

У
Я 22

ВОЛОДИМИР
ЯВОРІВСЬКИЙ

**І В МОРІ
ПАМ'ЯТАТИ
ДЖЕРЕЛО**

ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ

**І В МОРІ
ПАМ'ЯТАТИ
ДЖЕРЕЛО**

НАРИСИ

Київ
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»
1980

Публицистике Владимира Яворивского присуща эмоциональная насыщенность, влюбленность в своих героев, среди которых старейший председатель колхоза на Украине Герой Социалистического Труда Никита Яковлевич Диброва, директор совхоза Сергей Лукич Плакся, строители трассы газопровода «Дружба» и другие.

Три очерка посвящены известным украинским прозаикам: Юрию Смоличу, Олеся Гончару, Павлу Загребельному.

Публіцистиці Володимира Яворівського притаманна емоційна насиченість, залюбленість у своїх героїв, серед яких найстаріший голова колгоспу на Україні Герой Соціалістичної Праці Микита Якович Діброва, директор радгоспу Сергій Лукич Плакся, будівники траси газопроводу «Дружба» та інші.

Три нариси присвячені відомим українським прозаїкам: Юрію Смолічу, Олесю Гончару, Павлу Загребельному.

РОКИ, ПОЛІЧЕНІ ПІД ОСІНЬ

Тут, у цьому благословенному закутку південного Поділля, де з усієї сили розкошує сонце, котиться через височезне, тендітно підсинєне, аж оскоминно чисте небо, де навіть у листопаді песамовито пахне чебрець і до перших приморозків тирлюються перелітні птахи (лише ранкова паморозь на крилі нагадає їм про вирій, висока й свята печаль засвітиться в пташиних зіницях, а правічий інстинкт вишикує їх у ключ), де в хатах одні вікна виходять на Молдову, а інші дивляться в причорноморські степи, — тут не привчені говорити стиха. Варто вдосвіта прокинутися двом сусідкам, вийти на двориче й чемненько привітатися, як притьмом оживе усе село.

— Від вас піяк раніше не встанеш, тітко Уляно-го! Доброго ранку! Хоч бери та зовсім спати не лягай — все одно за вами таки спізнишся! — пругко вилунює з одного подвір'я, аж осипається змлявіле за осінню піч тополине листя.

— У твої рочечки, Марійко, і мені подушка була м'якою, як літня хмарка, а ночі вистачало на одне око лишень... Гай-гай, як солодко згадувати... Хайно через тиждень закінчимо буряк, ото вже заляжу в сплячку, що й не добудишся мене, — погрожує тітка Уляна, вже зараз знаючи, що коли вивезуть останній грузовик буряків з плантації, вона одразу ж допадеться до хатньої роботи: поїде в Городківку змолоти на вареники вальцьованого борошна у височезного колгоспного мельника Миколи Савицького, збити запахущої домашньої олії,

з'їздить аж у Сороки на гучний молдавський ярмарок, затіє велике передзимове прання, кілька днів палитиме на городі пересохла бадилля, листя та бур'яниччя, фарбуватиме блишаний дах на хаті, білитиме обшурганий дощами хлів, опам'ятається лише тоді, коли в році залишиться кілька днів.

Дві сусідки з Красносілки стоять майже поруч, але перемовляються так голосисто, наче між ними лежать гектари буякового поля або ж перегукуються вони з різних кінців села.

Я вже ладен був повірити, що цю рису споконвіку вигоюдував у південних подоляків оцей прадавній сонячний степ і вітер, оця далекість обрїю і широчінь, оцей міцнючий чорнозем, що не знає міри своїм щедротам, та шум Дністра й Південного Бугу на порогах. Коли я вже майже утвердився в цій думці й переповів її Микиті Яковичу Діброві — найстарішому на Україні голові колгоспу, Героєві Соціалістичної Праці, невисокому меткому чоловікові (зберіть добру сотню його ровесників, поставте їх у ряд — і ви ніколи не впізнаєте серед них, якщо незнайомі досі, цього легендарного діда Діброву, наділеного невичерпною снагою хлібороба і талаптом не відрізнятись нічим від інших, окрім роботи), — він приязно усміхнувся, поправив маленького сірого бриля на голові, м'яко поворушив сивими бровами, просвітлів з лиця іще більше й сказав:

— Може, воно, сину, так і є... Може, перейшло нам від прадідів, а від нас піде до дітей та онуків... Але я собі думаю: нам просто нема про що перешіптуватись. Усе, що ми думаємо, можна говорити вголос, щоб чули всі, кому цікаво. Навіть закохані розмовляють у нас між собою так гучно, що на ранок село може точно встановити дату їхнього весілля...

Оп приїхали нам на поміч молдавани зі своїм бурякозбиральним комплексом — і геть чисто все розуміють по-нашому. Звідки б, ви думали, знають нашу говірку? Кажуть: таж так балакаєте й співаєте, що до нас, у Молдову, чутно. По голосах вгадуємо, коли ви сієте, коли жнивете, коли свайби справляєте. Якщо людина говорить стиха, значить, вона щось приховує від інших. А що нам таїти? Отако я собі думаю, бо інакше цього пояснити не вмію. — Він якусь мить помовчав а потім вибачливо додав: — Та й не хочу шукати інших пояснень...

З усього було видно, що ця думка не загодя підготовлена ним, не вилежувалася в запасниках пам'яті, а народилася щойно, а точніше — давно колобродила в ньому, зріла, шукаючи нагоди сформуватися остаточно.

Я вже вкотре чудуюся його дивовижному вмінню: сперечається він так шляхетно й по-дібровинському делікатно, що напруга суперечки майже непомітна для співрозмовника, бо той отямиться аж тоді, коли зрозуміє, що став його, Дібровиним, однопумцем. Він спершу охоче приймає твою позицію, непомітно чаклує над нею і раптом повертає її такою несподіваною гранню, що ти лише примирливо усміхнешся йому, подякуєш і довго ще докорятимеш собі: як же це я сам не додумався. Все ж так просто...

Вчора ввечері його перестрів представник автомобільного загону донечан, які допомагають колгоспові вивозити буряки на соколівський цукрозавод. Підійшов рішуче, либонь, його щойно підігріли товариші, розкрутили загонистий чоловічий темперамент.

— Ну, Микито Яковичу, знаєте, ми не в наймах у вас! У Донецьку ми б мали своїх законних чотири вихідних на Жовтневі свята! Мали б — і квіт! Я,

звісно, розумію, що ці кілька днів вирішують для вас усе. Ви зберете свій рекордний буряк, доповісте в райком про щасливий фінал бурякових жнив. Все це я розумію. Але ж мої хлопці просто підряджені до вас, а не підлеглі вам, Микито Яковичу. Вони вимагають те, що їм належиться. Держава встановила чотири вихідних дні, і хоч три з них ви мусите нам віддати. Зрештою, ми їх заслужили...— Микола Устименко, вочевидь, первується, густі рум'янці вигулюють на його молодцюватих ледь-ледь припорошених першими зморщечками щоках. Розмова ця для нього вкрай неприємна, бо він уже вдруге приїздить на бурякову кампанію саме в Дібровин колгосп (хоч вибір у нього був — уся цукрова Вінниччина!), бо любить цього непосидючого діда, шанує його досвід і непарадну, розважливу доброту. Неохоче він ішов на цю гостру розмову, але ж представляє інтереси своїх підлеглих, які й справді виснажились у грузьких подільських болотах, ба, навіть дехто й постарів, надриваючи себе й мотора на розгаслій плаптації, а ще декого підкосив грип, що ожив разом з осінніми дощами,— отож керівник загону мусить передусім думати про них.

Микита Якович якось аж винувато вислуховує його, скрушно схиляє голову, мимохіть поправляє капелюха, терпляче вичікує, поки перекинить водійський «посол», поки вийде з нього трохи «пари». Тоді бере Миколу під руку, веде до лавчини над ставком, садовить, обіймає за плечі:

— Правду кажеш, Миколо. Ой, яку ж гірку правду кажеш мені! Не маю чим і покрити її.

Співрозмовник (готувався до крутої розмови, запасся аргументами, мав напихваті навіть «конституційні» докази своєї правоти, а про емоційний резерв і говорити нічого), зачувши щире ремствування Діброви, одразу ж стихився й поник. Його

очі поволеньки лагіднішають, він починає шукати щось у кишеньі, а що саме — запитай, не відповідь...

— Що ж, хай відпочивають шостого і сьомого. Я не проти! — Микита Якович ловить Миколин погляд і не відпускає його. — Добре відпочинуть півдня, відіспляться, поголяться, приченуряться, потім, звісно, вип'ють по чарці, підуть у Будинок культури на концерт наших сільських артистів. Наступного дня похмеляться, пошастають у Крижополі по райцентрівських магазинах, потеревенять за гальбою пива в барі, подивляться футбол по телевізору... Не правду хіба кажу, Миколо?

Устименко спантеличено дивиться на старого, йому вже й самому цікаво: куди це веде Діброва, в деталях розписуючи сценарій (а так воно й буде насправді) відпочинку водіїв.

— Авжеж... Нічого кращого тут у вас не придумаєш, хоч гопки скачи...

— Придумаємо, Микольцю! — паче саме на таке заперечення й очікував Микита Якович, розставивши свої мудрючі селянські пастки. — Вже, вважай, придумали. Я даю вам автобуса, наш касир вручає твоїм хлопцям зарплатню з преміальними, і ви всі, як весільні бояри, їдете в Сороки. Ох, Миколо, який там ярмарок! Дай оку волю — піде й не повернеться. Вся Молдавія з'їжджається й половина Вінниччини. Гоголівський ярмарок, лише з молдавським колоритом! — Микита Якович і сам нехотячи заходить в буйний ярмарковий азарт, ество його торжествує й втішається, очі зухвало молодшають і виграють веселими бісиками, сірий брилик зсувається на потилицю, здається що й насправді довкола нього бучно вирує ярмарковий майдан і сам він — зухвалий покупець, який для ритуалу зачне торгуватися, збавляти ціну й по-селянськи перебивати стиснуті руки.

— Уявляєш: кипить у казанах смачиюща мамалига іскриться в келихах молоде молдавське вино, хрумтять на зубах квашені кавуни та цьогорічні яблука! Магазинів паїздить стільки, що товари на парканах розвішують. Та що там казати, Миколо, таке диво можна тільки в Сороках побачити. Твої хлопці накуплять дружинам подарунків, бо ж будуть при грошах та при базарному настрої. Оглянуть Сороцьку фортецю, побачать Дністер, паромну переправу, старовинний Ямпіль, поласують мамалигою з бринзою. Та вони мене й тебе все життя згадуватимуть за таку поїздку! То по руках? — Діброва дужче обіймає Миколу, рішуче тисне йому руку.

— Чого ж ви раніше не казали, Микито Яковичу, про таку спокусу? Ну й зух же ви! Давайте шостого і влаштуємо цей виїзд, — Микола метушливо розстібає гудзики на шелесткій куртці, щоб дістати записник і занотувати деталі поїздки.

— Микольцю, ти ж не забувай, що в Сороках ярмарок тільки в неділю. Отож на завтра ми спізнилися. Контора порожня, а треба ж загодя підготуватися. І твоїм людям, і моїм. А наступної неділі гайнемо. Я оце подумав: поїду з вами, що мені самому дома робити.

— Та наступної неділі ми, либонь, закінчимо вивезення вашого буряка...

— Тим краще, веселіше буде святкуватися... І совість буде чиста, як сльозина...

— Ой, Микито Яковичу, — з радісним видихом зводиться на ноги співбесідник. — Ви й дерево можете вмовити, щоб перейшло з одного місця на інше. Разом з коренем.

Микола таки втішається, що його каверзна місія закінчилася так мирно і він прийде до своїх підлеглих з гарною вісткою.

Діброва довго дивиться йому вслід, поправляяс

кашеляха її чимчикує до контори: треба ж сказати головному бухгалтерові Миколі Гуцулу (той засиджується допізна — стара, пововшпа звичка, якої Микола вже не позбудеться нізащо), щоб нарахував заробіток донецьким водіям та підготував матеріали на правління колгоспу про їх преміювання. Завтра він нагадає інженерові, щоб дав на неділю автобуса,— і ще одна проблема зсунеться з його втомлених пліч.

Якщо не закаверзує погода, буряк до неділі вивезуть, можна буде перевести подих, оглянутися в свої сімдесят літ (він потайки хоче чкурнути у відпустку, щоб уникнути помпезного ювілею, який, з усього видно, затівають у районі) та починати думати про рік наступний, що вже маячить на обрії.

«Минуле людини береться до уваги лише тоді, коли вона має майбутнє. Тільки тоді прожиті літа щось та значать, сину. Тільки тоді можеш відчувати їх за спиною, як крила, а не важкий, осоружний горб, що нахилляє тебе додолу. Якщо почнеш віддавати перевагу своїм вчорашнім чеснотам та минулим заслугам — ти належиш вчорашньому дню, а в сьогоднішньому тобі вже робити нічого»,— знову й знову озиваються в мені його слова, мовлені кілька днів тому в розмові з Григорієм Доляком, колишнім бригадиром тракторної бригади і колишнім секретарем парторганізації колгоспу.

Микита Якович болісно затинався, вимовляючи оте жорстоке «колишній». Воно боліло йому на губах і в серці, він щоразу спотикався на тому слові, замовкав і дивився собі під ноги, важко, пададно зітхаючи при цьому. А він же так ревно вірив у Доляка, так тішився його життєвою снагою, так сподівався на міцний природний розум, навіть мав утаємничену надію — саме йому, Григорію, передати колгосп (Діброва здобув це право — передати

колгосп своєму учневі), не дипломованому молодикові, а саме Грицеві, який безліч разів переорював красносільські поля, який знає цю землю не зі структурних карт подільських ґрунтів, а знає, як обличчя своєї матері. І так гірко все вийшло, така приголомшлива драма розігралася на очах у всього села.

«Для когось іншого це була б всього-на-всього житейська невдача: спіткнувся, набив лоба, через кілька днів забув і живе собі, наче нічого не сталося. А це ж Грицько...» — Микита Якович так скрушно вимовляв оте «Грицько», що мимоволі думалося: так може тільки батько вимовляти ім'я свого сина, хоч той і збився на махівці.

Діброва міг би сховатися у патові глядачів, коли розігралася Долякова трагедія, міг би здивовано розводити руками, бо вина його така мізерна, що про неї можна б і забути, знаючи, що ніхто тобі не дорікне за неї, не поставить у вину, бо, зрештою, ти ж хотів добра Григорію, хотів випробувати його на секретарській посаді — хай вчиться, хай метикує на ширших обр'ях, звідки і він бачить далі, але і його видніше всьому селу. Він міг би таки забути про Долякову поразку, списавши її в глухий кут пам'яті. Та совість Діброви постійно волає: ти, голово, винен у першу чергу, бо годишся Грицеві в батьки, бо необачно переборщив у своїй доброті, надміру дав їй попуст.

В особі Доляка ти довгий час мав найкращого в Красносілці тракториста, який залюбки, з якимсь дитинно-сонячним азартом переорював, засівав, обкошував і знову переорював від весни до осені колгоспні поля. Бувало ж: замузаний мастилом (повоєнні трактори треба було лагодити просто в борозні — такі вони недолугі), закіптюжений димом і порохнявою, голодний і перевтомлений, а все одно

усміхається, трясє чорним чубиськом, як орлиним крилом, і позиркує на сонце, наче хоче затримати його поглядом у небі, щоб іще обійти кілька загінок. Потім ти мав у його особі талаповитого бригадира трактористів, який був удостоєний ордена Леніна і примножив славу хліборобства у своєму селі. В Долякове керівництво Микита Якович втручався дуже рідко, та й то надивовижу шляхетно й обережно і лише тоді, коли цього просив сам Доляк. Їхні взаємини нагадували стосунки батька з сином, який уже має свою сім'ю, обгосподарювався, і батькова рада потрібна йому лише в дуже важливому й вирішальному випадку.

Бригадирство — то таки була найбільша Долякова висота, він щасливо почувався на своєму місці, це приносило йому постійну душевну рівновагу, відчуття власної гідності й непересічної значущості не лише в своєму селі, а й у своєму світі. Це розумів і Діброва, повністю покладаючись на Григорія, не погейкуючи його, а по-батьківському радячись, оберігаючи його ініціативу (навіть, коли передчував очевидну й неминучу помилку, — не біда, це навчить його більше, ніж прісна вказівка).

Хай би працював бригадиром (зрештою, Доляк і не зазіхав на вищі чини), хай би радісно наорював свої гектари для звання Героя. Ні ж бо! Спокусився ти, голово, на пропозицію колишнього секретаря райкому висунути Доляка у вищу керівну ланку, думав — добро чиниш...

А треба було тобі полежати ніч із розплющеними очима (хіба ж звикати до цього?), закласти руки за голову, віддатися сумнівам, повертіти ними, як жорнами, — може, змололася б таки істина на розумний споживок, знайшов би аргументи і для райкому, і для Доляка, і для себе. Усе було б гаразд, нічого б у житті не порушилося. Ні, підкусив

біс погодитися. Сам же, голово, й умовив Григорія, коли той одмагався (ти подумав, що огинається Доляк «для протоколу»).

А керівна посада виявилася для нього непосильною, та ще й така складнюща, як посада секретаря парторганізації колгоспу. Доляк відчув це відразу, але, напевно, не вистачило сміливості зізнатися в цьому не собі самому, а людям, підступно спрацювала гордість, загойдалася на хвилях сумнівів душевна рівновага, як з розв'язаного міха посипалися помилки. Щоб якимось, бодай штучно зупинити цю психологічну хитавицю, чоловік потягнувся до чарки, яка на короткий час ніби й обезболювала душу, а згодом ще більше роз'ятрювала її.

Далі все було закономірно й логічно: з новими обов'язками Доляк не впорався, і його довелося звільнити. А місце бригадира тракторної тим часом зайняв інший, молодший, тямковитий механізатор, який встиг утвердити себе на цій посаді.

Далася взнаки правічна сільська специфіка: у Вінниці, наприклад, Доляк непомітно перейшов би на інший завод і швидко забув би про свою поразку, в селі ж такий зрив загоюється довго, і лише дуже міцній, з могутніми вольовими покладами людині під силу випростатися знову.

— Це ж треба було на старості літ нажити отакій гріх. Вік живи, вік учись, а все одно спіткнешся. Спокутую лише тоді, коли Грицько поверне собі житейську певність та щиру усмішку, яка завжди підсвічувала його лице...

Помилка пече Діброві душу невідступно, бо хоч би як обминав цю тему в наших розмовах, Микита Якович щоразу потрапляв у її болючу пастку, сумнів, надовго відчужено замовкав. «Колись я думав, що найбільший біль — зубний, а насправді — душевний, бо він просто нестерпний. Колись я думав,

що душа — бездонна, а виявляється, що глибина її вимірюється болем, який вона здатна витримати».

Доляк уже працює механіком на фермі, робота потроху повертає йому певність у собі, добра батьківська рука обачно — Григорій ще весь наятрений і опіку може сприйняти як принизливу жалість — допомагає йому випростатися на весь зріст. Але сам Діброва не може вибачити собі гіркого Долякового «зигзагу». Таки не може, бо коли б міг — не знати б нам його сімдесятирічним головою колгоспу, бо живе він і не покидає своїй посади лише тому, що мудро й самотньо живе в ньому Людина. Поки він відчуває її в собі — не горбиться від важкої ноші літ,— всі його щоденні мороки мають високу доречність і називаються не суетою, а життям. Справжнім людським життям, таємниця якого для Діброви полягає в тому, щоб дотримуватися в малому і у великому закону збереження людської доброти на землі: все, що віддаєш світові щедро й повно, повернеться до тебе подвоєним. Сьогодні, завтра, через десятиліття, але таки повернеться. За однієї умови — коли ти його не облікуєш, як педантичний комірник чи скнарований позичальник, який призначає годину сплатення боргу і... проценти. То вже не доброта, а її холодна й вишукана протилежність.

— Якби була можливість попросити щось у долі (якщо я заслужив за свій вік оте право: попросити), я б звернувся до неї з одним: скинути мені хоча б десяток літ. Розумію, що це зухвальство нечуване, бо кожен у моєму віці просив би саме це. Та я зважився б лише тому, що використав би отой подарунок не для того, щоб довше поголовувати, нажити собі більшої слави чи заробити двічі Героя Соціалістичної Праці, а для того, щоб іще пожити серед своїх людей, без яких я був би просто

непомітною порошиною на вітрі. Пожити, щоб віддячити їм за все, чого вони мене навчили. Навіть тим, кого вже давно нема.

Думав про це, коли на тому тижні їздили в Тиманівку відкривати бронзове погруддя Пилипові Желюкові. Моему незабутньому Пилипові. Не вірилося, що сорок два роки тому я — двадцятисемирічний голова колгоспу — худючою шкапиною, яку вітер здував з дороги, і через кожних десять кілометрів треба було зупинятися, підгодовувати її придорожнім зелом, їхав до Пилипа за порадою і за насінням. Тільки до дуже доброї людини можна їхати з такими мороками: по зерно на посів та по добре слово. І він вділив мені не лише зерна та мудрості, а й подарував свої юхтові чоботи, бо з моїх кирзаків повиштрикувалися вустілки, і за мною залишався слід із пшеничної соломи. Пилип був не при багато більших статках, ніж я, але силоміць озув мене в свої ще весільні чоботи.

Вже немає Пилипа. Їдучи на відкриття його пам'ятника, думав я, що коли відходить від нас назавжди справжня людина, начеб меншає тепла й світла у світі. Бувало ж, і довгенько не бачимося, але я весь час із своєї Красносілки відчуваю: отам, за Вапняркою і за Тульчином, є Пилип; їду вдосвіта на ферму й думаю, що оце ж, напевне, й Пилип об'їздить свої ферми. І якось так тепло стане на душі, наче поговорили з ним, з'їли шматок хліба, розділеного навпіл. Я весь час ніби відчував його, Пилипове, плече, на яке завжди можна було опертися.

Думав я і про нашу невсипущу Тетяну Марція, нашу славетну й невтомну Тетяну, яка у повозні роки від останнього до першого снігу ходила в поле босоліж, мішками виносила буряк на дорогу (щоб коням було легше, бо плантація грузька, і в'язкий

чорнозем налипає до коліс), усє примовляла, вину-
вато усміхаючись: не взуваюся, босою легше ході-
ти, і земля не так затоптується, їй же родити тре-
ба. А я ж знаю, що єдині черевики віддала навіть
не своїй дочці, а сусідці-сироті, щоб та мала в чому
до школи ходити. Спече, бувало, свій вдовиний хліб
і гайда сиротам роздавати, поки всім уділить —
собі нічого на стіл покласти. Залишилася після вій-
ни молодою вдовицею, женихи траплялися, а вона
їм у відповідь: та ніколи думати про таке, он робота
стоїть. Присвоїли їй Героя за буряки, у Вішниці
вручили Зірку, по обіді повернулася додому і ще
того самого дня вийшла на поле. Бачте, боялася, що
дуже запраликувалася, поки люди з її ланки пра-
цюють. Вже ніхто й не дивувався, коли їй другу
Зірку присвоїли. Нема вже й Тетяни, а її бронзові
очі з пагорба нашого рідного села стежать за мною:
чи правильно живу, чи не зажирував у нинішніх
статках?

А ще б мені здався отої десяток років, щоб від-
дячити не лише Пилипові та Тетяні, а й тим, хто
щойно народився і лише намагається вимовити пер-
ші слова. Таки треба віддячити і їм за те, що вони
житимуть після нас, виправлятимуть наші помилки,
робитимуть наше діло краще, ніж ми, бо інакше й
бути не може, за те, що вони згадають колись, що
ми таки були і жили не даремно на цій землі.

Боргів та боргів — умій лишень чесно рахувати
їх... — Микита Якович набирає кварту чистої води
з криниці польового стану, смакує нею і довго сте-
жить за останнім журавлиним ключем, який, ли-
бонь, замикає аж до весни це височезне подільське
небо над нашими головами. Тремтливо тане у ви-
сокості журавлиний клекіт, вістря ключа націлене
на далекі півдні, де цілорічно торжествує сонце й
земля гонить зелений сік у своє зело. Дуби-велині

стоять на обрії як витязі, що ідуть з минулого в майбутнє, блакитна юга тремтить за ними, наче шовкові хітони витязів майорять на вітрі. День відлитий із чистої синяви та прозорості, земля дихає рівно й спокійно, як породілля після своїх праведних мук.

Недопиту воду він не вихлюпує під ноги, а йде до кущика калини й виливає джерелицю під корінь.

Микита Якович знову стежить за журавлиним ключем, а я згадую слова першого секретаря Крижопільського райкому партії Анатолія Олександровича Мельника — смаглійкуватого, приязного подоляка, в очах якого можна вгадати всі перебіги його настроїв (ось він шмальне добродушним подільським дотепом замість довгих, надокучливих пояснень, ось рішуче займе свою позицію, де інший вибрав би хистку й затишну середину, а то розповість про когось так приязно й живописно, що ти зможеш упізнати ту людину на вулиці).

— Якби в Красносілці раптом майнула чутка, що Діброва йде на пенсію, яку заслужив десять років тому, половина села кинулася б умовляти його, щоб не робив цього, а друга половина приїхала б у райком з проханням залишити його на посаді голови колгоспу. Я переконаний — дома б не залишилися навіть ті, кому Микита Якович дає перцю, шпетить чи, як кажуть у Красносілці, «наступає на мозоль». Поясню вам витoki своєї людської поваги до цього: деякі районні керівники намагаються голів колгоспів не лише добирати, а й перелицьовувати на свій копил. Крижопільський район у цьому не виняток. Одверто кажучи, були такі й тут, але Діброва залишився самим собою: простим, добрим і далекоглядним мудрагелем, який ніколи не втрачав власної гідності й не принижував її в інших людях. А скільки ж районних керівників пройшло через його довге, многотрудне життя, якщо

він головував іще до війни. Будь він улесливим, поступливим запобігайлом, готовим підлаштуватися під чийсь норів чи смак, він би розмножився на десятки таких собі посередніх Дібров, а нашого справжнього, неповторного Діброви давно б уже не було. Це теж талант: вміти зберегти в собі оте найкраще, що дали тобі тато-мама, вистояти перед дріб'язковими спокусами марнославства.

Он його ровесник, колишній голова колгоспу із Заболотного Василь Семенович Мурований, не вистояв навіть перед своєю невеличкою, я б сказав, районною славою, повірив у власну безгрішність, а гріхи наче й чекали цього — посипалися з нього, як з решета. Тепер тільки й звання: колишній голова колгоспу. Дібровина ж багаторічна слава така, що не кожен і здужає розумно й тактовно розпорядитися нею. Микита Якович уміє, ніби й не помічаючи її, спрямовувати на інших, а вже коли доводиться її таки використовувати, то тільки для інших. За чужу дитину він поклопочеться перед приймальною комісією в інституті (навіть Зірку для такої нагоди приколе на вилогу піджака), а щоб за своїх — ніколи. Хоч слава для того й існує, аби людина довго й терпеливо здобувала її, у чомусь собі відмовляла, була одержимою і певтомною. Зрештою, не мені вам це пояснювати, в літературі та мистецтві цей закон діє так само. Здобувши славу, людина має право розумно (повторюю: дуже розумно!) розпорядитися нею. Наприклад, допоможе іншим, молодшим, скоротити шлях до визнання, виховати учнів, використає своє ім'я для добрих і потрібних справ. Але ж немає ніякого гріха в тому, щоб за багаторічну виснажливу працю скористатися славою й для себе. Тут усе логічно і справедливо. Чесно кажучи, це аж ніяка не таємниця — знаємо чимало прикладів, коли маяки-одноденки спалахували не

внутрішнім світлом, а фоторепортерським магнієм чи в потужному промені нового якогось почину. Таких вистачало ненадовго, швидко вичерпувалася сила, людина починала вірити, що їй усе можна: хочете, щоб я виростив чи виростила високий урожай, — дайте мені більше, ніж іншим, добрив, крапце насіння, кращу техніку, збудуйте мені пову хату, виділіть поза чергою автомобіль (мені, дітям, онукам)...

Дібровине ж ім'я уже понад три десятиліття тримається серед найуспішнішої хліборобської еліти нашої республіки, але жодного разу він не скористався тим для себе особисто і не тому, що не мав у цьому потреби, а тому, що не хотів виділятися серед інших своїх односельчан. Оце такий він у нас.

Ось кілька деталей нашої важкої осені з густою тванюкою, в'їдливими дощами й сльотами, з буряком, половиною якого вистріляла в гичку. Микиті Яковичу зробили операцію апендициту. В та-а-кому віці! Думали, з місяць лежатиме в лікарні, буде час навідати його, спокійно поговорити. Домагаємося для нього путівки в гарний санаторій, щоб поїхав та підлікувався, відпочив.

Телефоную його заступникові, щоб прийняв на цей час головування (здається, десять днів пройшло з дня операції), а мені відповідає своїм тихим, спокійно-лагідним голосом сам Діброва: «Не хочу залежуватися на досягнутому, Анатолію Олександровичу, та ще й на казенному лікарняному ліжку. Ми сьогодні почали буряк збирати, то я вже всі поля об'їхав. Хіба крапці ліки можуть бути? Та ніколи!»

Або ж проситься з'їздити якомсь у Дніпропетровськ на комбайновий завод. Куди, кажу, з вашим здоров'ям, після операції. Може, в січні піддужаєте, отоді й поїдете. Ні, тільки зараз, до Нового року.

Ледве випитав у нього: виявляється, пропаде після Нового року безкоштовний квиток Героя, якого він не використав. Навіть на ділове, в інтересах колгоспу, відрядження, не хоче тринькати колгоспні гроші. Оце такий він у нас.

Ідемо до Вінпиці на парад. А чого ж Зірку не почепили, питаю? Та воно, бачте, коли Зірка на грудях, то спершу дивляться на неї, а вже потім — тобі в очі, а так простіше, того й залишив дома...

Анатолій Олександрович не лише не приховує своєї радості, що район, яким він керує, має такого голову колгоспу, а й дякує долі, що вона звела його з Дібровою, що він має можливість щоденно спілкуватися з ним, щедро всотувати його вроджену і нажиту мудрість, яка подарована цьому світові, цьому дивовижному, солодкому, а бува, й гіркому світові сином злиденного подільського наймита Якова Діброви — Микитою Дібровою.

Сам Анатолій Олександрович належить до молодого покоління партійних вожаків, які принесли з собою й нові методи керівництва. Добротне знання економіки, постійна націленість на конкретну, обчислену й реальну перспективу, розважлива господаровитість, а ще — вміння шанувати в людині її талапт, вміння вчитися в інших — саме з цим поколінням районських керівників ми пов'язуємо свої надії на новий етап розвитку нашого сучасного села. Саме ці Мельникові риси глибоко тішать і старого Діброву.

— Я давно вірив у те, що рано чи пізніше, але ми таки прийдемо до проблеми людського таланту і в сільському господарстві. І вже вона владно стукає, а то й вривається в наше життя. — Микита Якович послаблює кашне на шиї, потирає долонею круте чоло, зриває кетяг доспілої калини й тримає її на теплій долоні. — Ото, як ми говоримо про та-

лант Олеся Гончара, Миколи Бажана чи Павла Загребельного, як говоримо про талант Олександра Білаша чи Ніни Матвієнко, Наталі Ужвій чи Івана Миколайчука, так повинні говорити про талановитого секретаря райкому, талановитого тракториста, голову колгоспу чи агронома. Талант замінить десятки сірчків-поденників, які виконуватимуть вказівки, метушливо здрібнюючи справу, пакладаючи на неї відбиток своєї посередності. Сучасне життя можуть розвивати й рухати вперед тільки люди талановиті, сміливі, перспективні. З такими і нам, старшим, додається снаги.

Осінній спокій та просвітленість торкнулися ставкового плеса в улоговині Красносілки, Дібровинуго ставу, обсадженого рядами кучматих верб. Змлявіла під осінь риба вже не скидається у надвечір'ї, а нипає в теплих глибинах ставу між збляклим куширем та водяними сутінками; навзнак лежить на прозорій поверхні води тремке відображення Палацу культури та нової контори; зграйка білих гусей елегійно погойдується під крутим берегом, як біла хмарка на небі. Рівно жбухають, димами у надвечір'я сільські коменки (так тут називають димарі), здається, навіть у літаку, що бричить у високості над Красносілкою, відчувають пахощі красносільських борщів, засмажених цибулею та салом.

Тирлюються біля Палацу культури школярі — батьки ще зайняті на осінніх роботах. Олександр Побережний — красносільський «міністр культури», як його любовно називає Діброва, і таки не безпідставно, бо погодьтеся, що то рідкість, аби завідуючий сільським клубом удостоївся ордена Леніна, — щойно показував мені сільський історичний музей, один з перших музеїв такого типу на Україні. Діброва не ходив з нами від експоната до експоната,

на його обличчя не виповзала удавана зацікавленість (все це бачив і показував гостям тисячі разів), він просто слухав свого товариша, знаючи, що той не буде виголошувати завчених екскурсійних пасажів, щоб приголомшити відвідувача, а й на цей раз скаже щось нове й суттєве. Так воно й сталося, коли Побережний, показуючи на фотографію з першої обов'язкової сівби, помовчав, напружив пам'ять і згадав:

— Либонь, того самого дня увечері кращого сівача правління нагородило кирзовими чобітьми. Знали б ви, молоді, що то був за подарунок на ті часи! Не зрівняються зараз із ним ні холодильники, ні телевізори, ні персидські килими. Ну, хіба що поїздка за кордон, яку оплачує колгосп. Та й то на любителя, а чоботи мріяв мати кожен. Оце тільки для фотографа ми повзувалися в стоптані солдатські черевики. Залишали взувачку біля мішків із зерном, а самі — босоніж по ріллі з досвітку до смерку. От лише не можу пригадати, хто повертався з чобітьми з поля, несучи їх зв'язаними через плече? Знаю тільки, що пахли вони свіжою шкірою для всіх.

Може, при цих словах Діброва знову пригадав свою довгу дорогу, на якій була радість подарованих чобіт, і позиченого пуда пшениці, і всенародного визнання його праці, зрештою, цей шлях можна вимірювати відстанню від позиченого на посів зерна для колгоспного поля до мільйона в колгоспній касі. І сам він не нагадує втомленого подорожнього на цій дорозі, здається, зупинився лише на одну мить, щоб оглянутися з осені.

Спокоєвіку людина любить оглянутися з осені, бо з літа — іще рано, а з зими — вже пізно. Йй таки конче треба оглянутися, щоб побачити: не даремно йшла, і відчутти потребу йти далі.

Микиті Яковичу є на що оглянутися: жар-пташиним крилом торкнеться його пам'яті перша і єдина любов до Христі, з якою прожили, як лебедів пара, усе життя начеб змагаючись, хто може більше роботи впорати від сходу до заходу сонця, хто кому більше подарує радості та добра, хто кому продовжить віку, взявши на свої плечі їхні сукупні мороки, смутки і невдачі. Христя ніколи не була голвихою, вона гречно знала своє місце: бути великодушною і терплячою дружиною свого Микити, який відповідає за все село з його людськими долями, з його врожайми й недородами, з його заведеною життєвською круговертю, якій ніколи не буде кінця. Вона ростила йому синів і дочок, варила спідапки, обіди й вечері, прала сорочки, приймала далеких і близьких гостей, чекала його з усіх доріг, на які він ступав, весь час памагалася вберегти його хирляве здоров'я — чинила все це не ремствууючи, не перебільшуючи своєї ролі ні в колгоспній ланці, ні в родинному гнізді.

Підломилося натруджене Христинине крило, і йому, Микиті, хотілося кинутись із високості стрімголов на її могилу, та вигоїла душу робота, і діти, і внуки, і люди довкола...

У першу повоснцу весну молодий голова, ледве ступаючи на прострелену ногу, з кількома вдовицями йде за десятки кілометрів, до Дністра, де тоскно іржуть покинуті фронтом поранені коні. Віддав їм свій глевтяк, щоб тільки звелися на ноги, одібрав тих, що можуть переставляти копита, й привів у свій розорений колгосп, бо якось же треба орати й сіяти.

Перед виходом на сівбу опасистий, товстопикий під перестріне його пізнього вечора біля хати і, важко дихаючи горілчанам перегаром, тусатиме кулачиськами у кволі груди демобілізованого фрон-

товика, який навіть набожних бабів намовив вийти в поле, хоч завтра — церковне свято.

Згадавши це, він зніяковіло усміхнеться, підіб'є на чолі бриля й додасть:

— Я просто переконав їх, що сіяти — діло куди святіше, ніж стовбичити в бабинці, відбивати поклони вичовганим дошкам церковної підлоги. Набагато більша святість — **вкинути зернину в землю** та вклонитися чорнозему, щоб щедріше зародив. І вони пішли за мною. А тепер аж незручно буває. Іноді твоя роль на сівбі чи на жнивях схожа на роль весільного генерала. Ви думаете, що без мене б не посіяли й не зібрали в строк?

Другий секретар райкому партії (недавній сільський учитель, який на високій керівній посаді зберіг свою педагогічну тонкість у стосунках з людьми, вроджену делікатність, я б сказав — **шляхетну поетичність** натури) Дмитро Васильович Тарахкало широко посміхається, лагідним поглядом обіймає маленьку Дібровину постать.

— Та ви, Микито Яковичу, затримаєтеся в райкомі на якусь годину довше — і ваші так звані «самостійні підручні» крутять усі телефонні диски, які є в Красносілці: Діброви там у вас немає?

— Е-е-е, Дмитре Васильовичу, то вони думають: а може, нашому старому нагінку дають, то ми його й швидше виручимо...

Оглянувшись у свої літа, згадає Діброва й Симона Журавського, хоч він і певартий його, Дібрової, пам'яті. Та все одно згадає, бо то — також життя.

Коли Діброва прийняв красносільський пововнений колгосп, Симон Журавський, який кротом пересидів окупацію, уже обіймав тут посаду головного рахівника. При першій зустрічі Симон іронічно скалив око, переганяв недопалок самокрутки по

слинявій губі: «Ти б краще у штрафну роту попросився замість того, щоб приймати на свою голову оці злидні». Микита тоді подумав: щось по тобі не видно, що злидарюєш, але змовчав, бо без рахівника спробуй обійтися.

А через півроку Симон украв шістнадцять тисяч додаткової ошлати, заробленої вдовами, інвалідами та дітьми. То була перша нагода розквитатися з ним за ту першу зустріч, за пиятики, за постійні вихватки проти голови колгоспу. Інший би використав всю потужність закону, а Микита просто звільнив Журавського з посади, примусивши, звісно, повернути гроші, може, виправиться, а коли ні — то не розминеться з в'язницею все одно.

Так воно й сталося: через півроку Симон прокрався в Молдавії. Тоді його вже не помилували. Відбувши покарання, Журавський повернувся не куди-небудь, а саме до Діброви, знаючи, що той не посить в собі злої пам'яті. Микита Якович зжалобився, пішов на ризик, призначивши вчорашнього крадія сторожем на фермі — одразу ж буде видно, як на рентгені, зміни в його совісті. І справді, все прояснилося дуже швидко: сторож украв свиню, а коли його впіймали — кинувся з ножом на голову колгоспу. Симон знову відбував покарання (за крадіжку колгоспної свині, а не за напад на Діброву — цього Микита Якович навіть не згадав на суді, хоч, якби тоді не нагодилися два трактористи, які вибили з рук Симона ножа, невідомо, чим би все скінчилося).

— Був він у мене й кілька років тому, вже не просився на роботу, бо знав, що я не повірю йому, то він вчинив хитріше: прийшов попросити в мене особисто грошей. Вагавсь я — а раптом упадиться так, що й не випровадиш потім? Та все ж купив йому черевики, костюм, дав грошей на дорогу —

хай їде куди хоче. Я думав, може, пробудиться все-таки щось людське в ньому, а він кинувся мені руку цілувати (я ледве встиг захвати її в кишеню й одскочити). А тоді прийшла чутка в Красносілку, що Симон помер десь у Донбасі. То я собі подумав: совість моя перед ним чиста, хоч він, ясна річ, і невартий того.

А Діброва з Журавським ровесники. Симон зібрав у своїй особі стільки неслави, жадібності й злості, що йому вже начеб і жити далі було нічого, навіть помирати в своєму селі стало соромно. Залишилася по ньому лиш дрібка ганебної слави, про яку вже й забули в Красносілці. І є світлий чоловік Микита Якович Діброва, який усе життя хотів уділити Симонові свої доброти і віри, є славетний Діброва, який живе на цій прекрасній землі, бо серце його потужно випромінює чисте людське світло.

Але, крім Симона, були в його житті Пилип Желюк і Тетяна Марцин — великі зірки на просторах його пам'яті. Були й менші, без яких, однак, він теж не може уявити себе сьогодні таким, яким є.

Вже давно чукає онуків старий Йосип Побережний — незмінний колгоспний комірник. Бувало, розірветься в коморі пачка солі, спиши її й забудь, а Йосип піде в кооперацію, купить за свої власні гроші цілу пачку, щоб не списувати чужого. Чи випише собі якогось харчу додому, покличе людей, зважить при них і віднесе родині, щоб усі бачили.

Або колишній завідуючий фермою Ромап Божемський, який, крадучись від власної жінки, у важкі роки носив на ферму кукурудзяну дерть. «Коли я його з цією ношею перестрів якось удосвіта по дорозі на ферму, він так розгубився й засоромився, що мало не кинувся навтьоки. Якби я не знав Романа з дитинства — міг би подумати, що

він додому тягне ворочок дерті... Правда, в колгоспі цих ласощів тоді не було...»

Я був до глибини душі зворушений, коли відкрив, що в житті Діброви був і мій рідний батько — покійний, але живий у моїй пам'яті. Був здивований, бо маленька моя Теклівка закинута в протилежний кінець району від Красносілки. Микита Якович довго розповідав про те, як приймав колись, ще в тридцятих роках, теклівського парубка Сашка Яворівського в комсомол, як приятелювали потім, коли батько працював інструктором райземвідділу.

— Гай-гай, скільки в нас було вечірніх розмов. Приїде, бувало, на пошарпаному велосипеді (як зараз бачу: одна шина чорна, а друга — жовта), засидимося допізна в конторі, то я забираю його до себе на нічліг, хоч і знаємо, що до ранку вже не заснемо. Гарний він у тебе, сину, був. До останньої хвилини. Вже міг відпочивати, вийшов на пенсію. Ніхто ж його не неволив до цього осіннього буряка, таки не всидів дома, закинув вила на плечі й пішов на поле... — Микита Якович тремтячою рукою непомітно утер непрошену сльозину, провів поглядом журавлиний ключ над нашими головами, довго мовчав. — Подільський хліб і цукор були його долею. Так само, як небо і висота були долею Гагаріна. Всесвітньовідомий Юрко помер у небі, а мій незабутній Сашко — на кагаті вже викопаного буряка...

Дібровина пам'ять густо й щедро нашифрована не стільки фактами та подіями, як людьми, чії життя підсвічували його, Дібровині, будні, людьми, яких освітлював своєю людяністю він сам і не біднів від того.

Добрих людей у його житті було, безперечно, більше, ніж Симонів, і тому Діброва ніколи не

втрачав віри у незнищенність людської доброти, в ідеали своєї великої партії, в невичерпні, всемогутні щедроти рідної землі, з якої він не сходить ось уже сьомий десяток літ.

— Я б віддав, сину, свою золоту Зірку, всі свої ордени, медалі й титули тому, хто нарешті повністю визволить руки наших подільських жінок від ручної праці біля цього солодкого, але — ой, якого ж солоного! — буряка. Отоді б осінь для нас була тільки солодкою. Ми цього, либонь, заслужили, щороку за будь-яких умов даруючи людям цукор. Дожити б тільки, щоб хоч краєчком ока побачити: в середині жовтня безлюдні, любовно переорані на зиму поля, що благословенно й святково чекатимуть наступної весни, щоб їх засіяли. Коли зникнуть з осіннього подільського пейзажу кушини буряків з гичкою (як скіфські могили стримлять вони на обрії, куди не поведеш оком!), коли зникнуть вкутані в теплі хустки й грубі півшубки меткі жіночі постаті з отерплыми спинами — отоді осінь стане священною порою хліборобських роздумів про добре і вічне. Так воно й буде, он уже дніпропетровці запрошують подивитися випробування нового бурякозбирального комбайна. Може, це якраз той, якого ми так давно чекаємо. Дожити б тільки...

Він дослухається до гулу грузовиків під горбом, начуває натужне дзиготіння моторів — ще кілька десятків тонн буряка врятовано, вважай, що то вже цукор.

Вранці йому подзвонили з Вінниці: Микито Яковичу, є для вас путівка до сочинського санаторію. Вигрієтесь на кавказькому сонечку, поп'єте «боржомі»...

— Отож і не знаю, як вам дякувати! Надсилайте путівку сюди, на колгосп. Тільки прізвища мого не пишійте, ми її комусь виділимо.

Прощаючись, ми знову так розговорилися, що цішки вийшли аж ген за село, на високий пагорб, в обіймах якого лежала Красосілка. Діброва оглянувся:

— Либонь, колись тут була рівнина. То наші предки, які жили на цьому місці, так втоптали землю, що село тепер в улоговині. Он моя хата, не минай її, коли будеш у рідних краях...

Дібровин водій назирці їхав за нами ще довго-довго...

ТРАСА ІДЕ КРІЗЬ НАС

Триптих

1. Танок зорі

Соковиті серпнєві зорі палахкотіли над південним степом, багряний небокрай підсвічувався вдалині вогнедишними печами сталевого Запоріжжя і Дніпропетровська. Спілі зірниці, здається, навіть від легкого дотику людського погляду зривалися з вечірнього неба, віддавалися земному тяжінню, стрімголов викреслювали вогняний слід і довго стигли на вечірній щоці Полтавщини чи на м'якому дні Кременчуцького моря, яке ще недавно було полем, пам'ятало шепіт дозрілої степової пшениці, пам'ятало своє зітхання під гострим плугом і арфовий відзвук стеблини на вітрі.

Либонь, цьому молодому морю й самому не дуже вірилося, що воно має велике і гучне ім'я — море. Воно пам'ятає себе річкою на ім'я Дніпро, і, може, це просто широкий її розлив, погуляє вона в гігантському котловані — і знову ввійде в свої береги.

Спокійно і рівно дихає полтавський степ, його простори вже скошені, могутній хліб вже звезений у засіки, зважений, вже спечені перші короваї, вишиті славнозвісні решетилівські рушники, щоб зустріти гостей, щоб прибрати столи перших осінніх весіль (а справляють їх тут широко, запально, барвисто: лишилося в них щось казково-гоголівське, та вплелися і сучасні барви, ритми, запоморочлива щедрість).

Гаряче дихає в серпневе небо стародавній Кременчук, гуркотять цехи автозаводу, звідки нескінченною вервечкою викочуються потужні тупоносі

КрАЗи — мабуть, найбільш невтомні трудяги авто-страд останнього десятиліття.

Тут, у Піщаному, постійно відчувається близькість великого міста (нічого не вдієш: Піщане відчуває на собі Кременчук більше, ніж Кременчук відчуває на собі близькість невеликого Піщаного). Та сьогодні село гуляє на своєму черговому весіллі, відчайдушно піддалося цій приголомшливій радості, співає й танцює, аж земля ходить ходором у нього під ногами, — село мовби вслухається саме в себе, в зливу радості, що впала на нього після важких жнив, після довгого трудового літа.

Над його головою кружляють здивовані лелеки, пізні соняшники на городі нареченої хитають вогняними головами, підсвічують ніч, стоять біля загорожі, як молоді бояри, — здається, вони ось-ось не витримають і пустяться в шалений тапок разом з вирядженими гостями, і ніхто не подивується з цього. Гро-на спілих серпневих зір звисають над весільним двором, здається, їх можна сягнути рукою, а високий, стрункий наречений навіть трошки пригинається, аби не зачепити найяскравішу зірку кучерявим смолянистим зубом.

Крістіан Вебер поправляє на плечах вологий і важкий після стрімкого українського танку светр, падає на різьблену лавицю, що пахне смолою (саме до весілля й спорудили її тут, під гіллястим кле-ном), прискорено дихає, витирає хусточкою спітніле обличчя, блаженно заплющує очі і довго мовчить, прислухаючись до калатання свого серця, до гомону гостей, до сплесків дівочого сміху біля воріт.

На це весілля у Піщаному чекали з нетерпінням. І не лише тому, що воно було віщим знаком того, що закінчено жнива, настає пора пташиного вирію, завзятих пташиних танків, від чого й людське серце починає битися пришвидшено, прагне любові і муд-

рості,— од віку ця жага додає закоханим рішучості,— весілля призначається на пайближчу неділю. Весілля Сашка Кравця і Галини Білої ждали ще з весни, коли демобілізований з армії Сашко рановранці став на Галинчиних воротах і хвацько відрапортував про прибуття в її особисте розпорядження. Мальоване горнятко з водою випало їй з рук, розбилося в друзки, і її мовчазний батько усміхнувся: — Мабуть, на щастя...

Коли Сашко йшов до армії, мало вірив у те, що піщанська красуня, яка звела з розуму всіх його ровесників (а то й старших хлопців), ждатиме його повернення. Коли б хоч подалі Кременчук, може, й діждалася б. А місто є місто, впаде в око їй хтось, що вже відслужив, і поки Сашко відмарширує, поки вернеться, його наречена стане чиеюсь дружиною, і зустріне він якось її на кременчуцькому проспекті з дитячою коляскою...

Та й служити випало далеко, у Німеччині.

Серце його тенькнуло, коли дізнався, що Галя пішла працювати в Кременчук на будівництво.

І коли хлопці вечорами крутили в частині бра-вурну пісеньку про те, що «через дві зими, через дві весни відслужу, як треба, і вернусь»,— серце його аж заходилося, і він просив старшину поставити його в наряд, аби щось робити, розвіятись.

Та вона дочекалася його. Подивилася на розбитий кухоль, на усміхненого батька, на перші весняні квіти перед вікнами дому і пішла йому назустріч, вже не соромлячись.

У колгоспному Будинку культури ввечері були танці, куди приїхали і німці — будівники газопроводу Оренбург — Західний кордон СРСР, приїхала не лише молодь, а й сам начальник кременчуцької дільниці Йоакім Штефан. Ніхто з піщанців не подивувався цьому візиту — будівники бувають у них

часто — поруч із Піщаним їхнє містечко, що виростало на колгоспних пісних землях.

За час служби Сашко трохи вивчив німецьку мову — як же в присутності Галі не похизуватися кількома правдиво німецькими фразами. До того ж і хлопці з НДР опанували набір російсько-українських фраз для першого спілкування — отож цей німецько-російсько-український «вінегрет» прислужився для знайомства Олександра Кравця з будівниками траси. Так почалося це знайомство.

І Галя, і Сашко поспішали одружитися, два роки томливого чекання квапили їх справити весілля, стати чоловіком і дружиною. Але батько сказав:

— Люди з ранку й до ночі в полі, літо дощове, у всіх повно роботи, а ви весілля па кілька днів улаштуєте. Хто па ньому танцюватиме? Більше ждали одне одного, адже ви й так тепер весь час разом; ось зберемо врожай, спечемо коровай з нового хліба — тоді й справляйте весілля, щоб і в Кременчуці було чути. І люди порадіють разом з вами.

— Добре, тату, хай буде по-вашому, ви більше за нас прожили, більше й знаєте...

Коли Сашко з Галею роз'їжджали на завітчанних «Жигулях», запрошуючи гостей на весілля (і тут об'єднані в мотор кіпські сили витіснили коней — а скільки століть слугували вони молодятам!), не забули про своїх знайомих — хлопців з НДР.

Хто старший, уже порозходилися: подарували молодих, покуштували українського короваю, потанцювали запаморочливого козачка, побажали Галіні та Олександрю щастя — завтра вранці тягти артерію далі, в степ. Крістіан Вебер лишився. Йоакім Штефан навіть пожартував:

— Залишавмо вам Крістіана. Він дотанцює і за нас. Вважайте, що залишили з ним і свої серця. Та

й роботи завтра лікарю нема — після такого відпочинку навряд чи кому з нас він буде потрібний.

Крістіан не пропустив жодного танку: то його запрошують піщанські дівчата, то він, як тільки виплеснуться у двір перші звуки музик зривається на рівні і вже стрімко кружляє на побризканому водою танцювальному п'ятачку. Ясно-руса його голова шалено миготить поміж танцюючих пар, блакитна шовкова сорочка тріпотить на вітрі, очі збуджено спалахують, він підспівує собі, і його партнерка — молода сільська лікарка — ще запальніше пускається в танець.

Поруч мене, притулившись плечем до старої яблуні, сидить старий, сивоволосий чоловік, його руки лежать на колінах, великі й спокійні. Петро Опанасович Сіроштан давно вже вийшов на колгоспну пенсію, але під час жнив не всидів удома, пішов на комбайн напарником до свого сина Василя — як-пе-як, а здобули друге місце в районі, нагороджені холодильником і кольоровим телевізором. Ця перемога в його віці особливо втішна: хтозна, може, це остання його трудова перемога. Протягом усього весілля я спостерігаю за ним, ця людина постійно випромінює спокійну радість, втихомиреність хлібороба; ще раз потвердивши своє звання, він мовби насолоджується радістю буття, мудрою причетністю до праці людей, це літо — як яскравий спалах його молодості. Він поглядає на Крістіана і ледь помітно (дірчастий край тіні від яблуні падає на його обличчя) усміхається.

— А йому ж бо стільки, скільки нашій Перемозі... — зітхає він і надовго замовкає. Потім задумливо додає: — Так-так, як і мій Василь, а може, й молодший.

Весілля вже не розгорається, воно ніби досягло свого найвищого перевалу, насолоджується цією

запаморочливою висотою людської веселості (звідси, мабуть, і пішла його українська назва «весілля»). Сашко ніжно, як білу лебідку, веде у тапку свою наречену, час од часу вони шепочуть щось одне одному на вухо, перев'язані рушниками свати ходять гоголем по колу, підморгують молодцям, виухкують, додаючи запалу танцю.

— Ви знаєте, — Петро Опанасович потирає високе, засмагле на степових вітрах чоло, припрошує мене сісти ближче, — як добре, що людина наділена природою більше пам'ятати добро, аніж зло. Якби було навпаки — бути б нашій матінці-планеті давно безлюдною і моторошною, як зруйноване і покинуте гніздо. Ми беремо з собою тільки добру пам'ять. І тому лишаємося людьми. А народ — це люди. І зміст нашого життя в тому, що народи теж більш схильні пам'ятати добро, не засліплюватися випадковими історичними фактами. Це я веду до того, що вже понад рік німці живуть і працюють на нашій землі (кажу «на нашій» тому, що клин, де збудоване їхнє містечко, я орав і засівав, мабуть, разів тридцять, а то й більше, кілька разів вони гостювали у мене вдома, а Крістіан приносив моїй жінці якісь німецькі дефіцитні ліки). А я ж то фронтовик, тричі поранений фашистськими кулями, побував у сталінградському пеклі, визволяв з-під фашизму Німеччину. Ви — молоде, післявоєнне покоління, ваші відносини почалися з чистої сторінки, а моя пам'ять покреслена війною. Пам'ять і тіло. Ну, ось, пам'ятаю, під Сталінградом ми взяли язика, невеликого за чином офіцера. Узяли легко, він не дуже й опір чинив, по-моєму, ми й не зв'язували його. На допиті він поводився з гідністю, не плазував, але й не відмовчувався — розказав те, що напевно знав. Молоденький солдат, який охороняв його в землянці, звернув увагу на те, що полонений

весь час щось бурмоче. Виявилось, — Петро Опанасович підняв важку руку, зметнув угору вказівний палець, зробив паузу, — виявилось, він очікував розстрілу і квапився перекласти німецькою мовою ще кілька віршів Лермонтова. Цю роботу він розпочав перед війною і тут, на фронті, не полишав її. Наслухавшись фашистської пропаганди, він чекав смерті і... перекладав Лермонтова по-німецьки. Це просто приголомшило мене. Я попросив у командира частини дозволу особисто конвоювати цього німця в наш тил. І не забувай, синку, що це було під Сталінградом. Відтоді я розрізняю поняття «німець» і «фашист». Ти напиши про це. Я простий хлібороб, старий уже чоловік, прізвище моє можеш у книгу і не вписувати, а випадок цей не забудь...

Підійшов Василь Сіроштан з молодою дружиною, і старий усміхнувся:

— Ось гуторимо з письменником про традиції українського весілля. Ви своє з Наталкою, либонь, і забули вже? П'ять років сплигло за водою...

— Еге-е, тату, я все пам'ятаю. Тому що, по-перше, це було моє перше весілля, а по-друге, тому що останнє, — одказує Василь і обіймає тендітні плечі своєї дружини.

Петро Опанасович іде в дім хильнути чергову весільну чарочку, я відмовляюсь від його запрошення — хочеться подумати про те, що оповів цей старий український селянин, який народився до революції, пам'ятає громадянську війну, обпалений Великою Вітчизняною, не голублений життям, але й не лютий на інший народ, пам'ятає, що найсуттєвіше і незнищенне в ньому — його доброта, дочерпнута з доброти народу-трудівника.

І це не виступ на мітингу дружби, а випадкова розмова, сутність якої — в епіцентрі свідомості, в епіцентрі його особистості.

Я думав про те, що, мабуть, найправдивіша мірка величчю народу (і радянського і німецького) в тому, що він здатний без примусу звільняти свою душу для перспективи, для доброти, для краси і гармонії — для всіх тих понять буття, без яких не обійтися їхнім дітям.

У моєму невеликому селі на південному Поділлі був (а точніше — є й допиці) такий випадок.

Коли закінчилася війна, одним з перших повернувся з Німеччини неодружений, але вже пемолодий нарубок. Власне, повернувся не сам, бо був уже незрячий, а привела його в село німецька дівчина Ельза, якій він урятував життя і поплатився за це своїми очима. Вона боялася їхати в країну, яку перетворили на руйновище її співвітчизники. Тим більше в перші дні після війни. Але це була поїздка не на вибір, вона живе лише тому, що Сидір уже ніколи не побачить свого села, своєї Батьківщини, сонця. Ельза наважилась. Вона збрала всю свою волю, приготувалася до найпринизливіших обставин, нехай хоча б так вона сплатить частину свого боргу за врятоване життя. Хоча б частину...

І вона зважилася. Буквально на кілька годин заїхати в село, залишити Сидора родичам, попрощатися і поїхати на батьківщину.

По дорозі Сидір весь час запитував (адже він дивився тепер на світ її очима): розкажуй, розкажуй, як виглядає моя Батьківщина, які села, які ниви, які люди? Розкажуй.

Вона, мало не плачучи, казала йому неправду: ниви засіяні, села вціліли, де-не-де лише трапляється зруйнований будинок, люди радіють, святкують Перемогу. Вона говорила пошепки, щоб ніхто не почув і не спростував її брехні.

Нарешті вони добралися до майже зовсім спаленого села. Хата Сидора згоріла, мати й батько вмер-

ли. Третина села — вже вдови, хоч і не до кінця повірили похоронкам.

Ельза не могла залишити його просто неба. Вирішила допомогти збудувати хоч би землянку. Зосталася на літо, на осінь, а коли поставили хатину — зазимувала.

У моєму пам'ятку вони вже чоловік і дружина, просто випадково я дізнався від своєї матері, що Еля (я гадав, це від Ельвіра) німкенья, і почув цю предивну історію.

Кілька років тому Сидір помер. Їхній син закінчив Київську сільгоспакадемію і працює на Закарпатті.

Минулого літа Ельза їздила на свою батьківщину, і мало хто в селі вірив, що вона повернеться. Але, на подив і радість усіх, через два місяці вона знову переступила поріг свого дому, а за кілька днів вийшла на роботу в колгосп.

Я не раз думав про те, що, очевидно, її затримує на цій землі син. Так, цілком можливо! Але він постійно кличе її до себе на Закарпаття. Могла б поїхати до нього. Та не їде. Напевно, її зачарувало щось інше, чого не можна зректися, бо розіб'єш своє серце, втратиш сутність. Її зачарувала доброта людей цього села. Доброта, виявлена в дуже складний, можливо, вельми недоречний для доброти період її життя. Моя мати розповідає, що сама не раз ловила себе на тому, що стежить за кожним своїм словом, вчинком, поглядом у присутності Ельзи — адже її почуття спершу були особливо чутливі й загострені. Свої зрозуміють і подарують дошкульний жарт, наперчене слівце, вона ж була все-таки на чужині. А тепер її нічим не відрізниш від односельців.

Хіба що на роботу, на збори і на весілля приходить в точно призначений час. Пунктуальність, певно, перейшла до неї від предків...

Так, силу людської доброти не порівняти ні з якою іншою силою, адже навіть атом у добрих руках — це мільйоннократна доброта людських рук і серця. А що вже казати про її буденні вияви.

Коли в Піщане приїхали перші німецькі будівельники, весна сімдесят п'ятого збиралася на силі, Дніпро розлився, наверхав піщані дюпи, вітер крутив піщаною курявою, майданчик, відведений для будівельників, устиг зарости бур'янами. Навіть досвідчений Йоахім Штефан спершу розгубився: з чого починати в голому степу, де нема ні електроенергії, ні водопостачання, ні житла?

Кременчуцькі комунальні співці ще не почали освоювати цей об'єкт — будівельники приїхали трохи раніше, ніж передбачалося, негайно виправити цю неув'язку було майже неможливо. Так, поруч село Піщане, обжите і впорядковане, але яке діло колгоспові імені Мічуріна до будівництва газопроводу? Землю під газопровід і під містечко вони відвели, у голови Володимира Макаровича Волошина своїх справ по зав'язку — посівна, польові роботи, будівництво тваринницького комплексу, Кременчук постійно відкачує на свої підприємства молодь, робочу силу — одне слово, проблем вистачає.

Та вже ввечері Володимир Макарович зупинив свій газик біля намету Йоахіма Штефана. Привіталися, запросили перекладача.

А вранці піщанські і німецькі електромонтери тягли електричний кабель в бік піщаного пустиря. Поруч з кабелем пролягав водогінний шланг.

І тоді Йоахім зі своїми підлеглими ще раз переконався вже на ділі, що вони в країні друзів, що їхній відтинок газопроводу (від позначки 1720-ї кілометр і за Дніпро) буде прокладений вчасно.

Того ж дня на загальних зборах будівельники постановили працювати з одним вихідним у неділю,

з шостої ранку до п'ятої вечора, а по суботах допомагати колгоспові.

Отож і цього літа піщанці одними з перших перевезли зерно на кременчуцький елеватор (третину врожаю доставили на приймальний пункт своїми самоскидами німецькі друзі). Найперший коровай з нового хліба Волошин подарував своїм помічникам з НДР. Цю церемонію знімали кінематографісти з кіностудії «Дефа» і через кілька днів показували її по телебаченню демократичної Німеччини. Мати Крістіана Вебера впізнала його і одразу ж написала про це.

Крістіан належить до людей, яким властива постійна напруга розуму, усе, що він бачить, що відбувається з ним самим і з іншими, він намагається осмислити, перетворити в свій особистий досвід, у пережитому і відчутому знайти істину.

Йоахім Штефан навіть якось пожартував, побачивши через відчинене вікно задуманого лікаря:

— Крістіан, її там нема...

— Кого? Прибиральниці Мар'яни Квек? Тільки що була тут...

— Ні, я кажу: істини там нема, де ти її зараз шукаєш...

Крістіан винувато усміхнувся і почав переставляти в шафці медикаменти. Він і на будівництво приїхав для того, щоб глибше зрозуміти наш народ і нашу країну.

Крістіан блискуче закінчив Берлінський медінститут, був направлений в столичну клініку, дуже швидко зажив прихильності пацієнтів, та коли був оголошений набір лікарів на будівництво траси газопроводу в СРСР — він записався одним з перших.

— Мені здається, найяскравіше, чим відзначається ваша країна, — це дух колективізму. При тому, що СРСР одна з найбільших країн світу за

територією, населенням і за кількістю народів, які населяють її, — це країна однопумців. Мені здається, що колективізм у вдачі вашого народу. Адже погляньте на історію: ми знаємо гуртки однопумців, знаємо партії, що об'єднують людей однією програмою дій, але народ-однопумець — це зовсім нова сторінка історії. Тому ви й на вістрі прогресу. На самісінькому вістрі. От хоча б у Піщаному: на моїх очах збудовано кілька нових будинків. Стіпи й дах зводили за кілька днів майже всім селом, причому працювали навіть ті, хто приїхав у відпустку з Києва чи Полтави...

— Так, є таке поняття у нашого народу — «толока». Господар оголошує: такого ось числа у мене толока. Цього досить, щоб у його дворі зібралось майже все село.

— І це не просто робота, це своєрідне свято, з жартами, з піснями, з гомінкою вечерею і гулянням до пізнього вечора. Те саме і на жнивях: приїждять з міста робітники на допомогу, студенти, виходять у поле пенсіонери, навіть дитячий садок виїздить до трудівників зі своїм концертом. Отож я хочу сказати, що разом зі своїми товаришами вже третій рік відчуваю себе на святковій «толоці», присвяченій будівництву газопроводу. Я думаю про те, що сьогодні самотня людина — це лише пилина на вітрі історії (якщо вона слабує на самотність — цю найпопулярнішу хворобу буржуазного світу в нашому столітті), історія так ущільнилася, набрала такого розмаху, що вписати в неї суттєву сторінку можуть не окремі люди, а народи. Я не применшую значення людини, я просто розглядаю її як частку народу. У вас велике майбутнє. Це найголовніше, що я зрозумів за ці роки.

Справді, ми вже народжуємось з цими якостями, вони глибоко закладені в папу психологію, і ми не

помічасмо їх, як хліб, коли в домі достаток. Крістіан помітив це своїм свіжим оком.

Весілля, мабуть, вщухає. Потомилися браві музиканти, хтось увімкнув магнітофон, але їй найважчіші танцівники хитро маскують свою втому: мовляв, хіба це музика — лише слуху сягає, а серце лишається байдужим, хоч вони ввечері танцюють у Будинку культури найчастіше під магнітофон.

Ми йдемо пішки з Крістіаном до містечка будівельників. Нам на плечі спадає серпнева роса, волога асфальтована траса висвічує в передранковому тумані, як стрічка з убрання парченої; з глибини степу долинає могутній подих Кременчужського моря і Дніпра, по дну якого вже прокладено артерію голубого вогню (це була одна з найважчих дільниць траси — її подужали наші радянські водолази), перші птахи настроюють свої осиплі у нічній вільгості голоси, щоб якомога дзвінкіше зустріти світанок.

Небо котить соковиті зірничі. Чумацький Шлях порошить дрібними зірками, сплять на просторах ночі міста і села, достигле літо стоїть на землі, як мудрий, спокійний хлібороб. Від усього цього світ здається досконалим і гармонійним. Інколи наші з Крістіаном плечі торкаються одне одного, і від того ледь помітного дотику нам ще затишніше в цьому світі.

Падають зорі, осяваючи небо і землю. Так, це серпень — місяць, коли падають на груди землі переспілі, що відсвітили своє, зорі, а за ними падають перші спілі яблука в садах. Здається, закон земного тяжіння в серпні діє на всю потужність.

Зривається ще одна зоря, саянувши над степом, на мить вихоплює контури дерев, золотистою дугою перекреслює небозвід і тихо котиться за Дніпро.

Крістіан нараз зупиняється, дивиться в бік летючої зорі:

— Зажди! Адже сьогодні шосте серпня. Розпал зорепаду! Тридцять два роки тому японці, які люблять колективно споглядати явища природи, побачили над Хіросімою пебувалої яскравості зорю...

— І для багатьох із них це було останнє, що вони бачили у своєму житті. Мені здається, Крістіане, що після цього жаху в Хіросімі вже ніхто не спостерігає зорепаду.

— Тим більше, що американці вже хизуються нейтронною бомбою. Небо, в яке так пильно вдивлялися наші предки, дошукуючись у ньому таємниць всесвіту, хочуть перетворити на пристановище жаків. Ні! Наша спільна колиска Земля буде спокійно дивитись у своє небо!

Він кладе руку на моє плече, і ми довго вглядаємось у космічний танок зір.

Здається, вони танцюють під весільну мелодію першого серпневого весілля в невеликому українському селі Піцаному.

2. Я тут, батьку!

От і почалась осіння негода — як невдала репетиція всесвітнього потоцу. Небо скидається на перевтомлене безсонням обличчя літнього чоловіка. Таке ж сіре, землисте.

Навантажені цукровими буряками машини загрузають у масному подільському чорноземі — цілими вервечками витягають їх на трасу гусеничні трактори, кілька кілометрів грузовики обтрушують з коліс важкі шматки грязюки, дощ розмочує їх, і надійний асфальт ураз стає підступним. Курт уже вивчив цю підступність осінньої дороги, він вже знає місця, де вискакують з ґрунтових селищних виїздів колгоспні грузовики і, відчувши колесами надійність

асфальту, поспішають на цукровий завод; він знає всі ті місця і наперед пригальмує свій самоскид, павантажений великими грудками смоли.

А ще тиждень тому ми з Куртом, поступаючись один одному місцем за кермом, їздили з Гайсина до Вінниці, і траса святково слалася під колеса моїх «Жигулів». Після важкого самоскида верткість і чутливість легкової машини збуджували Курта, він висовував голову у віконце, підставляв обличчя зустрічному вітру, обачно заводив машину у віраж, крізь масивні димчасті окуляри світилися його усміхнені очі.

— Простір у вас! Для мене, людини, що народилася і виросла в невеликій демократичній Німеччині, це простір майже космічний. Отут витoki характеру вашого народу, його психології, широти його натури. Я вірю в те, що існує пряма залежність між характером (якщо можна так сказати) землі й природи та характером народу, який живе на цій землі. Адже ці поняття історичні, вони склалися тисячоліттями, взаємозбагачувались, впливали одне на одного.

Тоді соковиті подільські пейзажі зачаровували зір. Яскрава зелень виплескувала за обрій, і хвили її сягали неба десь там, уже над Молдавією, за співучим Бугом; положисті яри й переліски, розмашисті пагорби нагадували про те, що тут поволі, обережно, але все-таки починаються Карпати, сюди вони пустили своє титанічне коріння.

Було літо найвищої проби, літо у найвищій своїй точці, коли земля час від часу мовби стогнала від радості свого одвічного інстинкту — родити.

— Мені здається, — Курт на мить гасить усміх, — що німець Фауст (адже він породжений німцем Гете) не втримався б зараз, щоб не виголосити своєї знаменитої фрази...

— Так, Курт, але ж суть саме в тому, щоб усе це відцвіло, виплекало своє сім'я і зів'яло. Тільки в цьому тривалість життя. Причому тривалість життя і людей, і землі, і природи.

Віл замовк, його спокійні великі руки лежали на кермі. Я вперше (якраз сонце ковзнуло легким променем по його обличчю) зауважив його ледь помітну сивину на скронях.

А тепер Вінниччина увійшла в свою осінню прозу. Ниви її прибрані, поорані, деякі вже знову засіяні. Почалися солоні дні, щоб добути для країни солодкий цукор. От і пададжуються у тваючі розпечені мотори, чортихаються механізатори, витискуючи з машин більше кінських сил, ніж закладено в них конструкторами. А зведення погоди знову невтішне — насуваються перші заморозки, останні птахи прощально кружляють над полями і селами: чи принесуть їх натружені крила назад, подолавши моря і океани?

Самоскид котиться у невеликий яр, на дні якого притулилося маленьке село Кунка. Десь дихають теплим кучерявим димком білі колгоспні хати, шумно бовтаються гуси у невеличкій річечці, що ділить село навпіл.

Курт зупиняє машину.

— Підмінити вас, Курт?

— Та що ви, я не втомився...

— Їхати ж нам до містечка лишилося ще кілометрів десять...

— Це моя, якщо можна так сказати, душевна зупинка.

Він вискочив з кабіни, оглянув машину, знову сів на шоферське місце, запалив і неквапливо розповів цю історію.

Наприкінці серпня Курт віз цеглу з Немирова. Увечері пройшов теплий дощик з громом та блис-

кавкою, на більший дощ небо так і не здобулося. Ніч була тепла, з чистими яскравими зорями, з тишею. Коли-не-коли з'явиться на трасі зустрічна машина — дорога заробила після гарячих жлив короткої передих перед збиранням буряків, у кількох місцях шляховики латали дрібні шпаринки. Самоскид ішов легко й швидко. Курт знає тут кожний метр, кожну звивину — міг їхати, не вмикаючи світла. Про дорогу він не думав. Думки його були звернені до дружини і сина, що жили в передмісті Лейпцига. Через кілька днів його маленький Зігфрід уперше переступить поріг школи, а здається, лише вчора він народився, мовив перші слова. Як стрімко лине час! Вже його син буде осягати життєвські істини — починається нове життєве коло і самого Курта, який виріс без батька, що загинув у перший рік війни десь тут, під Вапняркою.

Курт подумки складав листа своєму синові, що його він завтра вдосвіта напише і відішле в Німеччину, аби одержали й прочитали саме перед тим, як Зігфрід піде до школи.

Він нараз подумав, що, можливо, і його батько, кинутий Гітлером на фронт, проходив по цих місцях і згадував свого сина, його, дворічного Курта, може, теж складав йому листа. Та одного разу замість листа вони з матір'ю одержали повідомлення про його смерть. Лише тридцять п'ять років минуло, а як змінилася доля батьків, дітей і внуків.

Курт покрутив приймача, знайшов голос своєї батьківщини, опівнічна станція транслювала Баха, могутньо дихав орган, його звуки здіймали людську душу на запаморочливу висоту, розчиняли її в цьому прекрасному і шаленому світі, самі розчиняючись у рослинах і в птахам, в інших людях, в просторі і в часі.

Дорога збігала в Кунку, малецьке затишне се-

ло, що вже погасило свої вікна; ланцюжок вуличних ліхтарів освітлював його сон над чистим джерелом.

Курт спокійно зменшив швидкість, вимкнув дальнє світло, щоб не світити на сонні будипки,— навантажена машина з'їжджала вниз.

Він загальмував, щоб іще збавити швидкість і переключити передачу, але гальмівна педаль враз провалилася, і самоскид покотився вниз.

Курт устиг переключити швидкість на найнижчу, але зупинити грузовика не зміг. А спуск тільки починався. Він умить прикинув усі варіанти: їхати вниз — попереду міст з одnobічним рухом, а що, як зустрічна машина? Звернути вбік? Там чиясь загорожа. Поставити машину поперек дороги? Вона може перекинутись.

А самоскид набирає швидкості, як розлючений звір, гарчить мотор. Вирішуй! Вирішуй! Вирішуй!

І він завернув машину на чиюсь садибу. Затріщала огорожа. Як скошена, впала яблуня з недостиглими ще яблуками. І машина вмовкла.

Курт намацав набухле садно на лобі — обійшлося! Але ця думка заспокоїла лише на кілька секунд. Зараз вийдуть хазяї, побачать цілісінького шофера й подумають: рятував свою шкуру... Міг скерувати машину і на будинок з людьми... Зруйнував узорчасту металеву огорожу — вона запам'яталась Куртові, коли проїжджав тут уперше, потовк город з картоплею, клумби, перелякав господарів і сусідів. Та й порозумітися важко, адже по-російськи знає сяк-так.

Він ладен був провалитися крізь землю.

У домі засвітилося світло, спалахнула лампочка надворі, і з будинку вибігли хазяїн з хазяйкою,

вдивляючись у п'ятьму городу, де світилися підфарники грузовика.

Першим підбїг хазяїн — літній чоловік у піджаку, накинутому на голе тіло, і в штаях від механізаторської спецївки.

Побачивши Курта, полегшено зітхнув:

— Живий...

А потім обмацав машину, зітхнув ще раз і сказав:

— Ти, хлопче, з траси дружби? — І, не очікуючи відповіді, додав: — Гальма відмовили? Буває... Добре обійшлося. Зі мною таке в армії було, досі шрам на щоці ношу. Гаразд, заспокойся. Бампер заміниш у себе в містечку, а про гальмівну тягу треба подумати... — Він помовчав мить і гукнув дружині: — Маріє-є, чаю нагрій. Нічний гість з Німеччини завітав.

За кілька хвилин біля машини вже зібралися сусіди. Курт опам'ятався і весь час запевняв:

— Огорожу відновимо, приїдемо з нашими електрозварниками і зробимо, як було. Усі збитки відшкодую грошима... Так вийшло, машина підвела...

Але на це піхто не звертав уваги. Чоловіки перемовлялися між собою, щось доводили один одному, оглядали самоскид, і декілька з них кудись пішло.

Кремезний хлопець сягнув у кишеню, дістав металевий карбованець:

— Приклади до лоба, синця не буде. Перевірено практикою... Правильно ти вирішив. Міст вузелький, раптом промахнувся б.

Жіпки пошепки поспівчували і розійшлися до сипати.

Невдовзі приїхав потужний трактор, притягнув зварювальну установку. Самоскид витягли з городу, поставили на зручне місце.

Курт, почувавши свою провину і перед хазяїном Федором Янченком, і перед сусідами, понуро відмовчувався, намагався все робити сам. Заліз під машину, щоб зняти поламану гальмівну тягу, та за ним полізло туди ще кілька чоловіків.

Через годину тягу зварили, потім разом чаклували над мотором — врешті завели. Янченко виніс чай, заварений ромашкою, і хліб з медом. Курт хотів було залишити свої документи, але Федір Улянович відбувся жартом:

— Я в них однаково нічого не тямлю. Звільнишся — приїжджай, допоможеш огорожу відповіти і картоплю викопати, адже ти її загнав у землю на глибину газопроводу, будемо екскаватором добувати. Отож давай, тисни на газ і на гальма (тепер можна!), а ми поспимо ще кілька годин.

Уранці Курт із своїми товаришами з будзагону вже був у Кунци. Але все одно трохи запізнився: біля огорожі вже працювали його нічні рятувальники — тим самим зварювальним апаратом відновлювали металеве плетиво.

Ремонт і фарбування закінчили разом. А коли Курт знову почав згадувати про завдані збитки, Федір Улянович сказав:

— Годі вже про це! От коли захрєснемо у багнюці з буряками — тоді й допоможеш нам своїм залізним буйволом.

— Отже, завтра у мене вихідного нема. Возити му буряки в Кунци, — якомсь аж радісно-схвильовано мовив Курт, зазирнув у порожній двір Федора Янченка, і ми поїхали до Гайсипа.

Машина мчала легко й прудко, я розповідав Курту епізоди з історії мого рідного Поділля: про Кармалюка, Кривоноса, про те, як бджоли гнали татарську орду від Меджибожа в Крим, переказував йому гуморески Степана Руданського, оповідав про

колеритних моїх земляків з хутора Теклівка під Вапняркою.

За розмовою ми замалим не проскочили Косанового.

— Давайте зупинимось, Курт. У цьому селі народився мій друг, новеліст Анатолій Колісниченко. На оцьому цвинтарі поховані його батько й мати — прості, майже неписьменні селяни, що подарували нам письменника. Я хочу вклонитися їхній могилі.

Курт теж вийшов з машини, рушив слідом за мною. Ми розшукали скромну сільську могилу з яскравим кущем калини і непоказним написом.

Довго стояли мовчки, кружляли птахи над нашими простоволосими головами, палав кущ калини, ще не пригашений першим морозом, а від мряки грона її стали ще яскравіші.

Цвинтар був на горі, звідси виднілися колгоспні поля, плантації буряків, на яких і в дощ працювали люди, як великі жуки, копошилися у чорноземі машини, із свистом пролітали автомобілі по асфальтованій трасі — навколо вирувало життя. З усіх кінців видно було і цвинтар. У виборі цього місця було щось символічне: з найвищої точки села віджили, що відпрацювали своє, предки мовби стежать за вчинками нащадків...

Ми ще довго їхали мовчки. Курт вимкнув радіо. Спершу надів свою шкіряну кепку, а потім, наче згадавши щось, зняв її і кинув на сидіння. Поправив кольорову фотографію дружини і сина, лагідно торкнувся пальцями їхніх облич і через деякий час заговорив:

— Так-так, людина смертна, але це і визначає її сутність: адже тому вона щосили прагне увічнити себе і в діях, і в пам'яті людей. В пам'яті людей — це, мабуть, надто голосно сказано, ну, хоча б у пам'яті знайомих. Нам не байдуже, що буде після

нас, і чи згадають нас, і як згадають. Якби ми знали, що житимемо кілька століть...

— Дехто встиг би зробити те саме, а може, й менше, ніж за коротке життя. Є така категорія людей і на нашій землі, і на вашій, Курт... Одне слово, той, хто вміє яскраво скористатися коротким людським життям, того б вистачило (точніше його таланту і темпераменту, і віри, творчої снаги!) й на двісті — триста років. Адже Гагарін міг би олюднювати космос і далі. Гете зміг би написати ще не один геніальний твір, хтосьна, може, Шостакович не написав своєї найкращої симфонії. Батьки мого друга могли б виплекати своїми руками ще багато врожаїв. Цей ряд можна продовжувати й далі, але ми говоримо про людей, яких знаємо, пам'ятаємо і любимо не абстрактно, а за те, що вони встигли зробити у своєму житті для нас, тих, хто живе...

— Саме це я мав на увазі, гепосе. Саме це...

Назустріч рухалася кавалькада грузовиків, і Курт замовк, дужче стиснув руками кермо, пильнував дорогу, змилену дощем і грязюкою. Він попросив сигарету, і я, квапливо прикуривши, тицьнув її між пальці Курта.

Він жадібно затагнувся, трохи спустив бокове скло і ще пильніше став дивитися на дорогу.

Навантажені буряками машини пашать теплом своїх моторів, деякі водії дружньо махають Куртові рукою і потверджують свій жест єдиним, що залишився в пам'яті з далеких шкільних років, словом «фройндшафт». Чи це стосується до назви газотраси, чи це звичайне, яким називають найвищу форму людських стосунків, поняття, що існує на цій землі тисячоліття, до того, як з'явився газопровід і газ? Та це, власне, і не має значення.

Курт вдячно кивав головою, приязно підсигналює, але затаєний сум все-таки не сходить з його обличчя.

— От ви сказали, що народились під Вапняркою... Я не помилився?

— Ні, Вапнярка — це моя станція, а до хутора ще кілометрів двадцять, пішки через ліс навіть ближче.

— Там... загинув мій батько...

Він рвучко кинув сигарету за вікно, провів долонсю по високому чолю і заговорив пристрасно, уривчасто:

— Тільки ви мене правильно зрозумійте. Я знаю, що серед росіян, українців, білорусів та інших народів вашої країни є мільйони моїх ровесників, які теж не знають, де могили їхніх батьків. На могилу батька можна прийти висповідатися, прийти у важку хвилину життя, та й земля, у якій лежить людина, що породила тебе, стає дорожчою. Я кажу про це лише тому, що знаю від матері і від родичів — мій батько не був фашистом. До того ж у мене зберігаються його листи з фронту. Вони засвідчують те, що він був людиною. Батько водив санітарну машину. Мені не раз до сліз хочеться висповідатись перед його пам'яттю, адже у кожної людини є така потреба, тим більше, що я вже набагато старший за свого батька. Чесно кажучи, я тому й поїхав до Росії будувати газопровід, щоб побачити і відчутти землю, в якій лежить мій батько. Навіть обрав ту ділянку, що ближче до Вапнярки.

— Так, Курт, людина повинна мати свою пам'ять і повинна вести її не від перших дитячих спогадів, а глибше — від батьків і дідів. Чим глибша пам'ять — тим глибша людина. Я в цьому переконаний.

Він повернувся до мене. Погляд його був вдячний і проникливий.

— За цей рік перебування у вашій країні в мені щось змінилося. Інколи здається, що я став доросліший на ціле життя...

Ми під'їхали до містечка будівників траси, і Курт неохоче загальмував, мовби шкодуючи, що ця невимушена, щира розмова добігла до кінця.

І він, і я розуміли, що вернутися до цієї теми можна іншого разу, але вона вже буде зашляпована, і щось дуже суттєве, що йде з глибини душі, відповісти буде неможливо.

Він ще раз глянув на мене — так, Курт, очевидно, думав про те ж саме.

— А до Вапнярки, Курт, ми обов'язково поїдемо.

Він вдячно усміхнувся.

3. Кінь, що не губить підкови

День був такий чистий і прозорий, що здавалося: з вершини Карпат можна побачити берег Чорного моря. Реактивний літак викупувався в небі, наче форель у гірському потоці, його срібний шлейф оперізував небесну баню з заходу на схід, а трохи нижче розцяцькованим двійником вигиналась над землею веселка.

Володимир Макарович Волошин — людина статечна, неквапливо мрійлива, кожне своє слово, кожен свій вчинок він ретельно зважає, приймає рішення не одразу, завжди пам'ятаючи про те, що він керівник колективу великого господарства, що йому доручено не тільки гектари полів, але й людські долі.

Проте сьогодні його ніби підмінили.

З досвітку він сидів у своєму кабінеті зосереджений і мовчазний. Прибиральниця, відчувши настрій голови, вирішила не заходити в його кабінет, пішла мити підлогу в інший кінець контори.

Починались другі живна — не менш важкі і не менш важливі. Якщо перші стверджували давній хліборобський авторитет республіки, то другі наче перевіряли голову колгоспу на передбачливість, на вміння бути справжнім господарем.

Справді, голово, ці дні вирішують, чим ти будеш годувати худобу взимку (чи не підеш з простягнутою рукою по сусідах папровесні), що ти будеш сіяти, коли заярмаркує квітнєве сонце, що залишиться у твоїх засіках? Тобі треба думати про те, чи буде мед для дїтлахів колгоспників, чи будуть у коморі квашені огірки, помідори, капуста, яблука, чи будуть борошно та олія, картопля і гречка? Все це має бути — інакше ти вже не господар, а строкар. Тоді гріш ціна тобі і твоїй праці. Ось і в Піщаному таке буває: два сусіди, вродило однаково на городі, однаково заробляють у колгоспі, проте один готується до зими господаровито, ще з літа, з ранньої осені, а іншому здається, що він усе встигне, осінні щедроти розслабляють його, огортають лінощами. А взимку — біжи позичай.

Голові не хотілося бути в ролі недбайливого сусіда. Але їй працювати важко. Людей у колгоспі не вистачало — Кременчук з його великими підприємствами і будовами переманював до себе молодь.

От і сидів Володимир Макарович у своєму кабінеті похмуро зосереджений під вагою вічної осінньої проблеми. Треба терміново закладати силос, звозити до ферм кормовий буряк, збирати помідори, косити кукурудзу, орати на зяб... Перед ним лежав довжелезний список робіт, які треба порати сьогодні, тому що завтра їх буде вдвічі більше, вони будуть накопичуватися, поки не привалять тебе своєю невіршеною кількістю.

Він, ніби вправний кравець, який намагається з кучого відрізу викроїти костюм, починав прикида-

ти: на помідори — чотири машини і бригаду для збирання, на силос... хоч би... сім машин-самоскидів, під буряк — хоч би десять, а їх на ходу... — тринадцять... Ні, давай спочатку, більш заощадливо... машин же всього двадцять, решта на ремонті.

З хвилини на хвилину будуть підходити бригадири, знову почнеться «розминка голосів» — кожен з них має рацію: дай більше вантажних машин, зніми з уроків старшокласників — і я виконаю паряд з гаком. Проте ми посилаємо в школу дітей, щоб вони вчилися. Машин нам у звичайну пору року вистачає, а зараз де їх взяти?

Давай, голову, кроїти піджак, коли тканини вистачає тільки на жилетку...

Раптом двері розчинилися, і в кабінет вбігла прибиральниця. Вона широко посміхнулася, відгорнула з чола пасмо волосся, поправила квітчасту хустку:

— Німці приїхали!

Потім Волошин розповідав мені: «Я не встиг зрадіти. Мене в той мент вразила несподівана згадка. Я ж то добре пам'ятаю війну. Тринадцять мені було, коли вона почалась. Таке не забувається. Не забуду я і того, як на світанку моя мати вбігла в хату і я прокинувся. Обличчя її було перекошене і спотворене жахом. Вона впала на моє ліжко, наче намагалася захистити мене від біди, від неминучої напасті, і закричала на всю хату: «Володеч-ку-у-у! Німці увійшли в село!»

Моїй матері тоді було стільки ж років, скільки зараз нашій колгоспній прибиральниці. Проте яка величезна історична відстань (можна сказати — ціла епоха!) між цими двома, зовні схожими між собою вигуками!

Перед правлінням колгоспу стояло десятків зо два могутніх німецьких самоскидів, а біля них у робочому одязі зо тридцять будівельників.

Начальник будівництва Іоакім Штефан, стрункий і зібраний, виглядає значно молодшим, ніж є насправді.

Сьома ранку. Ось тобі славнозвісна німецька пунктуальність. О сьомій вони і на будівництві починають зміну. «Мої вийдуть на роботу на восьму. Навіть незручно. Якби знав — попередив би своїх піщанців», — хапливо подумав Волошин і радісно пішов назустріч Іоакіму.

— Давай роботу, голово. Ми сьогодні в твоєму розпорядженні! — відрепортував Штефан і хотів підкинути руку до скроні, але згадав, що його берет залишився в машині.

В той час, коли начальник будівництва обговорював з Волошиним план роботи на день, завідуючий побутовим обслуговуванням будівельної ділянки Зігфрід Клаузнітцер (він приїхав на будівництво з дванадцятирічним сином, який вчиться в Черкасах у створеному для німецьких школярів інтернаті; сьогодні Зігфрід збирався відвідати його, проте відмовитись від поїздки в колгосп не міг, тому передачу і листа сину відвезе Брітта Куба) розповів мені пригоду, що трапилась на німецькій ділянці в Тальному.

Група будівельників з НДР виїхала в колгосп на збирання кавуців. Бригадир призначив їм ділянку, і вони одразу взялися за діло. До обіду все було зроблено.

І раптом під'їздить голова сусіднього колгоспу:

— А я вас чекаю зранку. Обід приготував, виїздив зустрічати. Нема! Я в райком, кажуть — поїхали до вас, шукайте, супроводжуючого не послали, бо весь райком партії на недільнику. А ви ось де! Нічого не поробиш, коли так вийшло. Запрошую на обід — будемо раді. Ви сьогодні своє відробили.

Сіли в автобуси, поїхали в сусідній колгосп на обід. Від гучного сміху автобус аж погойдувало.

В той день кавуни були зібрані в обох колгоспах.

— У нас такого не трапиться. Ми не тільки Волошина, а і всі піщанські поля знаємо,— посміхається Зігфрід і збивас набакир вельветовий кашкетик. Невисокий на зріст, кремезний, проте дуже меткий, рухливий, він запалює всіх своєю невгамовністю.

Виходять Волошин зі Штефаном, швидко розподіляють людей і транспорт на ділянки, тим часом підходять колгоспні бригадири, ще кілька хвилин на майдані перед конторою лунає збуджений російсько-німецько-український «вінегрет», і всі розсідаються по машинах.

Волошин чекає, поки всі замовкнуть, радісна усмішка освітлює його обличчя:

— Друзі! Прошу хвилиночку уваги! Обід вам привезуть у поле, а в кінці дня всіх запрошую на юшку. Бригадири, привезіть людей на дев'ятнадцять нуль-нуль до моря, в березовий гайок.

Весь день запоршений волошинський газик ганяв по господарству: то біля силосних ям, то на плантаціях помідорів, то біля колгоспної їдальні. «Зваріть козацький борщ і українські вареники, та так зваріть, як на пишне весілля, як на кулінарну виставку». А в березовому гайку вже накривали столи до святкової вечері, два колгоспних рибалки ловили рибу на юшку, сам Волошин складав дрова для вечірнього вогнища.

Володимир Макарович майже літав по господарству. Ще б пак — уже закладено три силосних ями (своїми силами — це на тиждень роботи), будуть зібрані і здані в Кременчук усі помідори, збирають буряк, кукурудзу, орють зяб, лагодять водогін на

тваринницькому комплексі, викачують мед на пасіці, дві машини з пшеницею відправлені до млина...

Так, голово, тепер все буде гаразд, вискочив ти з прориву.

Запалахкотіло вогнище на галявині — підсвітило обличчя людей, молочні стовбури беріз і море під берегом. Потягло теплом, затишком і святом, притомлені обличчя засвітилися радістю. Напевно, вогонь ватри завжди буде радувати і підносити нас, як і наших далеких предків, уперше об'єднаних саме вогнем — їх оборонцем і годувальником.

Біля вогню навіть Волошин не метушився, зосереджено дивився на вогонь і ворухив жовнами та посмоктував цигарку. Він мав намір виголосити промову, довго обдумував її, проте раптом тут, біля цього вечірнього вогню (інколи навіть здавалося, що ласкаві людські обличчя освітлюють вогнище, а не навпаки!), серед тиші (тільки море інколи стріпнеться сонною хвилею), всі слова видавалися йому другорядними, несуттєвими.

І він тихо, зовсім тихо сказав:

— Спасибі вам, друзі. Спасибі...

За піщанським звичаєм, тільки одна чарчина ходила по колу — так святкують однодумці. Володимир Макарович навмисне привіз одну-єдину чарочку, яка переходила то в руки друзів з НДР, то в руки піщанських ланкових, трактористів, доярок, шоферів.

Зігфрід Клаузнітцер ходив з великим черпаком, підливав у тарілки юшку; Мар'яна Квек жартівливо шикувала любителів пива в чергу і, як справжня шинкарка, швидко наповнювала гальби.

Перекладачка Міліта Іванівна не встигала до всіх, кому потрібна була її допомога, дехто обходився вже без неї, демонструючи артистичність своєї

міміки, видобуваючи в пам'яті німецькі й російські слова та звороти.

Потім Володимир Макарович усім друзям з НДР подарував вишиті українські рушники, і хвиля радісних вигуків, оплесків покотилася над гаєм, над морем, над степом.

А там, де радість, там і пісня.

Літня ланкова Катря Нагайченко наважилася першою:

Ой, чий то кінь стоїть,
Що сива гривонька...

Дзвінке сопрано вело пісню до зірок, і ніби звідти, з п'яної висоти, вона знов опускалася на землю, до людей. І співало море, погойдуючи сонну рибу. У ритм пісні хиталися берізки. Ніхто не наважувався підспівувати Катрі — таким чистим і задушевним був її голос. Пісня вилитася прямо з її серця.

Дівчина підійшла,
Рученьку подала...
Ой, лучче б я була,
Ой, лучче б я була
Кохання не знала...

Не всі слухачі розуміли зміст пісні, проте відчували її світлий вічний смуток, що завжди притаманний любові.

Як сонечко зійде,
Кохання одійде...

Жінка вже змовкла, але пісня ще жила, вона бриніла і в морі, і в березах, і в людях, і в зорях...

ДОРОГА, ПРОЙДЕНА ДВІЧІ

Міст через війну

По цій старій, битій дорозі так багато ходжено, що переори її і засій, а вона все одно залишиться дорогою. Затули очі бахматівчанинові і скажи: «Іди!» — ноги самі виведуть його на дорогу між важкими, наче вилитими з чавуну, липами. Дорога несе на собі велику повинність — усе пам'ятати. Легкий, як по тонкій кризі, слід дитини, важку ходу засмученого чоловіка, дрібний, наче в танку, слід дівчини і повільний, як перегойдування сонячного маятника зі сходу на захід, крок старого діда, котрий ось-ось замкне своє житейське коло...

А скільки підків загублено на ній, скільки твердих копит стерто. І ті сліди вона береже, хоч її щоденно прасують зубаті гусениці тракторів, витирають старі ієрогліфи слідів автомобільні колеса. Бо вона — дорога, що виходить із села у широкий світ. Виходить і повертається знову.

І живлять її, не дають загубитись у просторі малі притоки — стежки від сільських порогів. Вона існує, бо по ній ходять люди, вона завжди веде когось або в село, або з нього.

Цю бахматівську дорогу варто лише побачити і зрозуміти, а потім ти неодмінно впізнаєш її і в сліпучому мигтінні бетонної траси десь аж під Москвою, і в стрімкій течії Хрещатика, і в леті міжнародної автостради. Вона є всюди, де ступали ноги бахматівчан усіх поколінь.

Та все ж найчіткіше окреслилась вона від Бахматовець до далекого поволзького села Новолипівки. Бо пройшли нею сорок бахматівських родин,

витоптали її бахматівські корови й коні, краяли рипучі колеса бахматівських возів, цяткували гострими ратицями задихані бахматівські отари. А коли на землі так багато слідів, — це вже дорога. По ній можна повернутись назад.

...Поділля розімліло від щедрої сонячної купелі, ліси припишкли під зливою золотих сонячних стріл, стріпувалась сита риба в глибокому ставку серед села, басували молоді лошаки на вигоні. Зайці обачно переходили із зеленого конюшиниська в ледь пристигле жито, бо вже неподалік пронизливо цвінькали блискучі коси — чоловічі руки Бахматовець косили конюшину під Терешовецьким лісом.

Старий Семен Слободзян кілька разів діставав із горища косу, вів по лезу шкарубким пальцем, озирався, чи ніхто не бачить, пробував замахуватись, але кволі ноги починали тремтіти в колінах, ломило попереk, і він знову сідав на призьбу, щоб відпочити. Тоді падибав в устришні брусок, виволік із хлівчини дубовий окоренок з плескатою бабкою, вкинув те причандалля у домотканий ворочок. І за якийсь час його зсутулена постать уже коливалась на пагорбі, хтозна-коли прозваному Хутором.

Невдовзі Семенів молоток шпарко вистукував по забризканих зеленим соком конюшини косах.

— На, бери, можеш і поголитись ісю, — одкидав косу вбік і брався за іншу.

Косарі йшли рівно, ноги пружно згиналися в колінах, голови то піднімались вище, то опускались, наче земля під ногами раз у раз прогиналась. Шваркотіли коси, грало сонце на лезах, дихав прохолодою ліс, гуділи бджоли над сіпокосом, проступали вологі плями на сорочках косарів. Старий Слободзян позиркував їм услід, усміхався короткозорими очима і веселіше вицюкував молотком.

Було у цій косовиці під лісом щось споконвіку прекрасне: музика кіс, басовиті чоловічі голоси, зграйки метеликів, зелені хвилі покосів, солонуваті чоловічі жарти, а найбільша радість — відчуття товариства і твоя беззаперечна приналежність до нього. Все це неодмінно мусить вилитись увечері в тиху чоловічу пісню.

Бахматівці косили своє поле. А в світі вже зайнявся перший день Великої Вітчизняної війни. Надто великої війни, про яку ще не знали в маленьких Бахматівцях.

І наступного дня, коли косарі вийшли в поле, покоси вже лягали нерівно, бо в небі надсадно гули літаки, як джмелі, зачинені в банці, й важко ухвали вибухи десь за зеленою загорожею лісу.

Голова колгоспу Григорій Павлик не відходив од телефону в конторі, матері проводжали синів на фронт, хапались руками за вози, спеченими губами жебоніли щось навздогін і потім ще довго обіймали старі липи над дорогою. А кілька косарів уперто косили конюшину під лісом. Ламалась одна коса, вони брали іншу в старого Слободзяна і мовчки косили далі...

Жахтіли заграви на заході. Сонце підстрелено падало у пекельний вир на обрії. Схарапуджені птахи летіли на схід, натруджено змахуючи обсмаленими крильми.

Голова колгоспу передав односельчанам наказ: відігнати колгоспні череди якомога далі від фронту. Здати і повернутись. З цим могли впоратися скотарі Порфир Приймак, Лукаш Гайдай, Ілько Тимошин, Матвій Лобунський та Олекса Шевчук. А повернувшись, що мали робити — чекати, поки вкотиться в зелені Бахматівці фашистська орда? Хіба для цього село століттями плекало свою вроду, народжувало дітей, орало й засівало ниву?

І пробудилося в їхніх характерах щось прадав-
не, глибоко заховане в їхній селянській свідомості.
Ці межибузькі гнізда не раз було палено і розвію-
вано за вітром, цю родючу землю не раз втоптували
кінські копита. Слов'янські хвилі не раз відкочува-
лись до сходу сонця, аби потім знову повернутись
до могил предків, до своїх криниць, до рідної зем-
лі, щоб іще глибше пустити в ній своє коріння.

І вони пішли.

Спершу за погоничами худоби рушили на возах
їхні сім'ї. Ревла на вигоні колгоспна череда, трем-
тіли телятка, тулячись до корів, стара Ольга Шев-
чучиха цілувала одвірок своєї хати, і син Іван ні-
як не міг вивести її з подвір'я. Малий Бориско
Швед притулився біля батька на тракторі, трима-
ючи у руках кошеня. Домка Мідянець набирала у
пляшку води із своєї криниці: «Може, не вернусь,
людоньки, то хоч перед смертю ковтну. Я ж більше
ніякої води не пила в житті...»

Забилась під ногами стара бахматівська дорога:
стільки людей вона ще не проводжала. Старі ли-
пи скрушно попускали віття, зсували кашкети і
хустки на людських головах — чи то намага-
лись востаннє погладити, чи затримати хоч на
мить?

Валка повільно покотилася на схід. З усіх сил
натужувались коні, аби перемогти тяжіння кожно-
го бахматівчанина до свого села. Норовили повер-
нутись назад корови, збивалися у чорну брилу вів-
ці, перегороджували дорогу, лаялись погоничі, пла-
кали діти. Якась жінка кричала до тих, що зали-
шилися: «Григорко-о-о, виймеш хлі-іб з печі. Я не
вспі-і-ла...».

Колгоспний комірник Денис Шевчук за кілька
кілометрів наздоганяв валку, щоб передати жінці
кожуха і мішечок тютюну для курців на дорогу.

Так і рухався цей бахматівський обоз: попереду величезний табун худоби, а позаду люди. Рухались і вдень і вночі, зупиняючись, аби здоїти корів та овець, піднасти при дорозі худобу, зварити напвидкуруч кулешу та задрімати коротким сном серед поля під зловісний гул фашистських бомбардувальників.

Озирнешся назад — червоно в очах, готить пожежами простір на заході, вітер несе гіркий дим. Чи не Бахматівці горять?

А Григорій Павлик із сільськими комуністами, що залишилися в селі до спеціального розпорядження, палили хліб на полях, роздавали людям добро із колгоспної комори, щоб не попало в руки ворогові.

Як страшно горіли песамовито пишні того літа хлібні поля. Здавалось, земля горіла, щоб обмертвіти, закаменіти й здичавіти, аж поки не повернуться до неї її діти. Чи можна жорстокіше випробування покласти на плечі селянинові за оте: спалити хліб, вирощений своїми руками? Плакав Карпо Король, здоровань і красень, поливаючи бензином колгоспний лан.

Снаряди вже вибухали у Гречанах, коли із Бахматівця вирушала друга валка. Останнім виїздив голова колгоспу. Змилена конячина ледве стояла на ногах, бо Григорій Павлик уже другу добу не розсідлював її.

Напевне, того хотіла доля: серед велелюдних потоків евакуації, що пересікались, зливалися, губились на роз'їздах великих шляхів, вони таки зустрілись під Вішницею.

Григорій Бубновецький своїм громовим басом кричав серед людського стовпища:

— А чи нема тутка бахматовецьких?

Кричав уже безнадійно, не сподіваючись на відповідь, коли його почули.

— Як це нема? Хіба не впізнаєш? Чи то з переляку вже недобачаєш? — удавано ремствував Порфир Приймак, а сам аж підстрибував од радості.

Вони зустрілися через десять днів війни, а наче не бачились кільканадцять літ.

— Тепер ми не просто валка біженців, а знову колгосп імені Кірова, хай менший, ніж у Бахматівцях, але колгосп. Є півтори сотні людей: скотарі, рільники, ковалі, їздові, вчителі, лікарі, є голова колгоспу і голова сільської Ради.

— Тільки без землі й житла, — обачно перебив свого сина Василя старий Слободзян.

— Землі у нас, тату, он скільки. Та, що не під німцем, — уся наша. А коли є земля під ногами, то й житло буде. На те ж у нас і руки, — тулився дужим плечем до батька Василь.

Вони не говорили про це, але кожен знав, що тут, у цьому важкому поході на схід, зібралися кращі й сильніші люди села. Один Василь Слободзян чого вартий: їхній, бахматовецький, парубок став першим на Поділлі Героєм Радянського Союзу в боях під Халхін-Голом. У кожному військкоматі, що трапляється по дорозі, він проситься на фронт, але всі зайняті евакуацією — не до нього. Та недовго ще йому міряти шлях з ними: таки піде Василь на фронт...

Стоїтувалось на довгих шляхах взуття — ішли босопіж. Корови і вівці стирали ратиці. Ламалися старі колеса селянських возів: поки жінки доїли корів, Карпо Король у найближчому селі роздмухував вогонь у кузні, всю піч гунав молотом по ковадлу, а на ранок вози котилися далі.

Не витримала цього пелегкого шляху пащекувата Мотря Савицька. Втекла назад зі своїми дорідними, ледачкуватими дочками. Запала гнітюча мовчанка. Чутно, як схлипує чиясь дитя, навіть коро-

ви перестали жувати траву — дивляться услід віткачкам. І тоді знайшлася на слово Катерина Павлик:

— Баба з воза — коням легше. Поїхали! Позаду для нас світу вже немає.

І колгосп на колесах рушив далі.

Віля маленького села Вільшанки на Черкащині переправились через Дніпро. Колгоспне стадо росло з кожним днем, приставали загублені кимсь корови й вівці, жінки насилу встигали доглянути їх. Та й боялися тих прибуд: раптом принесуть із собою якусь пошесть? Але ж не залишати людське добро фашистам...

Вже й лік дням загубили. Улян Павлик спершу робив зарубки на полудрабкові воза, та потім перестав: так і воза можна порубати, а кінця дорозі не видно...

Вийшли в слобожанські простори. Тут легше — війна таки відстала від них, хоч дороги й бомблять постійно. Але в колгоспах, повз які проходять, можна роздобути кілька мішків борошна та круп на куліш, залишити геть ухоркану корову, а то й переночувати в хаті.

І де тільки сили бралися? Третій місяць у дорозі, скільки переправ позаду, скільки залишилося за плечима українських рік, міст і сіл, скільки розчарувань, сварок і зневір було на їхній путі — на сотні доль вистачило б.

Таки не вбереглися — на стадо напав ящур. В Шебекині, де один півень співає на дві республіки, на кордоні Харківщини і Курщини, здали худобу. Вози покотилися швидше. Куряни знайшли для них брезент, допомогли змайструвати шатра: тепер ні дощ не страшний, ні осінній холод.

Бахматівський колгосп рухався в глибину Росії.

По ночах падала холодна роса, насувалися густі тумани з Дону, норовиста осінь уже володарюва-

ла на просторах Росії. «Теперка на весь колгосп у нас один кожух», — казала щовечора Ольга Шевчучиха, накриваючи ним бахматівських дітей.

Переправилися через Дон із білими, крейдяними берегами, від того й широка ріка здавалася молочною. Ганна Слободзян очам не вірила, зачерпнула пригорщ води, напилась. Таки вода...

А потім багато днів видзвонювали рейки, миготіли перед очима бахматівчан уже засніжені російські поля, миготіли міста і села, на довгих стоянках запасалися дровами для вагонної печі, прали одяг у студених ріках, рвали в лісах замерзлу горобину, щоб напоїти чаєм простуджених, — і знову мопотошиє витатакування коліс, і знову мовчаня, бо переговорено все: ті, що залишилися, доїдуть до кінця. Якось воно та буде, головне, що вони вільні, що залишаються на радянському боці. Голосиста Марійка Слободзян, сестра Василя, який уже десь воює на фронті, дивись та й заведе увечері: «Гей, гиля-гиля, гусоньки, та й не став...» І тоді за тисячі верст, через тисячі смертей і неволь приходять у холодний вагон зелені Бахматівці із двома чистими ставами, із пахощами грибів, лісу, сушених сливок, із опівнічними танцями на вигоні. І весь час ішла за ними стара бахматівська дорога під віковичними липами. Йшла аж сюди, на Саратовщину, що вже вихрилася білою зимою, сікла морозами.

Висадилися на станції Урби. В райкомі їм зраділи:

— У нас же цілі села порожні стоять. Німці-колоністи виїхали, незібраний хліб гине під снігом, худоба дичавіє в степу... Поселяйтесь у Фрезенталі. Ви ж цілим колгоспом... Відпочинете з дороги — і за роботу.

— Ми прийшли за стільки тисяч кілометрів не для того, щоб відпочивати, а щоб працювати на

фронт, де наші сини кров проливають. Поселяйте, де найбільш потрібні робочі руки, — відповів за всіх Григорій Павлик.

— Ви ж усі ледве на погах стоїте. Зараз нагодуюмо вас гарячим борщем. По обіді ваптажтеся на підводи — і ночуватимете вже на місці.

Сніги аж пекли очі. Поглядові нема за що зачепитись, така рівнина довкола.

— Ой патоньку ж мій, патоньку, — бідкалась Катерина Павлик, ховаючи під хусткою обморожені руки. — Де ж ти взявся, гітлеряко, на нашу голову? Де ж це видано, щоб нескошені соняшники стояли під снігом? Бідна пшениченька мерзне на корені. Що ж це коїться на білому світі?

Хтозна, скільки їм доведеться жити на цій поволзькій землі, але ясно, що й тут вони робитимуть свою хліборобську справу. Тож хоч і незвичне все, а треба обживатися.

Он Параня Шевчук ніяк не може пімецьку піч розпалити, бо крізь комиш місяць видно. А вона ж уже тісто на хліб замісила. А Ганна Вовкотруб прямо під хатою побачила голодного вовка і перелякано розповідає про це сусідові Василю Широкому. Той заспокоює її, жартуючи:

— З таким прізвиськом і боїшся вовка. Було б йому сказати: я Вовкотруб, то він би з переляку й хвоста підібгав...

Здичавіле стадо фрезентальських свиней ганяє по городах, кури несуться в густих пшеницях — хтось уже приніс звідти кілька сотень задубілих на морозі яєць, які поділили на всі двори порівну.

Закуріли холодні димарі, протоптувалися стежки від хати до хати, хтось знайшов каністру в гаємом — засвітилися вікна у Фрезенталі. А коли із дворища Шевчуків смачно запахло печеним хлі-

бом, а разом з ним і рідними Бахматівцями, люди відчули, що нарешті дорога їхня скінчилася.

І коли через кілька днів подзвонили з району, щоб дізнатись, як розмістились бахматівчани, Григорій Павлик доповів:

— Всі ферми вже працюють. Знайшли в степу під снігом кілька тракторів. Другий день жнивуємо... на снігу. Ковалі трохи підремонтують сани — почнемо возити хлібоздачу. Отож приїздить, треба провести вибори голови.

Вони збирали при тридцятиградусному морозі пшеницю й сояшник, споряджали на урагальних вітрах обози з хлібом і здавали його для фронту. Звідси, з Поволжя, вони проводжали на війну чоловіків, яких на роботі заміняли жінки.

Якщо селянин пройшов хоч один одвіку повторюваний цикл: виорав, посіяв і зібрав хліб — це вже його рідна земля. А бахматівці повторили те тричі. Невдовзі фрезентальський колгосп став передовим у районі, група колгоспників отримала урядові нагороди за самовіддану працю. А коли війна відкотилася на захід, знов вирушили всім колгоспом у путь.

Під зеленими липами вмивалася літніми дощами бахматівська дорога, змивала із себе осоружні сліди зайд, пєсла їх з брудною водою в яруги, аби зникли назавжди. А сама оновилаь і помолодшала, буйно зацвіли над нею липи і загули бджоли, вона знову стала Дорогою людей.

Може, саме тому в липні сорок четвертого бахматівчани, зійшовши в Хмельницькому з поїзда, не чекали машини, а пішли до села пішки. Потім хтось із них не втримався і побіг. За ним кинулись інші.

Старі липи теж бігли їм назустріч.

Не доля на двох, а подвійна доля

— Бач, як старається тепер, а літо проледащикувало, трясаця їю матері, — говорить сама до себе баба Катерина і підкладає дровенят у сушню. Їй весь час треба з кимось говорити але сусідські дітлахи десь побігли по гриби до лісу, то вона заводить балачку із сонцем, котре зависло просто над її садом.

Сушарка в неї велика, жере дрова наче несамо-вита: скільки не кидай — усе пелька порожня.

— А щоб ти вдавилася! Коли я тобі настачу? Хоч би сушила по-людськи, а то земля під погами гаряча, а сливки й не пригнітилися. І старого десь дідько поніс із тою писаниною. Він у мене домишеться! Їй-бо, ляжу під грушкою і буду собі лежати. Але ж сливки пропадуть. А ки-и-иш, старці нещасні, — гукає на горобців, які так знахабніли, що сідають на плечі опудала на городі й відпочивають собі.

Григорій Улянович стоїть на подвір'ї під молодю яблункою. Комірець сорочки розстебнутий, на сивій брові бринить осіння павутинка. Слухає й усміхається:

— Чуєте, як репетує? Всім дістається на горіхи: і сушні, і мені, і сонцю, і горобцям. Зараз і вам всипле. Приготуйтеся, — шепоче мені Павлик і одводить за дерево, щоб дружина не уздріла нас. На обличчі блукає змовницька посмішка, він не витримує гри далі й пояснює: — Не бійтесь. Я з нею живу п'ятдесят чотири роки і ще жодного разу не образився. Не було за що. Ото гуде собі — азарту піддає в роботі. От зараз побачите і зрозумієте мою Катерину.

Ми йдемо в сад, Григорій Улянович чимчикує попереду, затуляє долонею очі від осіннього сонця.

— І чого це ти, Катре, розходилася, аж до Пироговець чутно?

— А ти б не слухав. І поговорити не даси. Тебедесь нема, то чого має язик до піднебіння прилипати? Хай допомагає мені. Ти помідорів дістав на зиму?

— Так вийшло, Катерино, що вже нема в колгоспі.

— Якби я на тебе, чоловіче, надіялась, то без квашенини сиділа б цілу зиму.

— А ти що, вже наквасила?

— Ні, тебе чекала б...

Я обвикаюсь із думкою, що переді мною справді стоїть вона, майже легендарна Катерина, про яку стільки начувся в Бахматівцях.

Рукави чорного вельветового плаття засукані вище ліктів. Відно, не відкочує їх і взимку, бо складки давні, влекапі, вицвілі на сонці. Біла хустка очіпком. Губи стиснуті, видно, стримує знову якесь гостре слово, а очі лагідні, наче й не бачили того всього, що пережило її серце.

Григорій при ній лагідний і мовчазний, як винуватий школяр. То вже багаторічна звичка: він завжди був у чомусь винен перед нею.

— І за кого я тільки, сину, заміж вийшла... Думаєш, я його колись бачила у хаті? Як свій ніс, тільки в дзеркалі. Всеньке життя гостя в хаті мала.

— Зате не набрид тобі, Катерино, — обачно вставляє Григорій Улянович і поправляє сиве пасмо на лобі.

— Ой, не допікай мені. Бо зараз хоч дитині чужій поскаржуся. До війни головував у нашому колгоспі, то до мене прискіпувався весь час: ти голова, з тебе й питатиму найбільше, на полі на чужих кричати незручно, то я на тебе буду, щоб чужі боялись. А прийду додому — господаря немає.

Усе сама. Одну донечку мали і ту не догледіли, бо ніколи було, ой... — Катерина Петрівна гірко заплакала, наче щойно повернулася з похорону.

Григорій Улянович довго заспокоює її, невміло гладить по сивій скроні. Це їхнє давнє горе, вже наче й забулося, а на старість знову болить.

— Я й діточок більше не мала. У війну там, у Фрезенталі, не до них було. А тоді він пішов на фронт. Сам напросився. Не брали, то вмовив когось у військкоматі. Куди ж йому було воювати? Я його тільки на молоці й тримала, бо їсти нічого не міг. Ага, втримаєш його. Пішов. А знайшла аж у Саратові в шпиталі з третиною шлунка.

— Катерино, нащо це слухати чоловікові? Все про мене й про мене...

— Не перебивай, Григорку, я ж тебе, старий непосидо, не хвалю. Дай хоч поплачуся чужій дитині.

Їй таки хочеться виговоритись: своїх дітей немає, чужі заходять ненадовго, чоловіка рідко бачить у хаті і зараз — то лежав у лікарні, оперували йому око, то днює десь у полі, бо переживає, чи так скосять, чи так змолотять, чи там, де треба, посіють. А прийде додому — пише допізна свої щоденники про пережите...

І з її уст ще раз постає незабутній бахматівський рейд від Бугу до Волги. («Ви думаете, він щось бачив тоді? Ганяв, як підпалений, уздовж валки то вперед, то назад: і щоб корова десь не пропала, і щоб хтось страху не підпустив до серця, і щоб Яким Мідянець не піддався на мамину сльозу й не завернув свою підводу назад, і щоб їсти людям роздобути, і щоб дорогу поперед вивідати. Ми проїхали на возах і пройшли пішки дві тисячі кілометрів, а він — разів у п'ять більше. Ми рухались тільки вперед, а він взад і вперед уздовж обозу. То що ж він міг бачити?»)

Коли вони вирушили на схід, десь за Літином щось сталося з їхньою домашньою коровою. Ряба натужно ревля й оглядалась, відбивалася від стада, підходила до Катерини й лизала їй руки. А однієї ночі втекла. Втекла додому, у Бахматівці.

— Ті, що лишилися в селі, розказували нам після повернення: як побачили, що корова голови біжить у Бахматівці, подумали — розбомбили валку. Корова забігла до хліва, а тоді стала перед хатніми дверима і стоїть як укопана. — Катерина Петрівна витирає сльозу, бо пережите знову постає перед її очима.

Там, у Фрезенталі, головиха зразу ж пішла свинаркою, забрала у свій дім всіх сиріт і Карпа Короля. Повертаючись із свинарника, поралась по господарству, варила їсти на наступний день, а вдома першою була на роботі. Ночами вчилася шити, щоб підігнати на дітей старий військовий одяг, який Григорій роздобув у районі.

— Ой, було-було, дитино, хай воно збіжить за водою...

— Ні, Катерино, не за водою. Хай залишиться в пам'яті людській, то тоді, може, й не повториться більше. Люди без пам'яті — це безпомічні діти. Он ти кажеш, що з мене війна весь час виходить. Неправда, Катерино, сама знаєш, що війна залишається в нас, бо то — наше життя. Тяжке, болоче, але — наше. І нами воно мірялось, а не свистунами! — Старий Павлик гримає кістлявим кулаком по столу, схоплюється на ноги і довго ходить по хаті.

Різний люд залишався тоді в Бахматівцях. Під сонечком піби й всі однаково цвіли, а прокотився ураган — де того й куколу набралось. Видно, був і раніше. Адаже залишилася й Ольга Гайдай, колгоспна ланкова. Залишилася, бо матір не підводилась із ліжка. Але перехувувала в себе двох червоноармійців із тієї ж таки Саратовщини, які втекли з конц-

табору. Та залишилися і такі, що видали Ольгу. Був і Свистун (завелика честь називати його прізвище), який до війни промишляв тим, що ловив пацюків і здавав шкурки, через те з ним і за руку ніхто не вітався, і прізвище його мало хто знав — Свистун, та й годі. А очолив владу в селі під час окупації. Яка влада, такий і носій її.

— Там, у Фрезенталі, де мене знову обрали головою колгоспу, робота нікого не милувала. Молдаванин Тимофій Рапідо, наприклад, був до війни депутатом Верховної Ради СРСР, а працював у колгоспі звичайним їздовим і не просив собі іншої посади. А от Василь Щебетун, зрештою непоганий чоловік, довго опирався, не хотів йти їздовим до волів, відбувався жартами, що саратовські воли української мови не розуміють. Перед війною скуштував легкого хліба: вибився в уповноважені по заготівлях. А у Фрезенталі хліб треба було заготовляти власними руками. Язик моєї Катерини ви знаєте, на одних зборах вона й виклала Василеві педагогіку навчання волів української мови. А потім я Щебетуном нарадуватись не міг. Бо се були справжні люди. А Карпо Король — серце стискається, як подумаю, що його вже немає, так і помер парубком у Бахматівцях — із розвалив млина у Фрезенталі за одну зиму зробив діючий млин. З усіх усюд до нас їхали молоти. А повернувся у Бахматівці — і тут відремонтував спаленого німцями млина. І був мельником до останнього свого дня. І все робив мовчки. Його голос чули лише тоді, коли заспіває якоїсь давньої сумної пісні про бурлаку, котрий так і не встиг одружитись. — Григорій Улянович довго дивиться на Карпову фотографію, що висить у його хаті поруч із їхньою з Катериною весільною карточкою. Гілочка сухого дерев'я звисає на Карпове чоло. Де ж я бачив у Бахматівцях такий пучок дерев'я? Над портретом Василя Слободзяна,

Героя Радянського Союзу, що не повернувся до рідної хати, у світлиці його матері...

— Патку ж мій, патопьку, засиділась із вами, а сушня, либонь, погасла. А щоб вам добро було. Біжу...— Катерина Петрівна ставить на стіл полумисок вогнистих помідорів, наливає чарки і вибігає з хати. За якусь мить повертається. — Ти ж не здумай, старий бурлако, знову десь щезнути, — поправляє очіпок на голові, витирає долонею губи і, вже причиняючи двері, додає: — Та не смій говорити, що я з тобою життя прожила. Я собі своє прожила. От! — Вона підтягує гирку настінного годинника, торкає пальцем маятник і аж тоді виходить...

Іван, Сергійів син

Білоголовий, стрункий — достоту кульбабка на тонкій ніжці — хлопчак гострим, як заструганий олівець, пальцем вказує на гурт людей біля контори:

— Он там Іван Сергійович. Підійдете і спитаєте: хто тут секретар парткому Кошельник? Спитаєте, то він і озветься.

Я ледве стримую здивування: ти ба який, повністю розписав сценарій. Мені залишилось тільки виконати його — зустрітись із чоловіком, якого шукаю. Хлопчак кілька разів озирався, наче хотів підказати, скільки мені кроків зробити, щоб підійти до контори...

Здалеку визначаю, хто серед цих чоловіків, що неквапливо покурюють при західному сонці, знічев'я перемовляючись між собою і позираючи в небо, чи не вихопиться звідкись дощ, — хто ж серед них Іван Кошельник? Напевне, он той: у брилі, білій сорочці, теребить в'язку ключів у руках, шлюбна обручка на пальці. Не інакше — він. Знаю, що

молодий, перший рік очолив партком передового в області колгоспу. Тільки таким йому і бути. Йду просто до нього. І... помиляюсь.

— Що ви, я приїжджий геодезист. Планую другу чергу забудови села. Іван Сергійович он, біля мотоцикла, — відказує молодик і поправляє краватку.

Сірий, вицвілий на сонці кашкет, чорна нейлонова куртка, заболочені черевики. Чорні очі позирають з-під козирка, як переспілі, дотримані на самому вершечку аж до осені черешні. Зчищає ногою болото з мотоцикла. Брови широкі й різкі — двома розчерками природа кинула їх на чоло — не витруться до кінця життя.

— То це ви? Мені дзвонили з району, що приїдете. Вибачайте, я щойно з поля. Прошу десять хвилин, перевдягнусь — і будемо працювати...

Рівно через десять хвилин з'явився. Йде, ледь розгойдуючись, очевидно, не звик у тісняві кімнати, такий ході пасує простір поля.

Тут, у Пирогівцях (центральна садиба колгоспу «Зоря», до якого зараз бригадою входять і Бахматівці) він народився, виріс без батька, хлопчиком пішов працювати причіплювачем, потім трактористом, пізніше очолив бригаду, потім обрали головою сільської Ради. А оце рік — секретар парткому відомого на Україні колгоспу. В тридцять шість років.

Хтось дзвонить по телефону. Він довго слухає, затагується цигарковим димом, брови високо підскакують на чоло.

— Тобі не здається, що у нашій розмові по телефону ти половину часу змарнував на слово «Сергійович»? Можеш називати мене так, як і позаочі — Циганом, але якщо сьогодні ж не завезеш у дитячий садок яблук на квашенину, я тебе, Іване, назву жак, як знаю. Не буду прощатися з тобою, бо якщо

не завезеш яблук, серед ночі підніму, — і кладе трубку.

Пізніше я зрозумію, що цей простакуватий тон його розмови — не бравада і не гра в панібрата. Серед цих людей він виріс, дехто знає його з малого чорноокого забіяки, що посив штани на одній шлейці, пас колгоспних лоша́т, шастав з хлопцями по чужих садках. Дехто знає його як свого ровесника, за спину якого завжди можна було сховатись. Отож переінакшуватись у розмові з огляду на свою теперішню посаду — значить зрадити себе.

— Певно, здивувались, почувши про Цигана? Мене з дитинства так звуть у Пирогівцях і Бахматівцях. Може, і є щось циганське у крові, хіба я знаю. Щодня вранці миюсь із милом, все одно чорний, як бачите, — тре засмаглу вилицю й усміхається.

З широких вікон його кабінету видно село — рівні ряди сучасних двоповерхових будинків (навіть власники столичних квартир можуть позаздрити: усі вигоди, житлові кімнати розташовані на двох поверхах, мають зручні лоджії та балкони), зелений майдан, що золотиться вечірніми чорнобривцями, видно підсинену небом гладінь ставу, видно широку асфальтовану трасу, що мчить до Києва, і ліс на обрії. Либонь, пайулюбленіна його звичка — отак стояти біля вікна, розчиненого у вечір чи ранок, і мовчки дивитись на своє село. Тоді його тверде й гостре підборіддя трошки розслаблюється, а глибока ямка на бороді мілкішає.

— Так-так, — з голосним видихом вимовляє Іван і затулюється димом. — Бахматівці увійдуть в історію із своїм рейдом. Таке люди не забудуть. А скільки лиха тут паробила війна. Будь-яку сім'ю візьміть у Пирогівцях — війна у їхній пам'яті — як заміноване поле, страшно й торкатись. Лише в Пирогівцях двісті дев'яносто осіб загинуло. Це дві тре-

тини тодішніх чоловіків у селі. Я ж із молодшого покоління, три роки було, як війна почалася, а в чотири вже без батька залишився... — Він довго мовчить, дивиться на вечірнє село, курить.— Вірите, тільки зараз починає біль той проходити в мене. Може, тому, що замінив батька. До війни він, Сергій Кошельник, був секретарем партійної організації колгоспу.

І в його уяві знову постав батько. Красивий веселун (пе щезли ті його риси, а перейшли до сина Івана), один з перших пирогівських комуністів, який за день пішки по кілька разів обходив колгоспні поля, і де він не з'являвся із своїми жартами — довго чулися реготи. Його так і знаходили в полі: прислухайся, де почувеш веселий сміх — там і Сергій, не помилишся. А у війну Сергія Кошельника залишили очолювати пирогівське підпілля. І коли його схопили поліцаї, він скрушно сказав заплаканий Дарці і, можливо, малому Іванкові, що хався за батькові ноги:

— Не винуватьте нікого. Я в усьому винен сам. Погано виховував людей, якщо серед них знайшовся запроданець. То ви не плачте, а будьте розумніші за мене...

Тоді Іван востаннє бачив батька. Кількох татових товаришів фашисти зацькували собаками на сільському майдані, а його самого розстріляли у старокостянтинівській катівні. У сорок четвертому Іван з матір'ю перенесли батькове тіло у братську могилу.

Зараз Іван ще молодший від свого тата. Незабаром вони стануть ровесниками...

Він рідко носить орден Трудового Червоного Прапора, яким нагороджений кілька років тому за бригадирство, бо вважає, що то їхній з татом орден. «От як зароблю другий — то вже мій буде...»

Кілька днів я постійно дивуюсь його вродженому вмінню розмовляти з людьми невимушено й просто: там приперчить жартом, там почне з такого несподіваного кінця, що співрозмовник, котрий був настроєний на свою вперту категоричність, поволі пристає на Іванову думку. В іншому випадку — делікатно натякне комусь на його старий грішок, про який тільки вони вдвох знають

Зустрічаємо на бахматівській дорозі парубка із заплічною валізою. Іван гальмує мотоцикла.

— Як там у лісі, вовків ще немає?

— Де їм узятись, Іване Сергійовичу? А от лося вчора бачили. Ох і красивий! — Лісоруб підкидає валізу, і чутно, як там дзенькнули пляшки.

Іванові очі хитро звузились:

— Запасся дурною водою, щоб не страшно в лісі було?

— Та де ви бачили, Іване Сергійовичу, то молока жінки передали чоловікам.

— Я тебе просто запитую. Якщо і взяв для хлопців чарку — не біда, ночі в лісі холодні, — хитрує Іван, по голосу чути, що хитрує.

— Та де ви бачили? Молоко несучи. Можете перевірити, — зазирає в очі хлопець і вже норочить скинути валізу, хоч і чинить те не дуже рішуче.

— Якщо так просиш перевірити, то розв'яжуй, — наказує Іван, і очі його звужуються ще більше.

На обличчі молодого лісоруба — поразка. Її вже не замаскуєш нічим.

— А тепер не треба розв'язувати. І не брешти більше. — Іван заводить мотоцикл, і ми їдемо далі. Більше він не згадував про цей випадок. Але й не забув. Колись знадобиться.

На тракторному стані Василь Браславець длубається біля нового бурякового комбайна, який привезли у колгосп для випробувань. Стирчать з-під червоного черева машини лише великі Василеві че-

ревіки, стоптані в різні боки і вичовгані на підопт-вах педалями. Іван мовчки скидає піджака і теж за-лазить під комбайн. Аж тоді чути:

— Здоров, Василю. Хіба так довго треба лежати на холодній землі, щоб визначити, чи це комбайн, чи комбайниха?

Допомагає Василеві загвинтити якусь гайку, і вилазять звідти обидва. Запускають мотор, Василь виїздить за ворота, а Іван, витираючи руки від мастила, розповідає:

— Цікавий чоловік. Закінчив культпросвітне училище, місяць попрацював у Будинку культури і чесно собі зізнався, що то — не його діло. Вже кілька років кращий наш комбайнер. Дніпропетровський завод доручив йому випробування нової моделі. А скільки ж людей дурять себе все життя...

З ним легко і приємно розмовляти, бо він постійно мислить сам і вимагає того від співбесідника.

Він один з тих, хто підтримував і здійснював проект двоповерхової забудови села. Оті теперішні будиночки з першої черги — то і його недоспані ночі, часті поїздки за матеріалами, але він не засліплений радістю зробленого. Його турбує, аби не зникло на цих рівних асфальтівках, у цих прямих лініях забудови, у цій надмірній правильності оте воістину сільське, що споконвіку окреслювало і забарвлювало характер селянина. Бо той селянин, як не модернізує його, а таки не обійдеться без городчика під хатою, без квітника перед вікнами, без півня у дворі. Це не екзотичні пережитки, а глибока психологічна традиція.

Він з боєм і обуренням розповідає про браконьєрів, які недавно забили молодого лося у лісі під Пирогівцями.

— Я ж його бачив, вродливця. Він був майже ручний. Любив переходити поле, коли там багато

людей. Стане, обведе всіх поглядом: мовляв, роздивились мене? Можна, я піду далі? І вбили п'янюги з Хмельницького. Гнали його машиною із увімкненими фарами. А він же довірливий був. Я думаю, що ті, в кого піднялась рука на таку красу, можуть і в людину вистрелити. От диявольське поріддя. — Іван, вгамовуючи злість, чавить недопалок і обнімає пальці.

Коли ми сиділи у дворі матері Василя Слободзяна і вона розповідала нам з Іваном про свого сина, на подвір'я зайшла, опираючись на посох, зовсім стара бабуся. Вицвілі від часу очі довго роздивлялися нас. Щось пригадувала, ворушила руками на посохові, а потім скоцюрбленим пальцем вказала на Івана:

— Присійбо, ти — синок Сергія Кошельника.

І усміхнулась, наче згадала щось добре...

Борозна довжиною у вічність

Горобина вже так розчервонілась, що її бояться клювати навіть горобці. Здається, й роса на її кетягах обсихає одразу, ледь торкнувшись гарячих ягід.

Нарешті дні встановились такі прозорі й сонячні, що їх видно наскрізь, на чотири сторони світу. На сільських городах копають картоплю діди та баби з онуками. Всі сильні руки — на полі.

— І навіть не дуже сильні, — додає Василь Опанасович Музика і знімає окуляри. На переніссі — червоनावий пружок од них. Цієї оселі він надіває їх все частіше й частіше, навіть коли розглядає обличчя незнайомої людини. Я полегшено зітхаю: вже роздивився, тепер і до розмови ближче.

Йдемо зеленим бурячищем, гичка вигналась на дощах аж до пояса. Такого не пам'ятають і старожпи-

ли (навіть сімдесятивосьмирічний Андрій Ярема — тєсть Музики, перший голова колгоспу, навідріз відмовляється твердити, що отак може вигнати у стебло буряк). У багатьох колгоспах і досі, напевне, сушать голову, як збирати ці бурякові хащі. А в Бахматівцях і Пирогівцях уже половина буряка вивезено на цукрозавод.

То винахід Музики, низенького, худорлявого чоловіка, що розмашисто крокує полем, пильно вдвляючись у землю під ногами. Землю, яку б він цієї осені переорював під посів у сороковий раз. Таки б рівно у сороковий, якби п'ять років не викреслила війна. Вже рік він міг би відпочивати, досягнувши, здавалося б, усього, чого може досягти людина, що пораяється біля землі: удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, залишив по собі учнів, посаджений ним сад уже плодоносить. Міг би й відпочивати, але він хоче відробити оті втрачені на війні п'ять років. Аби доточити свою безконечну борозну.

— У сорок першому я був в армії. У Молдавії стояли, на кордоні. Молдавани організовували свої колгоспи, а трактористів нема. То мене з одним росіянином послали з частини виорати поле. Я якраз був у нічній зміні, орю собі, піч така тепла, зоряла — без світла поле видно. Це мене й врятувало, що без світла орав, бо німці б подумали, що то танк, і розбомбили б з літака. На ранок я вже був у частині, яка вела нерівний бій із фашистами. А в сорок п'ятому брав Берлін. Повернувся, як бачите, не калікою і другого дня — на трактор. Про рейд бахматівчан слухав у короткі перерви на обід. Бачите, яких земляків маю... — Василь Опанасович знову дістає окуляри і довго дивиться крізь них на своє село, що бовваніс на обрії.

Неподалік повільно несе свою воду Південний Буг. Колись він петляв отут, наче десь нашкодив і

замітав свої сліди. Замітав так, що й сам іноді губився, перетворюючись на багністі мочарі з верескливими виводками жаб, з блідою осокою й кусючими комарами. А років з десять тому Василь Опанасович з хлопцями-трактористами розчистили йому русло, вирівняли течію, втрамбували гусеницями береги, обсіяли їх травою — от і тече тепер його чиста вода через поле, аж геть до Меджибожа і далі...

— Хтось із хлопців навіть усиновив мені шматок Бугу. Називає його Буг Васильович Музика. Найтече. Нам він відступив вісімсот гектарів поля, отже, він тече, а ми залишаємось на нашій землі.

Зблискує річкова хвиля під сонцем, у високій траві над берегом стурчить самотній коник (видно, не виспівався за літо, надолужує тепер), повзають по буряковому полю комбайни: одні косять височезну гичку, інші — залізними ручищами висмикують із землі буряковий корінь, день настоюється на осіпньому сонці, бо літа цього року майже не було: як задощило з весни, то аж у вересні розвиднілося на небі.

Василь Опанасович квапиться: механізатори працюють на всіх полях, а день зараз гарячий, як котел з окропом, він і так приділив мені більше часу, ніж обіцяв. Я відчуваю, що сам він так і не розкаже того епізоду, про який я дізнався від Кошельника, тому ніби між іншим зауважую:

— У школі я бачив вашу фотографію з Покришкіним...

— Я вам сказав трохи неправду, коли твердив, що п'ять років викреслила з мого життя війна. Довкола були люди, отже — було й життя, а роки життя викреслювати з пам'яті важко. Я воював з Покришкіним в одному полку. Був зброярем у його ескадрильї. Ремонтував кулемети. А після війни дороги наші розійшлися. Я орав землю, а він — небо. Зу-

стрілися аж на двадцять четвертому з'їзді партії. Обидва були делегатами. Ну, я й підійшов до нього. Самі розумієте, що не може він усіх пам'ятати, з ким зустрічався на війні. От і давай мене пересвіряти: хто був командир полку, хто комісар, епізоди пазиває, щоб я відповів, чим то скінчилося. А я до нього: «Ти, Іване, пам'ятаєш, як посадив літак і кинувся до мене з кулаками, бо кулемет не працює, а я кричав, що неправда, я свою роботу знаю! Пам'ятаєш, як я вскочив у кабіну літака і випалив чергу з кулемета. Ти ж забув затвор перемкнути! Потім ходив за мною і вибачався». А він тоді як плигоне на мене: «Музика, Василю, дідько б тебе на сьоме небо виніс і опустив! То це ти!..» Тоді нас якраз і сфотографували. Вибачайте, я вже побіг, бо хлопці скажуть, що заснув десь бригадир під осіннім сонечком...

Він хутко простує краєм поля, на ходу висмикує бур'ян і викидає його на дорогу. Дивиться з-під долоні на велику бурякову плантацію, а тоді — пускається бігти... Щоб наздогнати найближчого комбайна.

Тече ріка під сонцем, погойдується її повільна хвиля. Коли довго дивитись на течію, здається, з піщаного дна все спливає і спливає на поверхню мерехтливе відображення обличчя зовсім молодого ще Музики...

Реактивний літак впирається у небо сліпучою голкою. За ним довго видніється сива борозна...

Іван — син села

— Дядько Іван, напевне, спить. Вночі орав під лісом, то відсипається. Завжди каже мені: я заснув, щоб очі відпочили. Руки не втомлюються, а от очі насіпує за ніч. Тітка Дарка розбудить його. На її голос він прокидається, як на голос армійського стар-

шини...— Іван Кошельник завертає з дороги на в'юн-ку стежку, що біжить через городи. Переступаємо важкі, як торпеди, кабаки, що порозлягалися на стежині, одвертаємо руками відцвілі голови соняшників і товсті качани.

Кидається припнутий до груші пес, від того падає кілька грушок на землю. Котяться аж до Іванових ніг. Підіймас із землі стиглу грушу, витирає долонею:

— Ану, Рябко, струси ще.

— Племіннику, йди сміливо, не дістане,— озивається з двору хрипливатий голос. Невдовзі виходить до нас господар.

Худорляві, щойно виголені щоки пестить не дуже браве осіннє сонечко. Вилиняли на вітрах брови ворущаться над самими зіницями. Хода повільна, наче він постійно промацує землю під ногами. Так може ходити лише людина, яка все життя провела за кермом автомобіля чи трактора.

Тітка Дарка розмальовує виноградні кетяги на стіні хати:

— Осьдечки ще один листочок почеплю та й прийду до вас,— вмочує щіточку у фарбу і малює далі.

— Думав відпочити після ночі, та треба хату на зиму довести до ладу. Ти ж, Іване, знаєш, тітку Дарку — щороку перемальовує стіни на нову моду. Заставила призбу смолою підводити.— Іван Мефодійович гріє відро смоли на газовій плитці, помішує кописткою, погасла сигарета прилипла до нижньої губи — він давно забув про неї.

По дорозі Кошельник встиг розповісти мені про найстаршого колгоспного тракториста Івана Мельника. Розповідав з любов'ю, що могла б жити стосунки батька і сина.

Матері свої Іван Мельник не пам'ятає.

Мов крізь густу імлу осіннього досвітку, просту-

пає в його уяві батько, якого через кілька років поховали поруч з матір'ю.

— Отак і виріс серед людей. Мама Івана Сергієвича ще своїх дітей не мала, недавно лише побралися із Сергієм Кошельником, забрала мене до себе. Няньчила, виховувала. Якось так вдатно заступила мене від сирітства, що я відчув його не серцем, а розумом, коли подорослішав. Вивчили на тракториста, провели до армії. А коли повернувся у сорок першому в село — справили весілля... з Даркою.

— Два місяці пожили — і війна.

— Мене ж назвали Іваном не випадково, — використовує паузу Іван Кошельник, витирає краплини поту на широких бровах. — Дядько Іван, коли служив у армії, був на фінському фронті, від нього чомусь довго листів не було, батько з мамою думали — пропав їхній вихованець. А тут якраз я народився. То мене й назвали Іваном, на вашу честь, дядьку Іване. А коли ви повернулися, то я вже мусив ставати «самостійним Іваном». — Вони всміхаються один до одного, і ми довго слухаємо, як скрапують на землю переспілі сливи, як шурхотить щіточкою тітка Дарка.

— Чого б кожен з нас був вартий, якби довкола не було людей? Коли нас гнали в концтабір під Шепетівкою, я втік. Люди мене переховували. І в стозі сіна, і на горищах, і по льохах. Свої ж люди. Зовсім незнайомі, але — свої. Зберегли мені життя, і я не шкодував його, коли пройшов шлях аж до Берліна. За вісім днів до Перемоги, якраз першого травневого дня, фашистська куля мало не вкоротила мені віку. Але, бачите, живу. Орю наше поле. Маю дітей і онуків. Є люди, тому є і я. — Дядько Іван довго дивиться на Дарчине малювання, кладе на коліна великі руки (такі великі, що вони могли б пасувати чоловікові, вдвічі вищому від нього), у зморшках

їхніх видніються чорні смужки мазуту, який уже годі відмити. На виголеній вилиці гуляють круті жовна.

Вітерець піддуває на дворищі кілька пожовклх листків. Тітка Дарка малює зелені.

Щоб веселили око, аж поки світ знову не зазеленіє.

Полиновий мед червня

Уже був третій день війни, вже були сотні полеглих, вже частина бахматівських чоловіків пішла на фронт, а колгоспний пасічник Іван Шевчук ще чаклував у ліщиниську, за кілька кілометрів від села, над вулицями. Цвіла гречка, і бджоли летіли до вуликів важкими, Іван ледве встигав перебирати соти і крутити коричневу бочку медогонки. Мед ішов бурштиновий, масний — береш ложкою, а за ним топенька струна на метр тягнеться.

Іван уже кілька разів дивувався, чого це ніхто з колгоспу не приїздить по бідони з медом? Певно, забули, косовиця ж якраз почалась. Хліба з дому набрав, а біля меду голодувати не будеш. Часто лише гухкає щось на заході — либонь, камінь рвуть у кар'єрах.

Сохли па шворці між деревами назбирані вдосвіта гриби, облесно ластився до ніг цуцик, монотонно гули бджоли, кишіли біля вхідного віконця, як дітлахи біля дверей школи, коли пролунав дзвоник на урок, стугопіла медогонка, обтяжена стільниками.

Пасічникує він не перший рік, звик до тиші й безлюддя. Та коли навколо тебе кільканадцять тисяч невтомних бджіл, хіба ти самотній? От приїдуть по мед, то й він із ними заскочить у село, бо скучив за Параскою і тата з мамою давно не бачив.

Коли чує — молотять кінські копита землю у лісі. Іван насторожився, слухає.

Вилітає на галявину біля пасіки Семен Підлюдний. Кінь геть чисто змилений, обличчя в Семена подряпане лісовим гіллям, дух йому забило, ледве язиком ворухить:

— Іди... іди, Іван... війна. Третій день війна. Забули про тебе. Іди, худобу поженеш на схід! — розвернув змиленого копя і зник у гущавині.

Чи Семен п'яний, чи з глузду з'їхав? Яка може бути війна? Довго дивиться на бджіл, що сповігають над вуликами, за багато кілометрів посять мед у своє гніздо — тихо навколо, спокійно. Мабуть, Семен по-дурному пожартував.

Але працювати далі вже не міг. Важкою стала корба медогопки. Взяв на палець меду, лизнув язиком. Гіркішого меду в житті не куштував. І тоді навпростець побіг у Бахматівці.

За ним довго летіли бджоли.

...Ми сидимо з дядьком Іваном на ослінчику біля його домашньої пасіки. Бджоли вже чують осінь, зледащили, хоч цього літа їм і роботи не було.

— Вже й забув, який той мед. Літо вийшло гнилим і зашеним, цукру не настачу, щоб бджіл підгодувати. Шкода їх. Гудуть, гудуть, нервуються, літають бозна-куди, а ввечері просто падають на поріжок вулика. Втомлені, але порожні.— Іван Денисович закидає ногу за ногу, довго мене цигарку.

Як літа не підходили до нього, а давню вроду стерти таки не змогли. То прогляне вона у вологих брунатних очах, жвавих, як літні бджоли, то м'яко окреслених губах. А коли засміється, на тонкому носі проступить тендітна татарська горбинка і ніздрі затремтять, як вишневі пелюстки від дотику метелика.

Пам'ять ще має чітку, легко пригадає прізвища, місця та епізоди. За своє довге пасічникування намовчався — тепер хочеться виговоритись.

У дорозі, коли гнав колгоспну худобу, як побачить бджолу — приглядається довго: може, з його рою також летить на схід. Хіба впізнаєш?

Біля переправи через Дніпро знайшов розбиту пасіку. Мертві бджоли лежали у вирві від бомби. Лежали, як обмерзлий цвіт під яблунею. Уцілілий вулик повантажив на воза, хоч і кричали жінки: ще нам не вистачало, щоб бджоли дітей скусали, самі пішки йдемо, бо коні ледве ноги волочать. Не відступився: чого вони вас кусатимуть, ви ж свої, вони он припишкли з переляку, що й не виженеш на сонце.

Наморочився з вуликом на переправі. Як перехпало воза, він ухопився за полудрабок, щоб утримати його, і обтяв собі косою пальця, але вулика з рук не випустив. Зате як ласували потім діти солодким медом.

— Перші дні у Фрезенталі ми почували себе, як на іншій планеті. Куди не повернись — усе чуже. Ніде й деревинки немає. Кіпились коней запрягати, а в німців-колоністів були дишлі з тополі. Хіба ж це дишлі? Гупни об коліно — й відразу два маєш. То ми їздили аж за Волгу дишлі нарізати. Доріг не знаємо зовсім, навколо степ у снігу, гукай на все горло, однак ніхто не почує. Ой, і наїздився я там за рік, скільки разів від вовків тікав...— Бджоли сідають йому на руки, вигріваються і злітають. Віл звик і вже навіть не відчуває їхнього дотику. Одна всілася на щоці — не зганяє, навіть цигарковий дим пускає в інший бік.

Двоє рябих кошенят бавляться шнурівками його черевиків. Бджоли, либонь, ревнують, бо одна сіла

копеленяті на носа — і воно, перелякане, подалось у сіни.

— Я був пасічником до війни, а тоді довелося професію столяра освоїти. Як тільки приїхав у Фрезенталь, померла дружина вчителя Мартинюка. Кипулись — хто труну зробить? — а серед нас жодного столяра. І дошки в селі не знайдеш. Я мусив відчепити двері в хаті і з них зробив щось схоже на домовину. Бачите, на чому вчився столярувати. А потім і коліски робив, теж була потреба. Яму для небіжчиці копали всім селом, земля промерзла на глибину могили, заступи ламаються. Іноді й сам собі по віриш, що все це пережито. — Іван Денисович встає, ходить по подвір'ї, щоб заспокоїтись. Дістає з кишені шматок й кидає псові. Терпко пахне сушеними сливками (у Бахматівцях, Терешівцях, Аркадіївцях — в усіх навколишніх селах сушіння сливок стало ще в минулому столітті промислом, а Бахматівці — столиця цього ремесла), пахне осіннім лісом, що з усіх боків обступає село. Стрункі мальви стоять під вікнами, світять бузково-вишневими квітами і тому схожі на нічні телевежі. Важкі жоржини вже хилять голови до землі, як сонні діти на руках у матерів.

— А тоді мене призвали на фронт. Визволяв Польщу, Чехословаччину. Аж у сорок сьомому повернувся. Бахматівчани вже були дома. Пасіка розбита, рої подичавіли, в дуплах гніздяться. Почав потроху доводити до ладу. Восени вже мед їли. Солодкий мед. Усе життя, можна сказати, біля бджіл провів. Тільки торік передав колгоспну пасіку молодшому. Навідуюсь до нього часто. Та й вони до мене аж на подвір'я прилітають...

Він хоче звестись на ноги, але на руку якраз сіла бджола. Довго чекає, поки вона обігріється і полетить.

Вже піду сам, лікарю

Пташині косяки летять над селом. Сонце таке низьке, що, здається, хоче пустити на зиму корінь у Бахматівцях. Чи і його задурманили запахи осінніх сушениць?

У лікарняному саду вітер уже перегортає пожовкле листя із прозорими хрящиками, як на крильцях метелика. Їзуриться туман над ставком. Скочується з горба в село череда, господарі розчиняють хвіртки для корів, лаштують налигачі та дійниці.

Ми ходимо з Лідією Годосівною Климчук осіннім садом біля лікарні, шелестить листя під ногами, жінка щоразу поправляє білий очінок на голові і довго стежить за пташиними ключами у небі над Бахматівцями.

...Вона йшла сільською вулицею, молода й гарна, усміхалася стрічним, розкидала свій щебетливий «добридень» направо й наліво (навіть у ті двори, де лише кури хазяйновито сокотіли), але й порожні хати відповідали їй своїм розлогим «...де-е-нь». Було їй добре і чудно якось і хотілось отак ходити й ходити по селі, і вітатись із людьми, і чути гарячу землю червня під ногами.

Бо під самісіньким серцем у неї ворушилась її перша дитина.

Це було вранці. Дитина прокинулась разом із матір'ю і стрепенулась у материнському лоні. А вночі почалася війна.

— Я сама не з Бахматівців родом, звідси мій чоловік, але зараз для мене ріднішого ссла немає. Серце моє тут прописане назавжди. Гляньте, краса яка — заплакати можна від щастя. І від бахматівських людей мене вже ніщо не відірве... — Вона підхоплює рукою жмуток опалого листя, тулить його до лиця і, перевівши подих, додає: — Хіба що ота,

з косою, але я житиму в тих, кому врятувала життя...

Першого ж дня війни її чоловік, командир Червоної Армії, пішов на фронт, не добувши своєї відпустки у батька.

— Вирушила з бахматівчанами на схід не лише тому, що не випадало дружині командира залишатись в окупації, а щоб дитина моя не народилась у неволі. То й поїхала, прихопивши з собою тільки вузлик з пелюшками. І зараз бачу, як при переправі через Буг той вузлик падає з воза і пливе за водою. Мене ледве стримали, щоб не скочила в річку. Я взагалі була їм тягарем у поході, помочі з мене ніякої, на сьомому місяці вже ходила, але як вони берегли мене! Катерина Павлик тричі на день поїла молоком від найкращої корови, Іван Шевчук віддав глечик з медом, що взяв на дорогу, найм'якшим сіном воза вимощували. А як з'явиться німецький літак над дорогою — мою підводу першою заганяють у ліс...

Молода жінка сидить під деревом на лавчині, колише сповиток з дитиною, а коли Лідія Тодосівна порівнялась із нею, підвелась і вклонилась їй.

Бахматівчани справді берегли Лїду, бо вона несла в собі їхнє майбутнє, а без майбутнього вони б самі перестали бути людьми. Це був закон, якому вони не зрадили навіть у найжорстокіших випробуваннях тяжкого рейду.

Коли везти її далі вже було неможливо, Іван Шевчук не пошкодував продати свою корову, щоб посадити Лїду на поїзд: вона стільки пологів прийняла у Бахматівцях, то хай і сама народить по-людськи, не під гуркіт бомб, а десь там, у глибині Росії, в теплі якоїсь лікарні.

А коли бахматівчани обжились на саратовській землі — не забули про неї, розшукали і покликали до себе у Фрезенталь.

— Приїхала я в Урбах. Самотня, дитинка на руках та вузлик з дитячим одягом, а морозище до кісток шпигає. Іду пероном, а мене чоловік з десять наших, бахматовецьких, зустрічають, кутають у кожух, садовлять на сані, дитину забирають з рук, мене годують (аж із села везли казанок з борщем, вкутавши його в кожушину)... А я плачу, не можу стриматись. І вони зі мною плачуть.— Руки в неї тремтять, не знає, куди заховати: то в кишені халата, то за спину, то поправляє білу шапочку на голові.

З її появою у Фрезенталі було відкрито медпункт.

За тридцять кілометрів, з рушницею наготові (довкола ж вовки чигають!), погейкуючи на волів, вона везла в село ліки, замість хворої доярки йшла доїти корів на ферму, приймала пологи, відкачувала Параску Слободзян і Соню Шум'яцьку, коли ті топились із трактором, доглядала дітей ковпаківців, що прибули із Сумщини. Майже з небуття повернула хворого білоруса Володимира Лясковця.

Разом з усіма повернулася в Бахматівці і зразу ж взялася за ремонт лікарні.

— Приміщення розбите, запущене. Бездомні коти сповигають по палатах, в операційній ластівки гнізд палішили, павутиння, як певоди, розвішане у дверях. Тепер і не впізнати. Бачите, як розбудувались. Лікарня обслуговує усі навколишні села. Палати на п'ятдесят місць. У цій улоговині, біля парку, ставок буде, альтанки поставимо над водою. Тому й на пенсію не йду. Павлик у нас недавно лікувався — то вже ми з ним наговорились, усе життя наше на Саратовщині пригадали.

Зачиняються вікна в лікарні, тягне прохолодою від лісу. Пахощі живиці пересилоють запах медикаментів. У парку сутенів, вкладаються на нічліг тіні. Стовпчики диму піднімаються із сільських димарів і в'ються до неба, як сліди реактивних літаків.

Лідія Тодосівна виходить з лікарні вже передягнутою. Квітчаста хустина, зав'язана по-бахматівському, збита на чоло. Піджак накипутий на опашки — холодно. За її руку тримається хлопчик, тихенько ступає по сходах.

— Обережно, обережно, Васильку, шов може розійтись.

Поволі йдуть стежкою.

Хлопчик визволяє свою долоньку з її рук. Кілька кроків робить самостійно. Повертається до неї обличчям:

— Я вже піду сам, лікарю.— Вибирає найкращий листок під ногами і певміло тицяє його в руки жінці.

Лідія Тодосівна довго дивиться йому вслід. Листок лежить на її долоні, як чиясь тепла рука.

Он зоря дивиться

Летимо на мотоциклі у ніч. Іван Кошельник поклав свої великі руки мені на плечі — править: отут заверни ліворуч, а тут пускай на всі колеса, за деревами пригальмуеш і повернеш на тічок.

Швидка їзда, мусянжевий багнет світла, увігнаний у ніч, чорний осінній вітер з лісу — все це додає нам азарту.

З різних кінців села до току біжать миготливі вогники.

— На десяту будуть усі. Може, Василь Стадник, секретар комсомольської організації, запізниться, в нього сьогодні побачення, казав, що відпрацює своє на току, — кричить Іван мепі на вухо, бо вітер перехоплює в нього слова.

То вже сільська традиція — коли колгоспові важко, всі, хто живе в селі, стають колгоспниками. От і сьогодні вся сільська інтелігенція під Івановим керівництвом виходить у пічну зміну на тік. До ранку зернові відвійки мають бути вивезені на кормовий завод. Рівно о десятій незмінний завідувачий колгоспним током Григорій Костик вмикає рубильник транспортерів та віял.

Потужний прожектор обмацує кожную постать, химерно переплітає людські тіні, безжалюбно вдовжує їх і кладе на стрімкі кагати зерна. Навіть від двох невеличких дівчаток (сільських бібліотекарок) Надійки Яреми та Софії Костик стеляться велетенські тіні через весь тік.

Артур Пасічник (здається, що у його черевках є якісь невидимі пружини, котрі не дають йому встояти на місці) вправно заганяє під ваптаження самоскид. Висунувся з кабіни, повернув назад голову, аби точніше поставити машину. Іван високо підняв дерев'яну лопату, коригує: давай, давай, сміливіше...

— Сто-оп! — виривається одразу з багатьох уст, і самоскид, верескнувши гальмами, зупиняється.

Здіймається курява над током, транспортер двома довжелезними лапами обіймає кучугуру із зерном, широкі лопати горнуть пшеницю у його ненажерливу пащу.

— Не встигнемо до ранку. Половину, може, сяк-так вивеземо. Однієї машини мало. Артур, хоч і інженер з вищою освітою, але нічого тут не при-

думає.— Іван заганяє лопату в копицю зерна, щось метикує і йде до Артура.

Машина навантажена, і ми перекурюємо.

Низенький чоловік мружить очі проти світла і розтирає долонями ногу в коліні.

— Болить стара костомаха, як не задобрюю, а болить. Іч, запаніла, зимою будеш відлежуватись.— Олекса Браславець лягає на купу зерна і довго потягується. Він — один з колгоспних бригадирів — кілька місяців тому зламав ногу, ще має право вигрівати її на осінньому сонечку, але сьогодні сам прийшов у нічну. І лише тепер, коли ми чекаємо машину, я помітив, що він трохи накульгує.

На тік виїздять дві машини. За кермом другої — Іван Кошельник. Вправно заганяє її під транспортер, вискакує з кабіни і береться за лопату.

— Заглушіть мотора, Іване Сергійовичу,— бачить Василь Стадник, що вихопився із почі майже непомітно і вже разом зі всіма горне зерно з купи.

— Який хитрий... Ключа не маю. Шофер десь спить, поклавши його під голову. І то добре, що завели в гаражі. Хай бурчить...

Тепер робота увійшла в ритм, токовисько гуде безперервно, а ми перекурюємо по черзі.

Григорій Костик приніс відерце холодної води з кринички, прикрив його великим лопухом, щоб не насіялось половп, потім накинув на плечі дочкн фуфайку, бо розігрілась, а осіння ніч підступна: торкнеться вітер вологих плечей — довго пам'ятатимеш.

Танцюють тіні на білій стіні комори, курять теплим відпаром кучугури зерна, як погаслі вулкани, падає роса (он вона іскриться на тім'ї кабіни самоскида), молоді вітренята повискакували з нічного лісу — гострять зуби на зиму; бо дошкуляють нам з такою запопадливістю, на яку здатні лише учні.

Перед останньою кучугурою — колективний перекур.

Лягаємо на зерні. З поля його завезли вологим, то починає поволі горіти всередині, розгребеш рукою — гаряче.

— На зерні не простудишся. Чуєте, як дихає. Отак колись у дитинстві мама папалить піч, а ти вилізеш на запічок, витягнешся на гарячому зерні — благодать! — Глибше заривається в зерно Іван і закурює.

Тепер ми всі бачимо небо. Тягнеться через холодний простір світу краплистий Чумацький Шлях, наче якийсь тухтіюватий візник порозтрушував за собою золоті зернята, і вже багато тисячоліть його не можуть визбирати птахи.

— Дідько його знає, але скільки живу, весь час здається мені, що ота волоока зоря — оно, правіше, над Бахматівцями, бачите? — весь час дивиться на мене і наче вивчає. — Чого їй треба? — чи то ремствує, чи тішиться Софійка Костик.

І після її слів починає світати.

На цій солодкій землі

Йду сивою бахматівською дорогою під липами. Тиша така, що можна почути удари власного серця, можна почути, як жовкне лист на дереві, як стугонять під землею джерела, як по осінніх урочищах птахи гострять крила для перельоту.

Така тиша, що я знову чую, як озиваються в мені їхні голоси.

...Біжить із саду баба Катерина, вище засукує рукави:

— Ой, літуне старий, за кого я тільки заміж виїшла? Хочеш сам чоловіка провести в дорогу! А я

що, гірша? Хай вона западеться, та сушня, як вона мені в печінки в'їлась. Дай-но хустку нову пакину. Візьми собі, сину, яблучок на дорогу. Це з тої крислачки, що сама, без нього садила. Дітей не маю, то хоч тебе проведу в дорогу.

Обіперлась на ворота стара Слободзяниха:

— Ти ж там буваєш по великих світах, може, десь зустрінеш мого Василя, то скажи, що я ще жива, чекаю. Скажи, що город мені люди скопали, квашеницу в погребі маю і бутлик вишнівочки закопала під грушею. А похоронну я давно спалила і попіл розвіяла. Може, побачиш, йому двадцять чотири роки, молоденький такий. Не забудь. На тобі карточку, щоб упізнав.— Дивиться на дорогу, і в руці її тремтить пучечок деревію.

Іван Шевчук стоїть на вигоні біля клубу, над ним кружляє кілька бджіл, обережно сідають на його сиву голову:

— Як нас не терло життя, а таки залишилися людьми. Як не грасували нашу землю зайди, а вона для нас залишилася солодкою: дає хліб і мед. Мій батько завжди казав: перед тим, як іти вперед, оглянься. Вийдете на пагорб — огляньтесь на наші Бахматівці,— примовк, обдивляється своє осіннє село, відганяє бджолу, що кружляє біля самих очей, і додає: — А якби за вами полетіло кілька бджіл, то отам, на пагорбі, заверніть їх назад...

Григорій Павлик скидає бриля, ворухить великими сивими бровами, опирається на Катерипину руку.

— Мало не забув: у Фрезенталі залишилась назавжди наша Люба Думанська, заміж вийшла там. Позаторік приїздила із делегацією саратовців до нас. Каже, що її корінь тут, у Бахматівцях, але кропа й плоди — у Новолипівці (так переіменували Фрезенталь). Я й сам лаштуюсь поїхати туди...

— Так я тебе й пущу самого,— втручається Катерина Петрівна і пригладжує волосся на чоловічій голові.

Стоїть на порозі лікарні Лідія Тодосівна, чукає на руках чиясь немовля і дивиться в небо із журавлиними ключами:

— Оце мале спершу почує про наш похід казку. А підросте — повірить...

Знову квапиться кудись Василь Музика. Не словільнюючи кроку, вибачається:

— Коли вже можна буде сісти посидіти та хоч підрахувати, скільки мені років? Сьогодні підійшла черга череду пасти. Ледве вмовив жінку, що нерозумно в такий гарячий час використовувати Героя біля череди. А оце біжу на хор механізаторів, маємо виступати в районі. Ніби не можуть без мого голосу обійтись. Ну й пущу я їм сьогодні «півня»... Якщо не забуду...

Іван Кошельник стоїть біля розчиненого вікна свого кабінету. Вечоріє. Перевальцем ідуть гуси від ставка, у палісадниках перед будинками доцвітають пізні квіти, горить вічний вогонь біля постаменту, де поховано його батька. Вітер теребить високе гільце над хатою доярки Марії Огородник, що недавно віддала заміж дочку. Незвично якомсь: двоповерховий будинок, асфальтовані доріжки, балкони — і давнє гільце з квітів.

— Дивлюсь на наших людей і думаю: адже більшість із них пережили таку страшну війну, але вона не озлила їх, навіть не падцербила у душах споконвічної краси й ніжності. От що мене завжди зворушує. А ще думаю, що найстрашніші ті люди, які мають діряву пам'ять...

З улоговини бахматівська дорога піднімається вгору, звідки вже видно дальші світи і дальші обрії.

І вона стрімко летить туди, в цей осінній простір із заклопотаним людством.

Хочеться оглянутись, але я чую голос Григорія Павлика:

— Треба багатенько пройти, аж тоді можна оглянутись...

З пагорба бахматівська дорога схожа на велику натруджену руку, яка обіймає планету.

СОНЯЧНИЙ ДОЩ НА ДОРОГУ

Захмелілі од цвітіння катрану в баришівських перелісках зграйки ластівок чикрижать пругкими крильми голубі небесні шовки. Після весняних дощів навіть змілілий Трубіж нарешті відчув себе річкою, що має витoki і гирло, має пологі степові береги, тече думно, пеквапливо; у цю пору він таки гідний свого багатоговікового досвіду.

Володимир дивиться на трубежанську течію, поправляє розкошланого вітром смолянистого чуба, і соковитий голос стелеться рівно, чимсь пагадуючи плин повноводої річки:

— Кожна ріка мусить починатися із свого найголовнішого джерела. Вона мусить його мати, але ніколи їй не стати справжньою рікою зі своєю рибою, своїм плином, своїм поровом, якщо в неї піхто не впадатиме. Тоді залишатись їй пазавжди безіменним струмком, приреченим на висихання і безслідне зникнення. Це мудрість мові матері, білоруської селянки Насті. Мудрість, яка стосується в першу чергу нас, людей, — він надовго замовкає, дослухається до шелесту пташиних крил над нашими головами, до м'якого сплеску трубежапської хвилі.

...В одному із сіл району скомпрометував себе голова сільської Ради. Порішив чолов'яга, що його вибрано раз і назавжди. На терезах прав і обов'язків спершу начеб і була рівновага, але потім шалька обов'язків почала порожніти, цей перекик остаточно запаморочив голову недалекоглядному голові, і розв'язка вже була неминучою.

Протягом тижня Володимир Силков щоденно

наїздив у село. Він був зосереджений і неговіркий, наче і сам у чомусь провишився:

— Так воно і є. То наша, райкомівська, коли хочете знати, помилка. Як секретар з питань ідеології, я несу за неї відповідальність. Ясна річ, люди не сприйняли колишнього голову за уособлення влади, але не бачити в цьому моральних, ідеологічних збитків я просто не маю права.

Депутати запропонували кілька кандидатур на голову сільської Ради і звернулися до райкому з проханням: допомогти їм вибрати найкращого.

У списку запропонованих було чотири прізвища. Наступного дня залишилося три. Силков скрушно пояснив мені, чому одвели четвертого:

— Круглий він, як пінг-понговий м'ячик. А до того ж медовий. На нього не писатимуть наклепів, запрошуватимуть на весілля, п'янички і ледарі прихоравлиються до його характеру — і все залишиться по-старому...

Силков усе робив навдивовижу обачно, інтелігентно. Він не викликав на співбесіду чергового кандидата, знаючи, що в разі відхилення людині буде нанесено певну психологічну травму. («Завжди намагаюсь враховувати цю обставину. Скільки разів було так, що чоловік працює на своєму місці, відчуває себе щасливим, ми ж необачно висунемо його на вищу посаду, яка йому не під силу, потім знімаємо — і він уже не отямиться від поразки»).

Із почутих і побачених дрібниць, деталей він складав людський характер, уявно «примірював» його до посади, швидко визначав несумісність чи бодай напівсумісність — і ще одне прізвище випадало із списку.

Нарешті в списку залишилося одне прізвище.

— Явно теж не ідеальний. Я далекий від дум-

ки, що він — народжений саме для цієї посади, але він — характер. Ще раз наголошую: ха-рак-тер! — Володимир Несторович вимовив це слово з азартним притиском, наче аж смакуючи ним. — Мені подобається, що він знає свої вади і прагне збутися їх. У ньому працює внутрішній механізм постійного самовдосконалення.

І нарешті — розмова з Яхном у кабінеті секретаря райкому партії Володимира Силкова.

Яхно сидів, обіпершись на саморобний ціпок (оклигував після перелому ноги), широке, вилицювате обличчя виражало внутрішню зосередженість. Погляд позбавлений навіть тіні улесливості чи вдячності, і Силкову це відверто подобалося.

— Як нога? Через рівчак перескочите?

— Не пробував, потреби не було, Володимире Несторовичу, — стиснено усміхнувся співрозмовник, і його волого-сині очі враз потеплішали.

Виявляється (я про це довідався пізніше), що фраза Силкова була начеб сигналом до приязної і відвертої розмови. Коли Володимир був першим секретарем райкому комсомолу, Яхно секретарював у радгоспному комітеті комсомолу. Якось пішки йшли на ферму, щоб не місити тванюку — рушили навпрошки, де треба було подолати рівчак. Для випускника інституту фізкультури Володимира Силкова це не було перешкодою, а от Яхно... опинився у воді.

— У тому, що ви впораєтесь із службовими обов'язками голови сільради, я не сумніваюся. Треба буде — розраховуйте на допомогу райкому. Найскладніше тут — власна поведінка.

Співрозмовник здивовано підвів очі.

— Поясню. Те, що дозволялося завідувачому фермою, може стати фатальним для голови сільської Ради. У вас є прекрасна риса: не виділятися з-поміж інших. Це добре. Але... — Силков робить значу-

щу паузу, наче дослухається до вицокування настільного годинника. — Саме на цьому вашому уродженому демократизмі можуть і зіграти ті, кому це буде вкрай вигідно.

— Ви маєте на увазі родичів?

— Найменше. Я вас знаю, родичам попуску не буде. А от хитруни та «добродії»... знайдуть і нагоду, і причину, і обставлять усе дуже красиво, щоб колись випити чарчину... А потім покотиться: вам незручно буде відмовити їм у шифері чи в будівельному матеріалі, а далі — у фіктивній довідці. А наступите комусь на «мозоль» — появляться вороги, які фіксуватимуть кожну вашу помилку, дуже важливо, щоб ви не втратили рівноваги і мудрості **саме** в цій площині.

Ця розмова в секретаря райкому тривала довго і могла б стати взірцем поведінки керівника з підлеглими. В ній передбачалося безліч іноді аж надто прихованих нюансів, які потім переростають у великі вади і великі людські поразки. Силков не просто нагромаджував труднощі, він так своєрідно аналізував їх, що Василеві Яхну (ще раз повторюю, що він — людина із вольовим, азартним характером) вже було просто по-чоловічому соромно злякатися труднощів.

— Давайте спробуємо, Володимире Несторовичу, — рішуче сказав він, і в отому «спробуємо» прозвучала віра у свої сили.

Коли вони прощалися, Силков по-змовницькому примружив очі і додав:

— Треба, Василю, спробувати одружуватись... Вік уже такий, що пахне... останньою спробою, а у вас ще й першої не було...

За Трубежем, на пологому пригірку, зблискує цинковими дахами Барипівка, викупується у м'якому весняному мареві, що клубочиться над нею із

річкового пониззя. Цвітуть баришівські сади, перекинувши через паркани свої білі рамена, над якими запопадливо чаклюють бджоли. Іноді здається, що і сама Баришівка пливе кудись, підхоплена і захопчена цією весняною веремією росту, оновлення та нестримного поквалу природи.

Володимир дивиться на селище з-під долоні, випростується, наче хоче зазирнути аж туди, за весняний обрій.

— Як прекрасно, що світ все-таки створено на смак людини і на її подобу. Це ще раз наводить на думку, що його перетворила па свій смак саме людина, а не хтось інший. Маленькі села мають характер хлібороба. Харків, наприклад, для мене уявляється сучасним розумним технократом. Київ — діловим чоловіком, що у своєму ретельному поспіхові знаходить хвилину і для хисткої замрії. А от наша невеличка Баришівка над Трубежем дедалі більше пагадує мені мою небалакучу, непоказну на перший погляд маму із білоруського містечка Городища. Вона не засліпить очей з першого разу, її треба сприймати такою, як є, а вже потім вона розкриється тобі у всій своїй глибинній доброті, у вродженій скромності.

А зустрівся я з нею, Баришівкою, десять років тому. Вийшов з електрички на перон восени; болото, січе мжичка, на привокзальному майдані походжають забрьохані кури. А я щойно з Кісва, де три роки служив в армії, був на комсомольській роботі. Народивсь я у невеличкому білоруському містечку, там і виріс, але ж п'ять років навчання у Мінську, служба в Києві...— Володимир присідає на вигріту весняним сощем мураву над річкою, обережно погладжує долонею соковиту зелень. Чиста, мелодійна українська говірка майже не видає в ньому білоруса, лише іноді прохопиться аж надто шелестлива, як

осінні очерети під вітром, приголосна наших «сяб-рив».— Центральний Комітет Комсомолу України пропонував мені кілька місць, були серед них і куди кращі від тодішньої Баришівки, але я чомусь першою вирішив познайомитись саме з нею (може, за абетковим принципом, не пригадую). Однак в інші запропоновані мені для роботи райцептри я вже не поїхав. Що зупинило тут? Може, доля, а може, те, що вона була тоді селом і не приховувала цього? Швидше, все разом. А тепер Баришівка — щось куди більше, ніж сутня частка моєї біографії. Власне, вона на моїх очах і виросла.

— Не лише на ваших очах, Володимире Несторовичу, а й не без ваших зусиль,— кажу я, бо в пам'яті спливає учорашній епізод, коли в райкомі радилися з приводу меморіалу полеглим баришівцям. Силков був рішучим і пристрасним: ремісничий ширвжиток не підходить! Пам'ять про полеглих дійде до майбутніх поколінь через нашу пам'ять. Що ж скажуть вони, коли ми залишимо по собі над прахом героїв лише бездушний камінь? Що вони скажуть про наш смак і про наші душі? Я не ратую за те, що пам'ятник обов'язково мусить вражати, але наводити людину на роздуми — таки мусить. Силков категорично забракував проект.

— Я не знаю, про те хай судять інші. Я просто чинив так, як підказувала людська і партійна совість.

Мені розповідав про Силкова директор радгоспу із Гостролуччя Григорій Халаїм — молодий, стрункий веселун, який, здається, раз і назавжди відкинув удавану солідність своєї посади, тому, стрівши його навіть у директорському кабінеті, довго звикаєш до того, що це і є директор великого й складного господарства. Він, до речі, чимсь схожий на самого Силкова. Не зовнішньо, навіть не тим, що

вони — ровесники, а внутрішнім поривом до дії, до чіткості в усьому, природністю поведінки, рвйністю характеру.

То були Ленінські дні літератури на Київщині, наша група якраз гостювала у Гостролуччі, і я мав можливість доскочу наговоритися з Халаїмом.

— Легко працювати директорів, коли кожен із секретарів райкому почуває причетність до всього. По собі знаю: перший, наприклад, поїхав до Києва, а тобі треба пильно вирішити якусь справу, а вирішити її нікому: той дипломатично огинається, той вважає, що в нього замало влади... А питання не терпить. На щастя, ми позбавлені таких ситуацій. Я розумію, що всі генеральні питання життя району мусять вирішуватися за участю першого, але в щоденній практиці ми відчуваємо, що нами керують три секретарі і бюро.

Місяць, наприклад, Іван Ісакович Пилипенко — перший секретар, був на навчанні у партійній школі, і це не посіяло жодної зернини адміністративного безладу. Чому? А тому, що район очолюють одnodумці, ми відчуваємо це в усьому. При виробленні стратегічних питань, ясна річ, не обходиться без суперечок між ними (це цілком природно, бо щось нове може народитися лише при зіткненні різних думок), але при вирішенні цих питань вони вже одnodумці. Це дає нам певність і в нашій діяльності. Самі розумієте, що для цього Силкову треба бути не лише «чистим» ідеологом, а й глибоко компетентним у всіх господарських питаннях району.

— Нам приємно працювати,— продовжував директор,— і це не тільки моя думка, а й моїх колег, керівників інших господарств району: Василя Єгоровича Наконечного — нашого мудрого Діда, який керує «Войківським» уже два десятиліття, директорів радгоспів Миколи Синиці, Леоніда Зазелька,

Сергія Плаксі. Ще й тому, певно, що нами не адміструють — з нами постійно радяться, шанують нашу самостійність, довіряють нашій ініціативі. В мені поважають насамперед людину і спеціаліста, тому я працюю з більшою відповідальністю і з більшим моральним задоволенням.

Григорій Халаїм досить точно визначив стиль партійного керівництва районом. Його розуміння майже тотожно відображує і сам задум секретарів Пилипенка, Силкова та голови райвиконкому Володимира Безуглого (пазиваю лише їх трьох, бо вони майже одночасно очолили район, вони належать до одного покоління, і саме з їхньою діяльністю в Барішівському районі пов'язано новий етап у стилі та методі господарювання).

Пилипенко — раціональний, прискіпливий до всього економіст, до речі, вже отримав диплом кандидата економічних наук. Він рентгеноскопічно бачить і позитивні риси, і вади в діяльності кожного господарства, але це не заважає йому узагальнювати, бачити всю економічну панораму району. Силков — ідеолог, який розуміє, що за всіма економічними новаціями стоять люди, стоять сотні натруджених доярок — цих героїчних жінок нашої епохи, які напувають молоком великі мільйонні міста, встигають народити і виховати людьми серед людей своїх синів і дочок, які потім прокладають космічні траси, керують заводами, конструюють кібернетичні машини, стоять провітрюжені, мовчкуваті механізатори, які лише взимку помітять, як підросли їхні діти, скромні сільські вчителі, медики, працівники культури. Без них усі плани, задуми, експерименти були б лише паперовою віхолюю або ж прожекторськими візіями.

Володимир Безуглий пройшов шлях у Барішівці від зоотехніка до голови райвиконкому. Він — діяль-

ний, точний і людяний. Без удаваного демократизму погостомити із самотньою пенсіонеркою (якщо пообіцяє допомогти — ніколи не забуде) і з молодим учителем, що приїхав у школу за призначенням. Володимир Григорович сам виріс у багатодітній вдовиній родині (батька закатували фашисти), тож знає ціну людяності.

Коли районну партійну організацію очолив Пилипенко, а виконком — Безуглий, вони не кинулися притьмом міняти під свій смак керівні кадри, а почали їх ретельно, послідовно готувати.

Їхній задум полягав у тому, щоб мати таких керівників господарств, які цілком упораються з конкретними сьгоднішніми завданнями, а інтелект районних вождів спрямувати у перспективу, у завтрашній і позавтрашній день району, який мусить годувати столицю, мусить щодня накривати стіл для двомільйонного міста. І саме тому розумно, далекоглядно, з прицілом на багаторічну перспективу було вирішено профіль спеціалізації кожного господарства, що дасть можливість перейти найшвидше на промислову основу господарювання.

Пилипенко, Силков і Безуглий якраз і творять перспективний напрямок району, бо вони бачать не тільки економічну картину Барішівщини на кілька років уперед, а й зосереджені на тому, щоб знайти, підтримати, виховати людей, які здійнять, матеріалізують у своїх діях ці плани.

Оця двоєдина вимога вже й сьогодні стала в Барішівському районі основною міркою керівників господарств.

У селі Перемозі керував радгоспом наче й непоганий директор. І працюючий, і ретельний, і освічений чоловік, та от позбавлений таланту розумної доброти, людяності, широти натури. Не раз Пилипенко із Силковим та Безуглим знаходили ненав'яз-

ливі шляхи, щоб яось підказати, обачно підправити чоловіка. Не вийшло. Гірко було йти на це, розуміли і психологічну травму, якої завдали хорошому спеціалістові. Але думали про сотні людей — про весь колектив радгоспу і таки вдалися до рішучого кроку. Директора звільнили.

Силков це пояснив так: «Напевне, десь у сорокових роках він був би незамінним керівником, на його дрібні людські вади ніхто не звернув би уваги, але сьогодні ці вади керівникові не пробачаються. Мені здається, що ми є свідками ще глибшої гуманізації нашого суспільства, небувалого розквіту людських індивідуальностей». Яось у розмові директор радгоспу «Березанський» Леонід Омелянович Зезенько зазначив: «Лише тепер можна сказати, що війна таки вийшла із нас. Ми перестали кричати. Кричить лише той, хто не має що сказати. Я розумію теперішнього директора з Перемоги Сергія Лукича Плаксю: після попереднього директора люди і на нього поки що дивляться вичікувально та прискіпливо. Допомагаємо йому швидше здобути віру у підлеглих».

Цю заміну секретарям зробити було нелегко, бо самі ж кинули виклик «поденництву»: керівник мусить знати, що віп прийшов на посаду не «транзитом», а на десятиліття, і це вимагає від нього мислити в часі, бачити довгу дистанцію, планувати явища перспективні, далекосяжні, здійснювати їх не лихоманливим приступом, а мудрим розрахунком, державно, щоб зберегти і здоров'я хлібороба, і його віру в значущість свого буття на землі.

Граєптаство над зеленим приліском, який поволі переходить у мужпій стрункий сосняк, а ще далі — в древляпські ліси Черпнігівщини та у віковічні бори Володимирової Білорусі. Граєптаство, бо вигрїта земля хмелить його весняним пахіллям. Зе-

ленюща повсть озимини соковито переливається під сонцем. Ластівки чиркають крилами трубежанську течію, і від того дотику довго котяться, аж поки не погаснуть під берегом, тремтливі кола.

— Хай лишень закінчимо сівбу — навідаюсь до матері і батька. Закон весни: птахи повертаються до своїх гнізд. Весною батьки завжди виглядають нас із доріг далеких і близьких. Ми з братом Мишком (він мешкає у Мінську, працює на тракторному заводі) взяли собі за звичай щовесни збиратися у батьківській хаті. Хай засіємо, то на день-два мотпуся в рідне село. А восени вже батько з мамою замкнуть свою хату і вирушать в мандри до синів: спершу — до Мишка, а потім — на Україну, до мене. Ото і є мої виміри року. Хоч би як ми звеличували НТР, хоч би як ревно служили їй — ми завжди будемо дошукуватись, зберігати і дбайливо плекати в собі людське, шукатимемо в собі світло, яке осяватиме інших.

Спершу дехто був приголомшений: як? скасувати грошові премії? замахнутися па традицію, яка вже увійшла в звичку? Дехто брав найвищий реєстр — скасовують матеріальний стимул хлібороба! Та Силков стояв на своєму. Його позиція була однозначною: при сьогоднішніх заробітках механізатора, доярки, полівниці — двадцять чи тридцять карбованців премії мало кого цікавлять. Не ті часи. І він уперто шукав нові форми стимулу. Підвищити розмір премій? Це можна, але ж принцип залишається старий.

Із власних спостережень над побутом і психологією сьогоднішнього селянина почав визрівати висновок: людина хоче пам'яті і пошанівку. Комбайнер із радгоспу імені Леніна Микола Цись сказав Силкову: хто-хто, а я на премії нарікати не можу, за останніх кілька років вони складають десь півтори ти-

сячі карбованців, але який то дріб'язок порівняно з тим, що мені вручено кубок «Золотий колос», на якому висічено моє ім'я. Вже й мене не буде, а онуки і правнуки гордитимуться: ось який у нас був предок!

Так було знайдено рішення: перенести чисто матеріальний стимул у площину духовну, більш сучасну.

Я був на святі урожаю в Барипівці. Після тепло-го, без казенної помпезності, привітання Силкова в районному Будинку культури було справжнє, за-тишне свято. Молодих хлопців, у яких ледь про-бився вус, посвячували в механізатори, сивоголові ветерани перев'язували їх червоними пам'ятними стрічками, вручали їм трудові книжки, а ті, хто від-значився вже в перше трудове літо, нагороджува-лись іменними транзисторами. Силков сидів біля ме-не, збуджено усміхався і казав:

— Уявляєте, ввечері він піде на побачення до своєї Наталки чи Катрі і, наче між іншим, прихопить із собою приймача. Вона ненароком і побачить золо-тавий напис: «Кращому серед молодих механізаторів району...» і його прізвище. Може,— Силков осміх-нувся,— відстань до першого поцілунку значно ско-ротиться, і в селі швидше появиться ще одна сім'я.

Духовий оркестр азартно різьбив бравурну мело-дію, а сором'язливі радгоспні доярки приймали із рук Пилипенка коштовні кришталеві вази, які вже сьогодні стануть на найчільнішому місці їхньої світлиці, кремезні механізатори аж гнулися під ва-гою дорогих персидських килимів, що веселитимуть око не одного покоління їхнього дому.

— Приїде чоловік додому, розмашисто розсте-лить перед дружиною іменний килим, якого не має і сам директор радгоспу — і я впевнений, що вона ураз забуде про те, як важко їй було прати його літні прокіптюжені та промазучені біля комбайна

сорочки. Та й діти, напевне, відкриють якусь нову грань у вартості свого батька. А комбайнер Микола Цись сьогодні приїде додому з талоном на нову «Ладу», — Володимир Несторович радіє не менше за тих, хто піднімається на сцену під звуки оркестру.

І мені чомусь у цю хвилину пригадався мій батько — подільський хлібороб, який у повоєнний рік був премійований у районі... кирзовими чобітьми, яким заздрила уся наша вулиця.

Від кирзових чобіт — до безкоштовної закордонної поїздки. Може, цією деталлю також варто міряти історичну відстань, яку пройшов наш народ. У цій побутовій деталі стільки ж суті, як і в порівнянні відстані між першою борозною Паші Ангеліної і першим космічним польотом Валентини Терешкової.

А тим часом Силков уже шукає нових форм захоплення та уславлення людського труда.

Працює в районі жива легенда — доярка Софія Коленда, Герой Соціалістичної Праці. Живий, реальний приклад для молоді. Силков міркує: такі люди — окраса нашого часу. Я ідеолог і мушу використати її приклад якомога повніше. Причому саме за життя Софії Митрофанівни.

Так появляється в районі приз імені Софії Коленди, приз для доярки, яка подолає п'ятитисячний рубіж надоїв. І вручить його сама Софія Митрофанівна. Вже є перший володар цього призу — Марія Рокитько з радгоспу імені Жданова. Та історія призу лише почалася, незабаром Силков поїде до київських граверів, щоб виписали на кубкові ще одне прізвище...

Починає накрапати теплий весняний дощик, лагідний і чистий, хоч у небі жодної хмарки, наче і не з неба він узявся, а вийшов із чернігівських лісів, щоб умити весняне зело, окропити чубчики дітлахів, щоб швидше росли та розумнішали, щоб при-

тлумити першу курявочку на польових дорогах. Володимир підставляє дощеві вже засмагле на весняних вітрах обличчя:

— Мені здається, людське життя нагадує один хліборобський цикл. Буває, що випаде дуже вдатна весна, і землю дощівкою напоє, і сонцем вигріє зерно, ласуєш надією, аж серце захлипається. Та стримуєш себе: хай літо мине, ще рано бити в литаври. Вже й літо вдатне, колос дзвенить снагою. Та кажеш собі: не тріумфуй! Осінь усе покаже! А осінь і викине такого фігля, що й не отяминся. І все тоді летить шкереберть. Так і людське життя. Один яскраво спалахне в молодості талантом, перша удача захмелить — і решту життя він просто чадітимає. Мудрість полягає в тому, щоб бути людиною від дня, коли ти усвідомив у собі зрілість, і до останнього дня свого життя. Тільки тоді зможеш осіяти собою інших. Але іде цей радісний весняний дощик і знову несе нам надію. Пригадуєте: «іди, іди дощику...» Це ще від наших далеких предків.

Дощові краплі вже бубонять по даху газика, але ми не ховасємось, бо цей сонячний крапає наче омиває душу перед новими дорогами нашого світу і нашого людського життя.

Земля Барішівщини наче б і не претендує на історичну винятковість. Ще б пак! Поруч — знаменитий Яготин із слідами Шевченка та майже написьменної жінки, що сотворила свій мистецький світ, — Катерини Білокур. Поруч — сивоголовий Переяслав, вписаний у всі, навіть найкоротші підручники з історії, Переяслав Григорія Сковороди, Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка — не земля, а музей. Куди вже рівнятися Барішівці зі своєю непоказною славою. Тільки й того, що вміла орати й сіяти. Та Силкова не заслїпла слава сусідів. Він почав по зернині збирати духовні коштовності райо-

ну, розкидані по різних селах, не систематизовані, а іноді і просто забуті. І виявилось, що Баришівський район має своє духовне обличчя. То вже інша річ: більш чи менш показне, ніж у сусідів, але своє.

У Скобцях (рідне село народної художниці Собачко-Шостак) було організовано виставку творів майстрині. На виставку приїхав син художниці, мистецтвознавець з Києва та Москви. Силков зробив усе, щоб кожен баришівець знав і пам'ятав — ось яких людей народила земля, на якій він живе.

Село Веселинівка має давню вишивальницьку традицію, яка мало не занепадала. Штучно реставрувати її — річ невдячна, тому Силков іде іншим шляхом. Він просить редактора районного радіо Григорія Кириченка зібрати матеріал про вишивальницю Ликеру Цибульову, яка нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, чий вишивки прикрашали радянську виставку у Монреалі і здобули диплом «Експо-74». І не лише зібрати, а й висвітлити у пресі. Це потрібно не Ликері Цибульовій, а молоді Баришівщини: хай знають, як шанується і цей труд.

А хіба не є духовною окрасою району Федір Петрович Шостак, родич Собачко-Шостак? Ніхто про нього й не знав (точніше, про його фронтний подвиг). Третій орден Слави шукав його двадцять сім років, поки не знайшов у селі Масківцях. Наступного дня повний кавалер орденів Слави знову вийшов на своє поле наче нічого й не сталося.

У Бзові народився народний артист СРСР Олесь Сердюк, удостоєний Державної премії СРСР за образ Лєніна на сцені. Тепер щоліта райком партії запрошує його в район для зустрічі із земляками.

У роки війни березанці зібрали гроші і на ці кошти збудували танк, на якому їх односельчанин дійшов аж до Берліна. Просто факт, але Силков домагається, щоб для нащадків установити цей танк

на постаменті у центрі Березані — хай подвиг батьків входить у свідомість дітей ще з дитячої колиски.

Отак з деталей і вирізьблюється неповторне обличчя баришівської землі, її духовні джерела її самобутні традиції. І сама по собі виникла потреба в історичному музеї, який відкрито у районному центрі. А щоб ці факти не стали просто експонатами, Володимир Несторович думає про людей, які переселять їх у людські душі: піклується про молодих поетів району, перед початком навчального року знайомить з районом новоприбулих учителів, запрошує до Баришівки літераторів (лише за останній час тут побували: Володимир Дарда — земляк із Веселинівки, Олексій Довгий, Олександр Лук'яненко, Анатолій Шевченко, Іван Кириї) — у районі є про що і про кого писати. Зрештою, якби не любов Володимира Силкова до людей свого району, не появилася б і моя документальна книга «Тут, на землі», бо задум її прийшов до мене саме від нього.

Дужчає весняний дощик, але його незлобивість, либонь, доступна навіть птахам — не ховаються від нього, а викупують свої крила, ковтають на льоту золотаві краплини, насочені сонячним теплом.

— Людське життя вимірюється двома чинниками: що ти зробив сам і яку зміну по собі залишиш. Правда, не завжди це вдається. Отож треба бути одержимим у всьому, тоді лише можна сподіватися на те, що твоє життя матиме історичний сенс.— На мокрому од дощу обличчі Силкова грають сонячні тіпі, які, проте, не роблять його старшим, бо обличчя освітлене думкою, яка одухотворює його і, либонь, робить добрішим, а відтак — і молодшим.

Зрештою, то не довільна філософія Володимира Силкова — то кредо його щоденної практики.

У районі вся перспективна молодь береться під опіку комуністів. У «Хмільовику», наприклад, перед

прийомом у кандидати в члени партії людина проходить кількарічний випробувальний строк, виконує партійні доручення, таким чином створюються умови, щоб вона проявила себе перед односельчанами, і тому комуністом стає, вже маючи авторитет і пошану. Випадковість тут майже виключена. Така практика входить у життя всіх партійних організацій району. В такий спосіб партія омолоджується не за рахунок вискочок, балакунів та імітаторів бурхливої діяльності, а за рахунок людей перспективних, працьовитих, принципових і відданих справі.

Мені пригадалася одна дуже цікава розмова Володимира Несторовича з директором радгоспу «Войківський» Василем Єгоровичем Наконечним. Стосунки у них надзвичайно теплі, але й принципові. Ще коли Силков працював у комсомолі, Наконечний був директором тресту радгоспів. З тих пір і називає він Володимира «синком». Тепер «сипок» керує «батьком», але в їхніх стосунках не змінилося нічого. Однак це не позбавляє можливості їх зятято сперечатися. Сторопньому слухачеві може навіть здатися, що суперечка ось-ось перейде у сварку (така вона рішуча і безкомпромісна), але у вирішальну хвилину їхні очі раптом полагіднішають, бо один з них скаже звичне «батьку» або «сипу», і вони вже спокійніше починають розбиратися в ситуації.

Василь Єгорович прожив велике і прекрасне життя, до нього наближається пенсійний рубіж, його думки не вичитані з книг, а нажиті власним досвідом. Розмова зайшла про сучасну молодь.

— От цього я не розумію,— смаковито затягується цигаркою Наконечний, і надбрів'я його морщиться.— Тільки-но прийде молодий спеціаліст у господарство — одразу ж: дай житло, допоможи придбати машину, збудуй гараж... А ми в молодості тільки про роботу і думали, світу за нею не бачили...

— Та часи ж не ті, батьку. Для того ви й жили, щоб дітям було краще. А я за те, щоб у кожного була машина, хай навіть літак власний, щоб можна було за годину злітати до друга, в якого біда чи радість. Хай усе це буде, Василю Єгоровичу, але хай не буде байдужості в їхніх душах і агресивного міщанства. То вже хвороба невиліковпа. А машини ви їм діставайте і впорядковане житло зі всіма вигодами будуйте. Ми ж не хуторяни, не затуркані гречкосії.

— А як вони себе ще нічим не проявили, а вже — дай!

— Це інше питання, батьку, — стихло і думно відповідає Силков.

Обидва добродушно всміхаються. Народилася спільна істина, яка ще більше об'єднала їх.

Дощ переходить у весняну зливу. Здається, закипає від рясних крапель трубежанська течія. Ми вже промокли до нитки, але ховатися від цієї сонячної зливи, від цієї благодатної води, що вмиває землю, не хочеться.

— Нехай іде, земля його чекала. Напувай її спраглу душу, хай буде сильною і доброю до нас цього року! — азартно вигукує Володимир Несторович. Із чорного чупера стікає прозора вода, густі потічки її збігають по його смаглийкуватому обличчі.

І раптом ми зачудовано підвели голови.

У півнеба, прямо над нами, вигнулася, як дівоча брова, золотава дуга першої веселки. Одним краєм вона торкалася далекого лісу, а іншим — здається, самого Києва. Її соковиті кольори, напевне, були даровані їй землею. Вдячною землею, на якій живуть люди. Такі, як Володимир Силков. Люди, які живуть для того, щоб осяяти собою інших.

ЩЕ Б ОДНЕ ЖИТТЯ...

Задушливий полудень розвісив пад степом свої жаркі шатра: глянеш у небо — воно обпікає погляд, глянеш уперед, на обрій, — а він курить сухою пиллюгою, і гаряче марево загусло над землею, як вулканічна магма. Машини на ґрунтівках, напруживши всі свої кінські сили, тікають од хвостів куряви, що торочаться за ними, бо зупинишся — накрис тебе рудий піщаний туман.

Лише чернігівські ліси надихують сюди озонної прохолоди, але ж то буде аж увечері, коли забуряковіє небо на заході, коли, сухо пострілюючи, вистигатимуть бляшані дахи по баришівських селах, коли обліплені пасажирами грузовики, мотоцикли та велосипеди з усього району мчатимуть до Трубежа і Недри, до теплих сільських ставків, щоб змили із себе спекотний день тваринники, механізатори та городники. Це буде аж тоді, коли проклюнеться перша зоря і здивовано заблимає своїм вишневим оком із паморочливої високості.

Це таки буде потім.

А поки що Василь Єгорович опускає з пліч на спину піджака, витирає хусточкою обличчя, по якому рясними патьоками збігає піт, незграбними пальцями силкується відкрити нову пачку сигарет, шелестить обгорткою, врешті знаходить червоний хвостик-відмичку, закурює:

— О, не встиг чиркнути сірником, а вже горить. Ну й пряхить, як у пеклі. Одна ланкова вчора зігнала квочку з сідала, бо каже, що під нею яйця зваряться. А курчата і під сонцем вилупляться. Навіть колорадський жук не ризикує вилазити на гаряче

картопляне листя. Бачите, природа ніколи не буває великодушною до кінця. Воно, може, й правильно — щоб ми не зледащили, бо чого тоді будемо варті.— Вже мокра хусточка ходить по обличчі, від того за-смагле чоло то береться зморшками, то розрівнюється. Василь Єгорович говорить неквапливо, перед кожною думкою зосереджується, ніби випробує її, а потім ще уважно дослухається: чи точно вона прозвучала, чи дійшла до снівбесідника саме так, як йому хотілось? Ось і зараз замовк, слухає, як гудуть бджоли над картопляним цвітом, як товчуться біля калюжі розморені снекою горобці, по-пахкує сигаретою і мружить до сонця великі голу-буваті очі, над якими спроквола ворухнуться виго-рілі, із сріблястою сивиною брови.

Мікропортрет Василя Єгоровича На конечного (автор — перший секретар райко-му партії Іван Ісакович Пилипенко): «Хрестоматійний взірець людини на своєму місці. Приклад і філософський, і моральний, і життєвий».

Я весь час думаю про це, дошуковуюсь і надто ви-димих, і аж надто прихованих причин цієї істини, такої мудрої і древньої, що нею можна вимірювати загальний сенс життя цілих поколінь. Деталь для роздуму: чим більше людей відчуватимуть себе на своєму життєвому місці — тобто якомога доцільні-ше використовуватимуть свій інтелектуальний та фізичний потенціал,— тим досконаліший образ всьо-го суспільства. І якщо це не самоціль, якщо зберегти розумну міру, то важко звинуватити у кар'єриз-мі людину, яка прагне до вищої посади, що дає мож-ливість їй масштабніше використовувати свої потенційні можливості.

— Я, синок, іноді міркую собі так: який капітан

не мріє стати майором, а майор — підполковником? Для цього ж вони й живуть. Але, — Василь Єгорович робить значущу паузу, припалює погаслу цигарку. — Але... вчора ще чоловік був капітаном, а сьогодні йому присвоїли майора. То ти думаєш, що за день він став на цілу позначку розумніший? — Він знову затягується, піднімає на плечі й опускає свого піджака («не скидаю, бо в мене у кишенях уся радгоспна бухгалтерія за весь період мого директорування»), прокашлюється. — Так от, новоспечений майор або вже давно ним був за своїм розумом, або так і залишився капітаном. Бач, як складно це все.

...Наконецького розшукали на полі. Перебіг очима коротку телефонограму: «Бюро райкому партії о п'ятій». Василь Єгорович заквапився: «Пилипенко рівно о п'ятій і розпочне». Наконечному подобається така пунктуальність, хоч деякі й нарікають на неї, закидаючи секретареві надмірний, «не сільськогосподарський» педантизм. А чого й справді тринькати час по райкомівських коридорах, адже сьогоднішня хвилина настільки спресована, що нею можна міряти суть нашого життя.

П'ята — значить п'ята, треба поспішати: шлях від Войкового до Барішівки неблизький.

Наконецький сподівався, що розмова на бюро знову піде про поглиблення спеціалізації кожного радгоспу району. Досвід підказував, що це шлях перспективний і єдино правильний. Врешті таки буде покінчено із безглуздою господарською засміканістю, стихійною експлуатацією землі, розпорошенням сил і коштів. Але перехід на вузьку спеціалізацію — то шлях копіткий і повільний, мимоволі з'являться накладні витрати, треба планувати навіть невдачі і зриви на перший період. Та інакше зараз не можна. Район мусить годувати Київ —

двомільйонне сучасне місто. Треба перебудувати спосіб господарювання — переводити його на промислову основу, перекроювати психологію керівників і підлеглих. Масштаб роботи такий, що є над чим думати.

Та він був приголомшений, коли дізнався, що Пилипенко зібрав членів бюро райкому лише для того, щоб обговорити кандидатуру Наконечного на посаду керуючого трестом радгоспів.

Він не просто огинався для годиться, а виклав такий асортимент думок, доводів, незаперечних аргументів, що в щирість його відмови важко було не повірити.

— Я керую найбільшим на Київщині радгоспом. Це моя висота. Хоч радгосп і один з кращих у районі, я маю у своєму господарстві сотні невирішених питань. До кінця мого життя їх вистачить. На більше я не здатен. Тому прошу вас чисто по-людському...

Ситуація в трактуванні Івана Ісаковича Пилипенка:

«Як людина я б міг відступитись. Але, крім Наконечного, у нас не було інших кандидатур (хоч претендентів — багато). Такого господаря, працелюба, авторитетної людини, що вміла б мислити і сучасно, і перспективно, в нас більше не було. Я знав, що на наше прохання можуть надіслати когось із області, але це був би відступ од нашого ж таки принципу: ставка на власні кадри. Якщо їх не вистачає — треба виховувати. Заступник, який два-три роки попрацює з Наконечним, стане добрим керівником. До того ж наступав переломний період в методах нашого господарювання, а Наконечний гостро, розумно сприймає новизну. Умовили».

Йому висунули беззаперечні докази, і залишив-

ся єдиний вихід... що вів до кабінету керуючого трестом, де чекало порожнє крісло.

Посада його не лякала. По війні Наконечний був секретарем райкому партії у Димері, обіймав керівні господарські посади в різних районах області — отож йому посильно. Але то був лише пошук себе самого, та й обсяг роботи був інший.

— І я тоді був молодий. У моєму віці людина міркує так: взявся за якесь діло (мале воно чи велике), жили із себе витягни, але зроби, бо часу тобі залишається все менше й менше. В мене ж звичка, якій не вмію зраджувати, хоч би й хотів. І ще люблю, щоб мої руки і розум постійно були при конкретному ділі. Так, я вже сформувався як людина...

Наконечний не просто мудрий, хазяйновитий чоловік з уродженим талантом хлібороба (як може здатися за першого знайомства з ним), він уособлює в собі високоосвіченого, мислячого, невгамовного у пошуках найдосконаліших варіантів господарювання керівника. До того ж у ньому живе внутрішня, невишколена інтелігентність, що проявляється лише там, де вона є доконче потрібною, де на неї є попит. В решті ж випадків він нічим не відрізняється від своїх односельців, серед яких народився і живе зараз. Без кокетування, без удаваної підробки «під селянина».

Він швидко перелаштував свій спосіб мислення на загальнорайонні масштаби, мотався по господарствах, визпачав їхні вразливі місця, його практичне око було точне, як рентген.

— Хто-хто, а я знав, що не в своїх санях. Мені бракувало саме отієї конкретності: у своєму радгоспі кожну людину бачив щоденно, знав, на що вона здатна, — все як на долоні, кожну галузь і ланку відчував, як своє власне тіло. Це приносило радість.

Радість, яка мені необхідна для того, щоб спокійно заснути і прокинутись із світлою головою вдосвіта. А в тресті: телефон підскакує на столі, як рибина на сковороді, мало не щодня викликають до Києва — то в міністерство, то в обласний трест. Може, воно й смішно, але навіть краватка, яку у Войковім надівав лише по святах, почала тут мені душити горло. Не встигаю кожного дня побувати в усіх радгоспах району (а звик же володіння бачити на власні очі весь час), злюсь сам на себе, а коли втрачаєш внутрішню рівновагу — то вже не ти.

Ситуація в трактуванні секретаря райкому партії Володимира Несторовича Силкова:

«Ми були переконані, що вчинили правильно. Особистість Наконечного можна оцінювати за найвищими мірками, але передусім він талант, народжений, сформований літами праці і стосунків з людьми, талант і керівника, і хлібороба. Трест під його керівництвом запрацював раціональніше, жвавіше, впевненіше. Ми мали можливість займатися питаннями перспективними, знаючи, що із насущними, сьогоднішніми планами все буде гаразд, бо радгоспами керує Наконечний.

І саме в цей момент Василь Єгорович рішуче поклав нам на стіл заяву: поверніть мене назад у Войкове, там досі немає директора, і за рік господарство вже пасе задніх.

Виходить, він усім своїм життєвським досвідом, розумом, інстинктом збагнув: я не на своєму місці. Ми й досі дивуємось цій його гречній і таки рідкісній мужності. Він сказав собі правду, відкинувши всі спокуси і психологічні нашарування.

Ми мушили капітулювати».

Наконечний повернувся у «Войківський» з полегшенням, тішився тим своїм настроєм. Цілий рік радгосп був без керівника, його лихоманило. Все

те, чого досяг Наконечний за багато літ своєї напруженої, копіткої праці, потребувало не лише поновлення, а й повного відродження. Він з азартом узявся за господарювання, наче завинив перед своїми земляками, наче втрачено той рік з його особистої вини.

— Я переживав: піде поголос, мовляв, не вправся старий, викинув білий прапор. Та й досі вдячний людям, що вони розумно збагнули ситуацію. Моя мама Уляна примовляла тоді: оце, синку, вже збиралася помирати, але як ти повернувся у Войкове — поживу ще. Так воно й сталося. Мама мене завжди любила. Як зараз пригадую: ще зовсім малим був, у нас вилупились маленькі гусенята, граюсь із ними, а вже час гнати корову на пасовисько, тоді мама подивляється на мене, усміхнуться і просять старшого брата, щоб пішов попас корову, а я щоб погрався з гусенятами. Таке ж ніколи не забувається, хоч два віки живи. Забути маму — забути себе самого. Так багато кажу про неї, бо ми сиротами росли, тато зовсім молодим помер: підсаджував старшого брата на горище, тріснула драбина, то він, уже падаючи, таки викинув хлопчика на горище, а сам упав донизу, забився і швидко помер. А мама виростила нас і, як кажуть, у люди вивела. Сестра Ольга у Войковім стала першою трактористкою, потім — бригадиром...

У дворі польового стану з масними плямами нафти, що в'їлися в піщаний тічок, порізаний гусенцями та колесами, запопадливі цвіркуни мантачать свої монотонні скрипки. Перевернуті догори днищами термоси сушаться після обіду на паколах біля кухні. Рудий кіт облесно мурликає, косуючи

оком на сіру зграйку горобців, що товчуться біля відра з водою.

Важко повірити, що це і є той завжди ярмарковитий, велеголосий центр радгоспного життя, де з ранку до вечора вирішуються чи не найважливіші проблеми дня сьогоднішнього і завтрашнього, де завжди хтось вовтузиться під черевом трактора чи комбайна, де перегукуються басовиті чоловічі голося, де пострілюють димком мотори, як похідні солдатські кухні, і видихають із себе втому. Тепер він як полишене гніздо: походжає сита попеляста курка, пасеться кухарчина корова, щоразу закидаючи голову, відганяє в'їдливих мух, що прилипають до вологої від спеки шерсті. Кілька ластівок сидять на електричних дротах, демонструючи свої бездоганно білі мапишки на грудях. За такої спеки, напевно, і ластівки ремствують на свій чорний диригентський фрак.

Усі сьогодні в полі. Вулиці порожні. Собаки, висолопивши червоні лопатисті язики, наче ніяк не можуть проковтнути велику турецьку перчину, нудяться на прив'язі, бо ні на кого й гавкнути о такий порі, коли почалася косовиця.

— Щоб зробив докорінну ревізію в коморі своєї пам'яті, і тоді не знайшов би такого року, як оцеї. Колись же на тих жниввах було, як в океані: пливеш, пливеш, а берега не видно. Лише восени відчуваєш, як постарів за літо. А тепер два тижні — й по них. Цього літа, повірте, у відпустку можна вже йти... От подивіться, що сталося у нас на Баришівщині за останніх кілька років: керівники району займаються стратегічними, «з дальнім прицілом» питаннями. Хто живе лише сьогоднішнім днем — не потрібний дню завтрашньому. Ми звільнили їхній розум для майбутнього. Не можеш розв'язати проблему — звертайся, допоможуть, ледачкуєш — не

будуть панькатися, випадково збочив — не дадуть зайти в тупик. Власна ініціатива заохочується як найважливіша людська якість. Це дало можливість нам, керівникам господарств, бути більш самостійними. Але за таких умов директор радгоспу не може покластися тільки на себе. Хочеш чи не хочеш, а мусиш собі добирати керівні кадри, які б могли мислити і приймати рішення самостійно. І от, будь ласка, жнива у розпалі, а я маю можливість приділити вам час. І, як бачите, спокійний...

Про ті жнива я таки доволі наслухався від директорів радгоспів і механізаторів Барипівщини.

Про ці жнива Пилипенко почав думати ще торік, у розпалі польових робіт. Збирав інформацію про всі новинки жниварських надбань республіки, країни. Аналізував їх, «примірював» до барипівських умов, посилав розвідників на Херсонщину (прочув про конвертний спосіб Вороніна), узагальнював досвід дніпропетровців, робив вирізки із зарубіжних журналів.

Напередодні жнив у радгоспі «Березанський» зібралися всі комбайнери району. Перед ними було викладено матеріали, зібрані за рік. Більш ділової і активної розмови між механізаторами в районі не пригадує ніхто. Сукупно вироблялась цьогорічна модель жнив.

Конвертний метод прийнято одностайно. Комбайнер, що їздив на Херсонщину, довів: при двох поперечних покосах лану економиться десять відсотків часу на зрізання кутів.

Для чого починати косовицю на всіх плантаціях одразу? Лише тому, що так звикли? А якщо проаналізувати, скільки втрат на цій віджилій традиції: обламався комбайн — чекай годину-дві ремонтників, чекай машини, щоб вивантажити бункер, треба порадитись із агрономом, а він на іншому

полі. Як за таких умов організувати відпочинок? Чому б не зібрати всі сили в один фокус, не централізувати жнива?..

На період жнив усі механізатори переселяються в наметове містечко, де є душ, телевізор, бібліотека, їдальня, медпункт.

Відмовились од традиційних посад комбайнера і його помічника. Для чого помічник? Воду носити? Вода за плечима, в термосі. Хай буде старший комбайнер агрегату і просто комбайнери, мобілізовані лише на період жнив. Отже, є можливість працювати у дві зміни. Причому зміни короткі, по п'ять-шість годин. Відпрацював — іди в наметове містечко (воно поруч), прийми душ, поспи чи почитай книжку, поїж.

Наповнився бункер у комбайна — до тебе під'їздить вільна машина, бо весь транспорт тут. Щось обламалося — вмиє під'їдуть ремонтники. Розумно, зручно, практично. Час ущільнюється.

— Помітили,— зауважує Василь Єгорович,— на току водій віддає комірникові свій кольоровий жетон, а той йому повертає інший. Такий же обмін і між комбайнером та водієм. От вам і весь облік. На жетонах прізвища. І не треба ніякої писанини, як було колись. Кожен може порахувати свої жетони: водій знатиме, скільки перевіз за день, комбайнер — скільки намолотив, а комірник — скільки прийняв. Одиниця — стандартний бункер. Бачите, а раніше не подумались. Вік живи, вік учись.— Він зачерпує холодної води із дубової бочечки, накритої кленовим гіллям, зі смаком п'є. На кварту сідає строка-тий метелик і довго січе крильцями. Василь Єгорович не зганяє його, хоч воду вже випито до дна.

Аж двиготить поле від радгоспних комбайнів, що врізаються в суху стіну пшениці, чубаті копиці соломи вишиковуюються в рівні ряди, сьогодні ж їх

буде зведено і складено в скирди або перемелено на сітку.

— Аби тільки не вперіщили дощі. Хай би вже шаленіло сонце. Зараз жнивувати, як лисого голи-ти.— Василь Єгорович пригладжує засмаглою пра-вицею сивого чуба. Ледь помітно всміхається.

Сьогодні вранці ми йшли вулицею Войкового. Безлюдна, вона нагадувала річище пересохлої ріки. Василь Єгорович сутулився, мовчав, затято смоктав цигарку. Очі його не перескакували з будинку на будинок, а орали двома поглядами піщану землю під ногами. Я здогадувався: по цій мовчанці він та-ки щось розповість.

І люди довкола нас, і речі, що нас оточують, завжди запам'ятовуються з якогось одного вразли-вого епізоду чи деталі, і тоді, скільки б ми не жили, завжди будемо пригадувати оте свіже враження. Так само, як при слові любов ми завжди на мить уявляємо образ коханої.

Кілька літ тому помер у Войковім тракторист Микола Мележко. Думалось: йому ще орати й орати землю, засівати її й обкошувати, гуляти на весіллях і няньчити онуків, топтати барвінок і пити чарку за чиесь здоров'я, а його нема. Наконечний любив цього мовчакуватого чоловіка, любив неквапливо по-гомоніти з ним. І... нема Миколи. Біль стискав його серце, підступала сльоза до очей. Нема.

Знав, що безсилий зарадити чимсь, безсилий на-віть сказати Миколі гарне слово — не почує. Зали-шилось віддати чоловікові останню шану.

Наконечний думав з усієї сили, перемагаючи біль.

Коли винесли Мележкову домовину із двору, плач Миколиної рідні раптом загубився у гуркоті моторів. За людським натвпом рушили всі радгосп-

ні трактори. Промазученими кулаками втирали сльози трактористи і горбилися у кабінах, схиливши непокріті голови. Процесія простувала через усе село, її металевий хвіст губився далеко за будинками. Вчителі перервали уроки і вийшли з учнями на вулицю. Шофери зупинили машини і довго тривожно сигналізували.

Попереду процесії їхав Мележків трактор. Наче ожила, продовжилась у часі ота давня народна традиція, в якій «козака несуть і коня ведуть». У Миколиному тракторі весь час, наче од ридання, захлинався мотор. Напевне, йому також було нестерпно боляче.

Процальне слово на сільському кладовищі говорили з Миколиного трактора.

— Набачився я смертей на війні, ой, скільки набачився, сам був прошитий кулями і січений осколками, але серце ніяк не може змиритися з холодною думкою: людини, яка працювала поруч, немає, на завжди немає.

...Війну Василь Єгорович зустрів у Кременці. Збігали останні місяці служби, він уже жив домівкою, снились йому дніпрові заплави біля Димера, лагідні руки дружини та голубі оченята дочки Галинки.

Тієї ночі, двадцять другого червня, йому наснилась левада, всіяна червоними маками, на другому краю її стоїть дружина з дочкою, а він ніяк не може перейти до них через макове поле, і маки такі червоні, аж вогніс від них земля й небо.

— Тривога! — Цей поклик прорізав нічну тишу.

Наконецний зіскочив з ліжка, протер очі, не дуже й квапився — учбові тривоги були досить частими. Шкодував, що перервали йому солодкий сон.

Невдовзі їхня танкова частина вже стояла в ліску, хлопці курили, дехто куняв, усівшись під танком. Василь також заплющив очі, може, повернеться

до нього оте нічне видиво: силкувався уявити макову леваду, але бачив перед собою лише червонюще, криваве марево.

І тут над головою полетіли літаки. Він розплющив очі й побачив чорні хрести на їхніх черевах. Цих хрестів було так багато, що Наконечному здалося: летить кладовище над головою. Фашистські літаки летіли бомбити Броди. Усім своїм еством Василь збагнув значення того віщого сну...

Його сікли кулі під Сталінградом, лікарі зашивали йому рани, і він знову воював, зціпивши зуби від ненависті, хоч ніхто до війни не міг пригадати Василя лютим. Коли йому прикріплювали на груди ордени і медалі, він жартував: мо', яка куля зрекошетить від них...

— Я тоді всю злість із серця вищідив на багато років уперед. І зараз, коли треба когось вилаяти, довго збираюсь із духом.

Ми сидимо біля лісового куреня на пасіці. Навколо вічок вуликів вовтузяться бджоли, пасічник Микола Коновал чаклує біля медогонки, бджоли сідають йому на обличчя, але він не одмахується від них, знає — не випустять жало.

Василь Єгорович довго стежить за бджолиним танцем на приступці вулика.

— Ба, як витанцьовує? То означає: знайшла медоносне місце, кличе за собою інших. Скільки доброго сказано в народі про бджолу. І недарма. Я недавно дізнався про цю цікаву обставину: бджола гине не від старості, а від того, що в неї стираються від роботи крила. Отак би про людину сказати: вмерла, бо в неї стерлися від роботи руки. Але буває, що людина спершу старіє серцем і думками. Тому для декого старість наступає в тридцять чи сорок років. Сумно...

«Войківський» колись був типовим радгоспом.

Займалися всім потроху: були і вівці, і корови, і свині. Пісковики давали погані врожаї: пшеничний лан перед жнивими проглядався наскрізь, мов рідке сито. Ляжеш на одному краю — побачиш, що робиться на протилежному. Витягнеш одну галузь, загрузне інша, отак і хитасься в різні боки, як циркач на дроті.

Пилипенко поклався на досвід Наконечного: проаналізуйте, яка галузь у вас найперспективніша, виходячи із загального профілю району, що ви можете дати столиці у найбільшій кількості і по найнижчій ціні?

Не так просто це було вирішити, адже напямом обирався на багато років, на кілька поколінь уперед. Якщо мислити конкретніше, то від цього вибору залежить і доля села, вкладений у спеціалізацію капітал мусить плодоносити.

Врешті Наконечний зупинив свій вибір на картоплі й кукурудзі; вони не норовисті, пісковики прогодують їх, а не прогодують — допоможемо добривами та людською ласкою.

Найгірша та земля, яка без господаря, якою користуються «напрокат». Послав механізатора на якесь поле, він відробив своє — і трава не росте, завтра хтось інший прийде сюди. А що, коли закріпити ділянку за механізатором? Як працюватиме — такий і зарібок. Порадився з людьми — прийняли пропозицію. Принаймні спробувати можна.

Накопечний організував механізовані загони. Комплектував їх уважно, враховував і родинні, і приятельські стосунки войківчан, добирав керівників загонів авторитетних, поважаних, хазяйновитих.

— Тепер я можу і не з'являтися на цих полях. А правду кажучи, приїжджаю до механізаторів тоді, коли кепський настрій. Як рукою знімає. Бо порядок бачу. Восени хлопці знають, де буде їхнє поле,

то вже стараються, щоб воно було і зоране по-людськи, і удобрене, і доглянуте. Мені в це втручатись не треба, хіба що допомогти у чомусь, якщо звернуться. А найголовніше — вони настільки вивчили агрономію, що можуть «заткнути за пояс» середнього агронома. Весною посіють, за літо прорихлять, удобрять, самі ж і зберуть восени. Весь цикл у їхніх руках. Цікава деталь: зараз, в оцю спеку, нікого не побачиш на кукурудзяному чи картопляному полі; хлопці встають о четвертій і працюють, поки не припече, тоді йдуть додому, а спаде задуха — знову на полі аж до ночі. І я не втручаюсь в їхній робочий день. Три механізатори обробляють 310 гектарів картоплі. А як викристалізувалися характери цих людей!

Заходить розмова про радгоспних механізаторів. Василь Єгорович хвалить командира загону, кандидата в члени обкому партії, Петра Усмединського, нагородженого орденом Леніна.

Підходить пасічник з вощиною, насоченою прозорим бурштиновим медом, кладе її на велику таріль. Сохнуть стеблинки деревію на столі, пахне ромашка, що сушиться в пучках на шворці — пасічник збирає усяке зілля для зимового чаю. Вже близько десяти років він пасічникує в лісі, тому й знається на всякому зіллі, на звіриних звичках.

— Дика ляха в напому лісі, Василю Єгоровичу, опоросилася, маємо приплід. Прийшов на літуння вовк з вовчицею, а ще блукає в лісі самотній вовк, видно, буде між вовками війна за вовчицю. Пробуйте меду — це вже червневий, з різно-трав'я... — Микола Коновал дістає бутлик з прохолодним настоєм трав, розливає у склянки, щоб запивали запашний мед. Водій Наконечного ходить між молоденькими деревцями, куштує ще зеленуваті яблука, кривиться. Крізь стіну лісу долинає гуркотнява жнивного поля.

Вирішивши питання з механізаторами, Наконечний зайнявся ще однією наболілою проблемою в господарстві.

Інтенсивна механізація полегшила, а то й повністю замінила фізичну працю на фермі. Але робочий час доярки все одно залишився розтягнутий із досвітку до вечора. Отже, якщо нормалізувати, стиснути робочий день доярки — проблему, вважай, розв'язано. Триразове доїння споконвіку було традиційним. Ранок, полудень, вечір. Жінці залишаються невеличкі «вікна» (власне, два «вікна») протягом дня. А в неї ж сім'я, домашнє господарство. Хоч золоті гори обіцяй, а молодь іде на ферму неохоче. У пошуках виходу Наконечний замахнувся на традицію: спробуємо перейти на дворазове доїння. Але ж це негативно вплине на надої. Ну й хай. Він готовий піти на таке. Недарма ж одна доярка якось сказала йому: «Не людина існує для молока, а молоко для людини, Василю Єгоровичу...». Треба думати про завтрашній день. За останні чотири роки вийшло на пенсію більше ста осіб. Він прикинув: до вісімдесятого вибуде ще 151 робітник. Всі ці вакансії не заповняться молоддю, якщо залишаться такі умови праці.

Колись ми ще будемо дивуватися і вклонятися в уяві цим дивовижним жінкам нашого століття — невсипущим матерям у скромних батистових хусточках, з лагідними очима, які вдосвіта вирушали із села на ферму і повертались звідти вже під зорями, аби пили молоко великі міста й малі села. Будемо дивуватись, як вони встигали народити і виростити прекрасних синів і дочок, не бідніти від одноманітності своєї праці. Дивуватимемось, як вони не покинули цих своїх ферм, спокусившись на роботу легшу й цікавішу?

Все це боліло Наконечному, і він таки пішов на ризик.

— Не віряться, що все вже позаду. Тепер доярки цілий день дома, доять двічі на день: о сьомій ранку і о сьомій вечора. Молоді корівчини одразу ввійшли в цей режим, старі — повільніше. Доярки жартують: «Нарешті ми виспались, Василю Єгоровичу, ото спасибі вам. Аж тепер відчуваю, що чоловік полюбив мене, бо і на роботу його проведу і нагодую раненько, а ввечері зустрічаю дома з вчерею».

Але Накопечний далекий від того, щоб заспокоїти себе думкою: все зроблено, всі знаки запитання вирівняно в знаки оклику. Замість розв'язаних з'явилися пові, як гриби після дощу. Цілий день худоба тепер під наглядом пастухів та скотарів. І від них тепер залежать надої. Якщо совісний чоловік — усе гаразд, а як попадеться п'яничка або ледащо... Є над чим думати знову.

Василь Єгорович заглядає у літа наступні.

— Треба, щоб молоко з ферми ішло просто в київські магазини з радгоспною етикеткою, щоб доярка сама відповідала за його якість. Тоді самовідрегулюється багато питань. Сьогоднішня наука і техніка вже можуть зробити ферму ідеальною: поставте потужні вентилятори і кондиціонери, змивачі гною, які б діяли постійно, — назавжди зникне багатовіковий запах стайні, якого так боїться молодь (дівчата, що працюють на фермі, купують парфумів у кілька разів більше, ніж їхні ровесниці). Тільки щось не дуже квапляться наші вчені та інженери. Я збудував за свій вік у Войковім двадцять шість корівників. На мій превеликий сором, всі вони типові. За інші просто не беруться будівельники з підрядних організацій. А що в тих ти-по-вих? — Василь Єгорович аж кривиться, вимовляючи це сло-

во.— Нічого, крім деяких вигод для корів. А люди? Лю-ди! Тісна комірчина для доярок та для миття бідонів. І ми змушені будувати їх, знаючи, що вони вже застаріли ще в момент закладки фундаменту.— На його сивій скроні затріпотів живчик, на вилицях заграли жовна..

Був у Наконечного недавно такий випадок. Пізно ввечері зайшов до його кабінету тракторист. Сів, помовчав, закурив:

— Прийшов я, Василю Єгоровичу, в дуже делікатній справі...

— Слухаю тебе.

— Надумався до Києва пересїхати...

— Не жартуй. Хата в тебе як дзвін, можна до Переяслава в музей перенести як взірець сучасного житла. Заробляєш добре, стоїш у черзі на «Жигулі». Середній київський робітник може тобі позаздрити...

— Воно то так, я все маю. Оце перебирав костюми у шафі, нафталіном посипав. Знаєте, скільки їх у мене зібралось? Більше десятка. Отож я й надумав на кілька років поїхати до Києва, щоб зносити їх там.

Звісно, тракторист не збирався нікуди їхати, він просто загадав загадку директорові. І пішов. Наступного дня знову сидів на тракторі.

А Наконечний кілька днів не міг забути тієї вечірньої розмови.

Він збудував у Войковім чотири нових магазини, двоповерховий гастроном (у Баришівці такого немає), школу, чотири їдальні, готель, півтора десятка радгоспних квартир, гуртожитки, двоповерхову контору. Але все це, виявляється, уже надто звичне. Клуб, хоч і давній, але пристойний. Однак всього цього замало. Діє магнітне поле столиці, якому вже не можуть протистояти ні гарний будинок,

ні власна машина, ні кольоровий телевізор у світлиці...

— Останні свої роки я присвячу саме цій проблемі. Не маю ніяких готових рецептів, треба шукати самому. Цього року почну будувати новий Палац культури. Знайду найсучасніший проект і таки збудую, інакше залишуся у вічному боргу перед односельчанами. Я думаю не про дах і стіни, не про двері й вікна, а про той дух прекрасного й світлого (без якого людська душа так і залишиться сліпою), що буде витати в новому Палаці. Якщо й визначити головну тенденцію нашого життя — то це шлях до духовності. Тільки тоді людина зможе залишитись людиною і на землі, і в космосі.— Василь Єгорович дивиться в небо над лісом. Стара ластівка вчить літати ластовенят. Їхні молоденькі крильця тремтять, як стрілки компаса при наближенні магніту.

— Якби мені ще одне життя! Та почати його з розгону, без війни і без помилок...

— Якби вам ще одне життя, Василю Єгоровичу, ми б мали свого міністра сільського господарства,— усміхається водій Володимир.

— Ні, Володю, помиляєшся. Мали б ви просто набагато кращого директора радгоспу, ніж маєте зараз. Треба підніматися лише на ту висоту, з якої твій зір найкраще бачить те, що треба робити. І бачить людей, точніше — бачить очі людей, яких ти любиш...

Він висмикує на межі кущик деревію, розтирає його в долоні і довго, пожадливо нюхає. Розправляються зморшки на чолі, крізь смагу пробиваються на щоках рум'янци, листатий кленок притінює його обличчя.

Від того він схожий на юнака, який тільки заходить на своє житейське коло.

ВСЛУХАЮЧИСЬ У СЕБЕ САМОГО

Поволі вгамовуються клетотливі надра серпня. Птахи косують оком на південь, а їхні крила вже виміряють висоту.

У серпні людина випростується, бо над її головою спіють яблука, і вона хоче дотягнутись до них рукою, а грона винограду висять перед очима, як оманливе сузір'я. Земля вже здійснила своє найбільше чародійство, все її зело вигналось угору — і людина тепер схожа на соняшник, повертає обличчя до зрілого плоду.

Навіть хворі у лікарняному саду села Перемога мимоволі підкоряються цьому серпневому закону.

Око довго звикає до строкатості кольорів: вони виключно палахкотять на великих клумбах довкола лікарні, витанцьовують на хустках літніх селянок, що приїхали павідати в лікарні когось із рідні. Ця оргія кольорів доповнюється синявою неба над лікарнею, білизнаю халатів, блакиттю очей головного лікаря Петра Ілліча Фількова.

...За кілька місяців війни він подолав шлях від Воронежа до Києва. Ішли цією дорогою необстріляні курсанти, молодість давала їм лише одну перевагу — можна було тижнями не голитися, бо в декого ще й вуса не пробилися. Навіть молоді ноги не витримували, хлопці хилились один одному на плече, коли морив сон та втома. Але й уві сні не відступала війна: лементує голосами тих поранених, яких він перев'язував, стогне і борсається в крові, як допотошне страховисько. Тоді ледь склепить очі — одразу прокидається, щоб не підпустити до себе того видива. І знову повертається до реальності, де

стогнуть перебинтовані солдати, в лихоманці кличуть до себе матерів і наречених, командують невидимими ротами і плачуть від болю.

Єдина втіха — заплющити очі й покликати сюди, у вирування війни, отой промінчик, що зігрів його в селі під Воронежем.

...Щойно відгримів бій, іржали поранені коні, солдати нашвидкуруч копали братську могилу, артилеристи перетягали гармати на нові позиції, кашовари розпалювали похідну кухню, Петро перев'язував поранених на селянському подвір'ї. Він випростався, аби перевести подих. Втомлений погляд враз насторожився, метнувся в сусіднє дворище. Провів тильною стороною долоні по очах: чи не привид? Серед двору, як виклик війни, її бруду й жаху, стояла молода дівчина. Стрімкий водоспад кіс падав їй на плечі. Дівчина усміхалася сонечку, а може, своїй вроді чи молодим літам та, найвірогідніше, просто раділа, що вона живе, що смерч війни щойно відкотився від села і більше сюди не повернеться. Їй було байдуже до чийхось поглядів, до лементу й шарварку довкола, коси лоскотали плечі, молодий спориш ластився до босих ніг; якби у небі зараз з'явилися птахи, вони б неодмінно сіли їй на плечі, але вони прилетять на місце бойовиська не скоро.

— Я ніколи більше її не зустрічав. Але снилась вона мені на війні майже кожної ночі, і від того гуркіт канонади не був таким моторошним.

Він пішки долав немилосердно довжелезні кілометри шляху на Київ, місив масний чернозем — вкинь у нього зернину, то віддячить тобі сторицею, — умивався водою тих річок, що текли між зеленими берегами та вербовими левадами, ночував

у хатах привітних селян, з яких війна не витравила м'якого гумору, непоказної щедрості й доброти. Він знав про цей край багато, родинні спогади про Полтавщину заміняли йому дитячі казки. Патріарх їхнього роду дід Юхим, який прожив сто дев'ятнадцять років, колись узяв собі в дружини полтавську красуню Мотрину. З Полтави вони пішли пішки аж на Байкал, де міцно пустив корінь великий рід Фількових. Тепер він ступив на батьківщину предків. Була вона потоптана фашистською ордою, понівечена і спалена.

Залишився позаду визволений Ніжин з братською могилою закатованих фашистами партизанів, з голосним плачем дружин і матерів.

А Ядлівка зустріла їх гробовою мовчанкою. Обвуглені димарі стриміли у небо, як зведені кулаки. Зчорнілі стовбури дерев — кладовище колишніх квітучих садів. Доцана будка край дороги — ото і все житло, в якому мешкав єдиний житель Ядлівки — старий дід. Худючі бездомні коти сновигають по рожніми вулицями, та сови стогнуть у лісі.

Старий дід, утираючи долонею сльози на запалених очах, розповів Петрові про драму Ядлівки. Селяни розквиталися з поліцаєм, якого настановили фашисти, однієї ночі відправили його душу до чортів у пекло.

В село одразу ж влетіли карателі (у них уже були дані про зв'язок ядлівчан із партизанами). Як білоруська Хатинь, запалала Ядлівка, всіх працездатних було вивезено до Німеччини в концтабори.

Петро ходив по цьому страхітливому кладовищу, в горлі стояв давкий клубок. Здавалося, лише диво може повернути сюди людей. Вкрай треба було напружувати уяву, щоб повірити, що колись тут гуляли весілля, пахло печеним хлібом, цвів барвінок і плодоносили сади...

Він віддав дідові свій пайок і швидко наздогнав частину, що прямувала до села Світільного,— там вони мали зупинитися на постій. Петрові випало ночувати в хаті, де був хворий на туберкульоз хлопець. Це теж один з тяжких наслідків окупації.

Прощаючись, Петро Фільков пообіцяв господині: доб'ємо фашиста — повернусь і вилікую вашого сина.

— Та моє повернення затягнулось, хоч обіцянку я твердо закарбував у пам'яті. Те, що я не міг повернутись одразу після перемоги, залежало не від мене. Я демобілізувався лише в п'ятдесятому році. Щоб стати справжнім лікарем, треба було вчитись. Легко сказати: вчитись, а я вже одружений, мешкаємо в дружиною на квартирі, народилась дочка — обвішаний житейськими проблемами, як рекламна тумба афішами. Зараз і сам дивуюсь, як встигав: підробляв у дитячому садку фельдшером, підміняв лікарів у поліклініці. Щоб зводити кінці з кінцями, навіть вишивати навчився: тоді в моді були вишиті картинки, а мене колись сестри зичев'я навчили того ремесла, от і знадобилось. Колеги замовлять якийсь сюжет, то я за кілька ночей і вишию. Але найголовнішим було навчання в інституті. І весь час хотілося поїхати у Ядлівку, подивитись, чи ожила вона? Ще раз повторюю: свій борг не забудь.— Великі чорні брови, наче намальовані вуглипкою, ворухаться над очима у такт думці.— Тому, коли підписував призначення, відмовився од місця в Києві, бо у списку була Баришівка, лікарня якої обслуговувала і Ядлівку, перейменовану на Перемогу. Ясна річ, сімейний корабель почало хитати після мого рішення. Я ні в чому не звинувачую свою колишню дружину. Зрадити собі тоді я не міг. Це б означало мою найголовнішу поразку. Обрав шлях — не відступаєш від нього. І я пішов ним. Дружина

зараз живе у Києві, часто приїздить до мене, ми зустрічаємось як добрі приятелі, у яких було кілька років спільного життя, які мають одну на двох дочку, але кожен живе так, як вважає за потрібне. В її уяві я просто дивак, який досяг у житті багатого менше, ніж міг би. Я залишаю за собою право думати інакше. Отже, цю тему ми вичерпали. Приїхав я до Баришівки з направленням на посаду завідуючого районним відділом охорони здоров'я.

Кові дибубляли розбитою піщаною дорогою, їздовий був чоловік неговіркий, і Петро мав можливість побути наодинці із своїми думками, поновити в пам'яті давню зустріч зі спаленою Ядлівкою. Яка вона зараз? Чому не осідають в ній лікарі (за короткий час їх там змінилося більше десяти), коли без них вона зараз просто не може обійтись?

Село зустріло його насторожено: приїхав начальник, в начищених черевиках, при краватці. Ну що ж, нехай подивиться, як у них з медичною допомогою. Ми он поповозили з Німеччини стільки всяких хвороб, що, мабуть, ніякі лікарі не допоможуть: після концтабірної баланди шлунки й нормальний харч не перетравлюють, а ще радикуліти, сухоти, нервові виснаження, зубний біль... Якби почали їздити до Баришівки у лікарню — на цілі дні село спорожніло б.

Люди здебільшого жили ще в землянках, тільки де-не-де височили нові будинки. Так звапа лікарня також містилась у землянці, її обладнання — тапчан та етажерка з медикаментами. Звичайно, важко когось умовити працювати в таких умовах.

Старого діда, з яким він зустрічався у Ядлівці під час війни, вже не було в живих. Більше він нікого тут не знав.

Повертався у райцентр похмурий, більшу частину дороги йшов за возом пішки, нервово жував зламану гіллячку.

А через кілька днів приїхав у Перемогу зі своїми небагатими пожитками.

Так майже двадцять років тому у Перемозі з'явився лікар Петро Ілліч Фільков, з яким невеличку відстань центральної вулиці села ми долаємо дуже повільно, бо весь час його зупиняють односельці, про щось запитують, радяться і прощаються лише тоді, коли бачать, що його чекає вже інший співбесідник.

— Так мені підказало тоді сумління. І виникло нестримне бажання утвердити себе як фахівця в труднощах. Вирішив: два-три роки попрацюю у Перемозі, підлікую людей від хвороб, які залишила їм війна, а тоді повернусь до Барисівки... Приїхав, а мене ніхто на квартиру не хоче брати. Причина зрозуміла: надто скомпрометували поняття лікаря мої попередники. Змилювався сторож, примістив мене у своїй сторожці на парах. Наступного дня жодна душа не заглянула до «лікарні». А я вперся також: не поїду звідси! Невлаштованість, холоднеча, поїсти ніде — терплю. Два тижні так і жив у сторожці. Знайшов спільну мову із сторожем, він мені і пояснив: люди вичікують, коли ви втечете, то ніхто і не йде на прийом, один іздовий при смерті лежить, а до вас не звертаються. Тоді я сам пішов до хворого. В ті роки у Перемозі жили здебільшого жінки, чоловіки не повернулися з фронту або з таборів. Я через дружину іздового (щодня ж відвідував хворого) вивідав, хто в селі слабує, силоміць кількох відправив на лікування до Барисівки, за решту взявся сам. Багато мені допоміг тоді голова колгоспу Іван Трохимович Беззубий. Він тутешній, людей знав добре, а крім того, розумів, що він, керівник, відпо-

відає за здоров'я своїх підлеглих більше, ніж за своє власне. З часом перебрались із землянки у селянську хату, дві кімнати відвели під лікарню, а в третій поселився я. Це було зручно, бо на прийом приходили люди і пізно ввечері (вдень піколи, у полі працюють). Лише через рік у мене повірили, коли в селі було повністю ліквідовано дитячу смертність. І без мене вже не обходилося жодне весілля чи якесь родинне свято. — Петро Ілліч скидає білий халат, визирає за двері, чи не прийшов хтось до нього на прийом, запрошує мене подивитись нову лікарню. Приязна усмішка не сходить з його уст, така усмішка буває у сильних і добрих людей, які, пройшовши більшу частину свого шляху, можуть радісно оглянутись назад.

Він показує світлі, затишні кабінети лікарів: зі смаком підібрані фіранки і штори, букетики живих квітів у вазах, сучасні скляні шафки для інструментів. Не поступаються по впорядкованості і палати для хворих, які розраховані на невелику кількість людей: теплі кольори стін, приємні пейзажні малюнки, буйнозелені вазони, розчинені у сад великі вікна.

— Два роки, поки ми будували цю лікарню, мені довелося бути і архітектором і виконробом, і «штовхачем», і добувачем матеріалів. А потім — садівником. Тридцять шість різних сортів дерев висадили у нашому саду, а квітковий букет на клумбах самі бачите. Навіть найкращі квіти зараз ніхто не зачепить, а було ж таке, що я сам сторожував уночі, упіймав парубійка, що заліз у квітник лікарні. Тепер він статечний господар, якщо роздобуде якийсь новий сорт квітів — приносить кілька насіння для лікарнянських клумб. Ми жартуємо: сплачує свій борг.

Гудуть бджоли над квітником, сонечко п'є росу із пелюсток, верби попускали свої зелені вудки, наче норовлять виловити у підземних джерелах власний корінь.

У Перемозі начеб усе вже зроблено: повернуто авторитет лікаря, збудовано нову лікарню, лазню, підібрано міцний медичний колектив — зараз на цій посаді Петра Ілліча Фількова легко міг би замінити хтось із молодших.

Думка Івана Ісаковича Пилипенка: «Саме так вирішили і ми. Перевели Петра Ілліча на посаду головного лікаря до Баришівки. Віхола листів посилалась із Перемоги! І до нас, у райком, і у вищі інстанції: «Поверніть нам лікаря Фількова!» Щоб не вдаватися до адміністративних засобів у цій ситуації, вирішили звернутися до самого Фількова. Він помовчав, усміхнувся і — повернувся в Перемогу».

Стежечкою через вигін ми йдемо до будинку, де мешкає Петро Ілліч (там була колись лікарня). По дорозі він пояснює, чому пологове відділення перевели у Баришівку: «Тепер малі діти народжуються здебільшого в місті, в село їх лише віддають на виховання дідам та бабусям...»

Ошатний будиночок потопає у квітах, із тильного боку до нього підступає молодий сад, що цього року вперше запліднює. Песик радісно кидається до господаря, зводиться на задні лапи.

— Просить, щоб скупав його. Любить приймати холодний душ із крана. Та сьогодні почекавш. Мушу гостя прийняти.

Хочу допомогти Петрові Іллічу поратись з обідом, але він рішуче «виганяє» мене до свого кабінету:

— Не люблю, коли стороннє око стежить за моїми кулінарними таємницями.

Ледь переступив поріг кабінету, одразу втямив: «сєнінець». Це слово я вживаю у найкращому його розумінні: воно вбирає в себе оту прекрасну людську перечуленість, замилювання світом і життям, оте шляхетне заперечення побутовізму і вузької матеріальності, протиставляючи їй в усьому духовну щедрість.

Ліщинові горіхи у полумиску, букетик квітів у вазі, кілька книжок і журналів на робочому столі. В центрі — фотографія молодого Єсеніна в дерев'яній саморобній рамочці. Немає тут тієї бездоганної охайності музейної кімнати, в якій хочеться ходити навшпиньках. Зайшов — почувай себе як удома. Книжки тут — не прикраса, а хліб насущний: одні лежать на кріслі-гойдалці, вчора, напевне, господар читав їх, інші висунуто із стелажів уперед — мусять про щось нагадати йому. На канапі гітара. Резонатор біля струн вичовгано пальцями.

Це його інтимний світ, за яким можна уявити собі добру, перечулену людину. Але я пригадую й іншого, суворого Фількова:

«Перемога зараз є одним із найвлаштованіших сіл району, забудованих по-сучасному, через нього лежить траса на Прилуки, добре сполучення із столицею. Але ми не повинні забувати того, що пережила ця земля. Треба збудувати меморіал жертвам фашизму, хай сюди приїздять люди, як у білоруську Хатинь».

Пригадую його розповідь про друзів — родину вчителів Семенових, які мешкають неподалік од нього. Двоє вчителів-ленінградців прибули сюди одразу після війни, залишили міську квартиру і приїхали за призначенням у спалену Ядлівку. Майже всі теперішні жителі села пройшли у них науку. Тоді, у

найтяжчі роки лікарювання Петра Ілліча, вони були для нього прикладом і підтримкою. Семенови вийшли на пенсію, але до Ленінграда не поїхали: тут вони прожили значну частину своїх літ, тут хочуть дожити й решту. «У Ленінграді ми будемо просто пенсіонерами, а тут ми вчителі, бо довкола нас наші учні». Так і живуть, наче вчора лише побралися, снідати одне без одного не сядуть.

Петро Ілліч стає на порозі, розпашілий, з рушником через плече, кумедно вклоняючись, запрошує до столу:

— Кулінарія — моє дозвілля. Одні збирають маркки, інші — крупні купюри, хтось — плитки, а я експериментую над баняками. Прошу скуштувати. Не бійтеся: лікар на місці.

Ми сидимо на веранді, обставленій великими вазонами, вуркотить вентилятор на підлозі, Петро Ілліч час від часу телефонує до лікарні: все гаразд, може затриматись.

Я відкладаю записник і мимоволі думаю: напевне, столичні шеф-кухарі притьмом ухопилися б за блокнот і ручку, щоб занотувати його кулінарні рецепти. Кажу йому про це. Усміхається: «Нашвидкуруч. От незабаром мій день народження, приїде дочка із зятем та з моєю колишньою дружиною — отоді я вже дам волю своїй кухарській інтуїції». Слово «колишньою» він вимовив майже пошепки, наче сліткнувся на ньому.

— Петре Іллічу, чув я, що запрошують вас до київської клініки...

— Я таких чуток не пускав, бо вважаю, що авторитету мого не збільшать. Якби мав потребу — уже давно був би в Києві. Але ж я приймаю вас у Перемозі.

Проводжати мене до хвіртки він вийшов босоніж.
Напевне, захотілося хоч раз на день звідати безпо-
середнє відчуття землі, на якій живе.

Ніхто з перехожих не дивувався цьому...

ВИПРОСТАЙ КРИЛА НА ВІТРИ

На мочаруватому лузі, що де-не-де зблискує цятками води, наче хтось розгубив у траві розбите дзеркало, повільно ведуть свій думний танець лелека з лелечихою. Неподалік, на старому колесі, що давно вже відкотило свої дороги і тепер йому сняться круглі, рипучі сні, дженджуриються хмизяна шапка лелечого гнізда. Журавель із журавкою щоразу поглядають на свою осокорину, де вони залітували і цього разу, бо кращого місця у світі немає, бо вони вчетверте вивели тут журавлят, що веселенько попискують у просторому гнізді, ситі й викупані в сонячному теплі. Лелека граціозно вигинає шию, переступає з ноги на ногу, м'яко ворухить крилом, ніби норовить обняти ним свою мовчазну дружину.

І лише тут, коли причастився зором цього журавлиного танка, цього просторого луку, шовкового неба над ним, зеленої хмари лісу на обрії, м'якої півдуги села, обмаєної зеленими вербами, вчахає в твоїй душі гамірне велелюддя Києва.

У Перемозі лагідно і зворушливо торкаються одне одного золотаве, замашне крило Придніпров'я і соковито зелене крило Чернігівського Полісся. Повернися обличчям до Києва — і відкриється тобі могутній простір степу з іскристим полиском супісків, із густими отарами гайків, відкритими для ока далекими селами, що розкидали свої хати по рівнині. Оглянься назад — і відчуєш озонний подих древніх чернігівських лісів з чистими поліськими озерами, прохолодою, м'яким духом грибів та зіпрілого листя, із ошатними селами, захованими за пазуху соснових пралісів.

Перемога обачно ввібрала в себе і те, і друге, не забуваючи, однак, що вона — іще Київщина, не лише за адміністративним статусом, а й за давно сформованим, вивіреном дідами й прадідами укладом, характером життя. В суботу й неділю її населення збільшується чи не вдвічі, бо повертаються до рідного порога її молоді діти, які вже прижилися в гамірному Києві. Тоді Перемога стає зворушливо святковою, строкатяться наймоднішим вбранням її вулиці, на лавчинах під ворітьми всідаються найстаріші перемогівці, усміхаються, стрічним, гомонять про часи минулі й теперішні, а ввечері з одчине-них павстіж вікон кучерявим хмелем в'ються пісні про зухвалу вдову, що зуміла вчарувати чужого єдиного сина...

І тепер уже важко повірити, що нова назва села існує лише тридцять літочок, що древня Ядлівка, яка вигоїдала й подарувала світові стільки тямковитих, чесних і красивих поколінь, була знищена фашистами до тла, зрівняна з землею, що вона пережила трагедію зідні білоруській посестрі Хатині, але не стала музеєм, а відродилася знову в живе і сильне сучасне село, потвердивши незнищенність свого хліборобського роду.

Люди її настраждалися по концтаборах, по гіркотних бауерських наймах, куди їх було вивезено після того, як на майдані, біля старої церкви, карателі розстріляли заложників, а решту ядлівців погнали до Німеччини за зв'язок з чернігівськими партизанами. Гай-гай, скільки ще гіркоти буде випито, скільки полинних днів і ночей буде перейдено, скільки буде пролито вдовиних сліз у тверду подушку, коли вони поодинці й рідкими журавлини-ми ключами повернуться на моторошне згарище свого села, на якому стримітиме лише обдерта й обшморгана вітрами й дощами церква. Ще кілька

років село буде відкинуто майже в печерний вік: сумно курітимуть з густих бур'янів землянки, вітер засипатиме попелом очі, надривно стогнатимуть на колишніх веселих дворах сови та завиватимуть бездомні собаки. Але вдячна земля таки відчує, що на ній стоять її господарі, сумні, та не спустошені горем, вона відчує ревну ласку їхніх рук, скине з себе важке оціпеніння — і знову, як колись, зацвіте й запліднонить. Отоді ядлівчани відчують себе переможцями і попросять, щоб село їхнє найменували Перемогою.

Цю трагічну сторінку невеличкого окраїнного села Перемоги Сергій Плакся чував давно, бо у всіх навкільних селах про це згадували всі старші люди (глибокий смуток ятрився у їхній пам'яті, надовго захмарювалося чоло, а потім — уже вкотре! — засвічувався в зіницях подив: а таки не знищили фашистські вовкулаки наших сусідів, сміються діти в колисках, справляє Перемога свої весілля, побачили б ті іроди палії, який ми живучий народ). Таки пачувся Сергій про Перемогу, хоч народився він далеко від цих місць і нова назва села в його ровесницію.

Однак ніколи не думав він, що його доля не лише проляже через біографію Перемоги, а й зіллється з нею, як мала ріка з великою.

Ще б, нещодавно його призначили головним агрономом великого радгоспу «Гоголівський», він уже встиг серцем і розумом відчутти колектив та економічний потенціал господарства, запрограмував себе в найближчі роки, психологічно вжився в свої обов'язки — треба лишень працювати, і він почуватиметься щасливим, як людина, котра знає своє місце в житті і на більше не зазіхає.

А тут — на тобі! — трест радгоспів, райком та обком рекомендують його (ще й тридцятиріччя не-

встиг відсвяткувати) на посаду директора радгоспу в Перемогу. І це тоді, коли ніхто не приховував, що посада директора в Перемозі вкрай скомпрометована, зрештою, не кепським чоловіком, який успішно закінчив академію, тямковитий у хліборобських таємницях, але який категорично позбавлений таланту бути керівником. За короткий строк загонистий директор вкрай розладнав стосунки з підлеглими, з сільською інтелігенцією уявив себе «безгрішним» — усе невблаганно котилося до розв'язки, яка, виявляється, вже й настала. Інакше чого б тоді пропонували йому, Сергієві Плаксі, прийняти це господарство, яке втратило життєздатні зв'язки між директором і підлеглими, яке збилося з нормального ритму.

Лише легковажний, а то й просто марнославний чоловік міг зопалу втішитися з цієї пропозиції, безоглядно сприйняти її, а то й піддатися на стихійний голос честолюбства: «А чого? Значить, помітили мене, висувають. Сама доля підняла наді мною свій віщий перст». Для Сергія ж це був майже драматичний епізод в його житті. Чіпкий вроджений розум його працював з усієї сили: якщо дасть згоду — одразу позбавляє себе права на невдачу, бо вона, ця цілком природна в його віці невдача, стане для нього фатальною, він скомпрометує себе назавжди, і на нього дивитимуться як на невдачу. Куди мудріше відмовитися, утвердити себе в «Гоголівському», нажити досвіду, а там життя покаже. Та й гонор залишається при ньому: відмовився від директорства...

Але з іншого боку — йдеться саме про Перемогу, про багатостраждальне село, в якому живуть навдивовижу добрі й довірливі люди, чутливі на приязне слово, на людяність. Він і сам помічав не раз, що переможці живуть начеб з подвійною силою, бо для

них ціна життя, радість праці, відчуття товариства важать надто багато, щоб лукавити чи абияк існувати. Їм не потрібен горлохват-адміністратор з радгоспівською печаткою в руці, вони хочуть мати за свого вожака людину, яку поважатимуть не з припуки, не з байдужого послуху або просто терпіння, а з душевної потреби.

Хіба ти, Сергій Плакся, якому не виповнилося ще й тридцяти, готовий на цю роль? Так, ти не вискочка, який знає смак життя з чужих конспектів. Все, чим ти займався досі, творило в тобі людину. Було всякого. Було перше розчарування, коли в дев'ятнадцять років після технікуму, з дипломом агронома, з перебільшеною вірою в те, що тебе не терпляче ждуть у колгоспі, тобі в очі сказали: «Ти тут, парубче, не приживешся». Може, наперекір цим словам варто було й залишитися в глухій черкаській Григорівці, де голова колгоспу просто побоявся молодого прискіпливого хлопчиська. Хтозна, напевне б, залишився, але... Марійка, його дружина й однокурсниця, отримала направлення в зовсім інший район, ось-ось народжуватиме дитину, треба її сюди забрати... А куди! Коли і його навіть на квартиру не захотіли влаштувати. Добре, що озвалися друзі, які поїхали на Київщину: приїзди, на наш фах тут такий попит, як на квитки на матчі київського «Динамо». Їм легко жартувати, коли вже знайшли пристанисько, почали свою борозну, а він — як біля розбитого корита. Зважився, нічого не кажучи дружині (пощо її хвилювати зараз), залишків від підйомних грошей якраз вистачило на квиток, поїхав до Києва, у Дарницький трест радгоспів.

Ніяк не міг наважитися зайти до директора, повз нього проходили різні люди, квапилися на нараду, він прислухався до їхніх розмов, аж поки

хтось на ходу не кинув йому: «А ти ж чого, хлопче, не заходиш? Гайда, почувеш, як мені боки м'ястимуть за картоплю, що не вродила цього року». Хоча чоловік сказав це і скрушно, але війнуло від його слів степовою широтою натури, яка не втрачає гідності ось навіть в такій ситуації. І Сергій пішов за ним, як за батьком.

Коли нарада закінчилася і збуджений люд висипав у пізню київську заметіль, потоптався біля машин, покурив, перегомонів про всяку всячину і почав роз'їжджатися по районах, Сергій з ляком подумав, що йому ж ніде почувати. І в кишнях... навіть мідяного подзвоку немає... Якби хоч до завтра дозволили перекуняти на одних кріслах під стіною...

Він вийшов надвір, щоб якось заспокоїтися та зачекати, поки спорожніє приміщення тресту, щоб притулитися в ньому на нічліг. Коли почув від однієї з машин уже знайомий йому голос:

— Агов, парубію! Чи ти, бува, не з гнізда випав? Чи твій директор поїхав з компанією на чарку, а тебе, непитущого, забув? А йди-но до нас.

Сергій аж стрепенувся, почувши цей приятний вечірній поклик.

Отак чудернацько доля звела його з Володимиром Іллічем Чернишенком — тодішнім директором радгоспу «Червона зірка» з-під Барішівки.

Ту ніч Сергій ночував у теплій гостинній хаті Чернишенка. Господиня по-материнському сумовито розглядала запалі Сергієві щоки, підсипала йому гаряченького борщу, бідкалася, що оце в такий тріскучий морозище він ходить в обшмульганому осінньому пальтечку й кашкеті. Війнуло йому рідним домом, материною ласкою, дитинством. Заснув він у такому відчутті щастя, на яке здатні лише натури довірливі, вдячні й чисті.

Володимир Ілліч, перед тим як заснути, стиха сказав дружині:

— От побачиш — буде толк із нашого знайди. Є в ньому поклади доброти, а то скарб неабиякий. Я в людях помиляюся рідко...

Сергій прокинувся, коли сонце прохукало паморозь на вікні, а за господарями й слід прохолов. Сором вигнав на його худючі щоки рум'янци: що подумують про нього? Лінько, лежень? Треба ж отак проспати...

На стільці біля ліжка біліла записка: «Підігрій собі сніданок, одягни мій кожух і валяпки та виходь приймати бригаду. Пошли телеграму дружині».

І той день молодий бригадир почав не з розпоряджень підлеглим, а підмінив літню жінку, яка підтримувала вогонь в яровізаційному апараті, й дві доби не вийшов з котельні, жбурляючи в її пельку вугілля, аж поки жалісливі молодиці не витурили його звідти силоміць:

— Вхоркаєшся, дитино, а тобі ж іще жити й жити. І так бачимо, що ти з путнього роду. То ти... вибачай пам... сам знаєш — командувати всяке може. От ми тобі... й організували іспит...

Так йому, Сергієві П'яксі, було подано уроки не показної, не парадної, а по-справжньому людської доброти.

Саме ці люди без принуки, ненав'язливо допомогли йому одразу ж узяти дуже точний і правдивий тон свого трудового життя, в якому він міг себе утвердити не на день чи рік, а назавжди.

Через місяць Сергієві дали кімнатку в гуртожитку, і на його радісний поклик приїхала Марійка, щоб тут народити йому першого сина.

Ніколи не забути, як вони вдвох парою охлялих коневят, запряжених у сани, поїхали до Баришівки по хатнє начиння та меблі. Сяк-так скупилися

(Марійка зекономила свої декретні, та й він приберіг децицю із зарплатні); ліжко зайняло всі сани — і молодята змушені були їхати лежачи. Збоку це, звісно, було смішно, і барипівські парубки запанібрата, з реготами супроводжували їх через увесь райцентр, закидали сніжками. І вони з Марійкою аніскілечки не ображались, бо, либонь, були молодшими за витівників, яким і в голову не приходило, що розпашіле на морозі дівчисько через кілька днів стане матір'ю.

Того ж таки року, восени, на базі Сергієвої бригади трест проводив показовий семінар, в центрі уваги якого був він, Сергій Плакся, із своїм досвідом закриття ґрунту.

Володимир Ілліч Чернишенко ледве стримував себе, щоб не розповісти трестівському керівництву, як він дістав собі такого спеціаліста. Лишень усміхався й притакував: погані мене не терплять, подають заяву — і на подальші пошуки... А Сергія можете хвалити не лише поза очі; він з тих, кому похвала не дурманить голову, а додає обов'язків і снаги. Не бійтеся, це вже перевірено мною.

А коли Чернишенка переводять у сусідній район на нове спеціалізоване господарство — радгосп «Красилівський», він забирає з собою і Сергія, якого встиг полюбити, як сина, зумів відкрити в ньому потужну перспективу і джерело невичерпної людської щедрості.

Зрештою, на цій точці Сергієві можна було б і заспокоїтися. Коли міркувати звичайними житейськими еталонами — він уже мав підстави потихеньку втішатися досягнутим: керуючий відділком, посів значне місце в радгоспі, пожинає пошанівок не лише підлеглих, а й районного та трестівського керівництва, має двоє дітей, Марійка приступила до роботи, почали будувати власний дім. Отак по-

тихеньку можна й панизувати дні, роки, десятиліття, обставляючи хату меблями, стягуючись на машину та на поїздки в Крим. А чого ж — живуть люди і так. Хіба це не ідеал для сільського хлопця з глухого черкаського села, з багатодітної родини колгоспного скотаря Луки Плаксі та рядової колгоспниці Оксани?

Але він вчасно зрозумів, що ніякі матеріальні статки не принесуть йому повної і щедрої радості — більше того: вони можуть підступно притупити сенс життя, притлумити радість відчуття себе людиною. Гай-гай, скільки вже було такого і скільки ще буде спокушених на цьому шляху.

Як не важко їм з двома маленькими дітьми (в керуючого великим, багатолюдним відділком часу залишається лише для того, щоб пізно ввечері задрімати коротким сном), Сергій вступає до Білоцерківського сільгоспінституту, пише курсові та дипломну з практики своєї бригади.

— Хіба це така вже заслуга на теперішні часи? — зауважить іронічний читач. Тепер заочно вчаться всі, кому не ліньки.

Однак ми дуже часто забуваємо, що наука вищує, омудрює, піднімає до свого рівня лише людей обдарованих, одержимих і талановитих від природи. Тому одні просто в нагороду за посидючість отримують пухкі дерматинові палітурки диплома, за який можна заховатися, як за саморобне забрало, а інші — за п'ять років встигають на високий перевал, з якого ген як далеко видно в усі кінці світу, на якому людині бачиться далеко і гострозоро, де вона саму себе усвідомлює в несподіваних, небуденних вимірах.

Отак було і з ним.

Енергії цих п'яти років навчання вистачить йому надовго, бо він не просто ретельно відбув усі

сесії і виконав усі програмні завдання, а здійснив велику, не завжди одразу видиму роботу в своєму духовному господарстві, він привчив себе мислити експериментально, сміливо, перспективно. Посада бригадира — одна з найкаверзніших у господарстві: надто невидима межа в ній між виконавцем і керівником, переступити цю межу вкрай легко, тоді в одному випадку ти станеш просто ретельним строкарем, затурканим безконечним господарським коловоротом, навалою вказівок, метушню, бездумним поспіхом, в якому нівелюється твій життєвий почерк. Інша крайність принесе тобі не меншу небезпеку — непомітно отямишся в задушливому тушкові адміністраторства, керівної сверблячки, яка призведе до безлічі помилок, а найгірше — ти перестанеш бути отією живою, невтомною часточкою колективу, яка єднає директора з дояркою, механізатором, городницею, ти станеш заглушувачем, поглиначем цих зв'язків.

От і спробуй знайди ту мудру й довершену в усьому гармонію бригадирської посади, щоб дирекція якомога менше втручалася в твої дії, коли ти можеш обійтися без цього, щоб ти був здатен відстояти своє рішення на всіх рівнях, щоб ти відчував за собою кілька сотень людей своєї бригади, не забуваючи, що є інтереси всього радгоспу, району, області, республіки, твій зір повинен постійно бути налаштований і на виконання зобов'язань, зрив яких тобі ніхто не пробачить, і на те, щоб пенсіонерці завезти паливо на зиму, відпустити механізатора на тиждень з роботи, бо він віддає дочку заміж, замінити доярку, бо вона хоче поїхати до сина в гості, допомогти ланковій провести сина до армії, відшпетити фуражира, який вчора хильнув «товсту» чарку (скинув комусь зеленої маси для корівчини) і влаштував дома гармидер. Якщо

ти хоч раз недбало відмахнешся від цих клопотів — люди замкнуться в собі або ж підуть «в обхід», до вищого начальства. І ти тоскно відчуєш свою не- потрібність.

Сергій Плакся не раз відчував це на собі, бо- лісно вчився, аналізував свої помилки, мав муж- ність каятися в них — і десь на третьому році гос- подарювання нарешті відчув себе на місці.

І коли у «Великодимерський» радгосп шукали головного агронома серед молодих, уже «апробова- них» в конкретному ділі спеціалістів, три секретарі Броварського райкому партії, не змовляючись, на- звали кандидатуру Сергія Плаксі. Його особа від- повідала усім найвищим вимогам райкому. Під час остаточної розмови з ним перший секретар райко- му Леонід Іванович Павленко запропонував:

— Подавайте заяву про вступ у партію. Ми вас знаємо і віримо у ваше майбутнє. Отакі молоді, як ви, саме й потрібні зараз партії на селі. На наступ- не бюро винесемо ваше питання.

З директором радгоспу Іваном Олександровичем Басюком вони спрацювалися швидко й невимушено, хоч дехто й намагався пустити поміж ними «чорну кішку»: мовляв, дивіться, Іване Олександровичу, пильно дивіться, щось дуже гаряче підтримують його «вгорі», його «опікун» Чернищенко перейшов у трест, така «рука» підніматиме Плаксю все вище й вище, тож аби цей хлопчисько і вас, Іване Олек- сандровичу, не того...

Однак Басюкові вистачило розважливості й так- ту, щоб одразу ж відрізати стежку нашіптувачам — він засвітився до Сергія приязню і довірою, між ними встановилася атмосфера порозуміння, яка особливо щедро заплідносила, коли директор зро- зумів, що в радгосп приїхав не самозакоханий ви- скочка і кар'єрист, який повірив у свою агресивну винятковість, а розумний, надивовижу душевний,

відданий землі й людям, які її пораять, агроном. Він приніс з собою свіжий погляд на сучасне спеціалізоване господарство, смак до експерименту, зворушливу пляхетність у спілкуванні з людьми, уміння ненав'язливо бути причетним до кожної людської долі в колективі. І що особливо подобалося Басюкові — Плакся, незважаючи на молодий вік, встиг сформуватися як характер, як індивідуальність, вмів зупинити себе від юначих «перехльостів», від надмірного молодого поспіху самоутвердження. Сергій володіє мудрим чуттям миру, філософською розважливістю, яка й страхує його від цілком природних, зрештою, помилок.

Басюк не раз чудувався: стільки працюємо, а Сергій жодного разу не зловжив своїми майже синівськими стосунками із заступником керуючого трестом радгоспів Чернишенком. Навпаки — він роботою намагається довести, що Володимир Ілліч не помилився в ньому, коли у важку хвилину подав йому свою руку.

І раптом — пропонують очолити «Перемогу».

Хоч би яка розважлива була людина, але коли в двадцять дев'ять років їй кажуть в обкомі партії: ви цілком готові до самостійної роботи директора радгоспу («Ні, я ще не готовий, дайте мені можливість кілька років попрацювати під керівництвом досвідченого керівника». — «Якщо ви вважаєте, що не зовсім готові, — ми допоможемо. Он ненабагато старшому від вас Іванові Ісаковичу Пилипенкові ми і районні комуністи довірили великий Барішівський район — і не шкодуємо. Він також за вашу кандидатуру. Отож допоможе»). Хіба після цього не можна захмеліти від радості?

Для Сергія ж це був мало не трагічний момент. А якщо не впораюся? Покрити своє ім'я ганьбою в тридцять років і зійти на узбіччя доріг?

Була ще одна інтимна обставина, яка лякала його. Щоб читач повірив у щирість Сергієвих вагань, розповім про неї.

Старий Лука Плакся не завжди був колгоспним фуражиром в селі Іскрино на Шполянщині. Колись він починав своє життя так розгонисто і перспективно, що, можливо, міг би досягнути і великих державних висот. У тридцять сьомому Лука Романович був уже секретарем парткому ХТЗ. Згадайте, що тоді важив для країни харківський тракторний велетень. Гордість, індустріальний об'єкт номер один. І комісаром його був молодий Лука Плакся, який прийшов на тракторобуд майже підлітком. Можливо, то таки був надто ранній злет, бо вистачило його ненадовго. У якусь мить підломилося крило, а на такій висоті тебе бачать тисячі очей, не приховаєш — і Лука Плакся зізнався собі, що таки втрачає висоту.

То іще щастя, що він зрозумів у цьому лише свою власну вину, а не приписав її зозла людям, він мужньо пройшов фронти фінської та Вітчизняної воєн, повернувся в село з бойовими нагородами, довгий час очолював колгосп, але щось дуже важливе й сутнє в його характері все ж було втрачено — і Сергій пам'ятає батька вже завідуючим фермою і звичайним фуражиром.

Наймолодший син ні в чому не осуджує батька, бо той, як би там не було, а таки дав йому все, на що був здатен, але постійно думає про його життєву поразку як про урок, якого сам не має права повторити. Хоча б заради самого батька. Інакше — це буде друга і ще важча батькова поразка. Не має права, во бін — син Луки Плаксі!

Оце й чинило веремію в його, Сергієвих, думках.

Вирішальний штрих поставив Пилипенко, знайшовши несподіваний і оригінальний поворот пи-

тання. Він знав, що всі логічні аргументи вже обдумані Плаксею, тому повернув думку навпак:

— Справді, радгосп «Перемога» збився з курсу, втратив своє обличчя. Це погано. Для нас, для господарства. Та тільки не для вас, Сергію Лукичу. Парадоксально? Не кваптеся, зараз поясню. Якби ви прийняли господарство, в якому все відлагоджено, як в електронному годиннику, — вам би залишалося тільки підтримувати його чіткий ритм. Ви б стали адміністративним додатком до створеної вашим попередником моделі. І якби допустилися помилки, це одразу б унало в око. В даному ж випадку ви маєте можливість самостійно моделювати стиль господарства. Причому «Перемога» зараз в такому стані, що кілька ваших перших прорахунків не відіб'ються на теперішній господарській долі радгоспу. Психологічну, людинознавчу картину села вам опише Володимир Григорович Безуглий — наш голова райвиконкому, який починав у «Перемозі» зоотехніком. Три дні вам на моральну підготовку — і їдьте в «Перемогу» приймати справи.

Миловидний, статуристий, із супокійним і мудрим поглядом, Петро Андрійович Пономаренко, який багато років завідує радгоспною птахарнею, без принуки згадав:

— Балачок у селі було багато. Самі розумієте, що нікому з нас не байдуже, хто обійме посаду директора. Ми таки знудьгувалися за хорошою, душевною людиною, за якою можна б піти в огонь і в воду. Найбільше боліло нам те, що наші діти почали покидати рідний дім і шукати своє щастя на київських заводах та будовах. Одні казали, що призначають директором хлопчиська, інші утримувалися від висновків. Та коли Сергія Лукича привезли до нас на збори (Пилипенко, Безуглий, хтось

іще з тресту був) — ми прийняли нашого нового директора за водія, бо Плакся сам сидів за кермом. Навіть у мене таке склалося враження, бо поведінка Сергія Лукича була не тільки не директорською, вона не видавала в ньому навіть претендента на директора. Сором'язливий, якийсь аж наче винуватий, і на вигляд — років двадцять п'ять, не більше. Я й сам тоді запитав у голови сільської Ради Івана Трифоновича Беззубого: «А де ж директор?»

Скажу вам по правді: якби «Перемога» не була радгоспом, а залишилася, як колись, колгоспом і керівника треба було б обирати, напевне, голосів не набралось, бо село наше бідове, у війну настраждалось так, що й для пам'яті онуків вистачить. Тоді у нас, старших переможців, прокинулося навіть щось батьківське у ставленні до молодого директора. Якщо він — славна людина, ми його не підведемо, та коли почне фальшивити й жбурляти на всі боки знаками оклику — не бути йому довго у нас. Побачимо...

Сергій Плакся не кинувся притьмом до адміністративного керма, вивертаючи його в усі боки, щоб обминути тряскі місця господарства і швидше вивести його на «справну цифру». Передусім він вирішив залатати «тріщини» та «баюри», необачно вибиті його попередником. Це була чорнова й непоказна робота, без якої не обійтися, то краще впоратися з нею зараз, аніж повертатися потім.

Він ледве стримав обурення, коли довідався, що лікарня і школа отримують продукти в сусідньому, гостролуцькому, радгоспі. Чому? В школі вчать діти працівників радгоспу, в лікарні лежать ті, хто колись працював на цій землі або працює зараз і перервав роботу не із своєї вини. Що думають про свій радгосп школярі й хворі?

Виявляється, що це не випадкова недоречність: головний лікар, який працював у «Перемозі» вже

два десятиліття, був ініціатором і «виконробом» будівництва нової прекрасної лікарні. Петро Ілліч Фільков зробив зауваження попередньому директору, що в лікарню надходять не ті продукти, які потрібні хворим. Стосунки між ними одразу наятрилися і вилились у директорську вказівку: не давати в лікарню продуктів взагалі. Така ж директива спіткала й школу.

Дві «тріщини» були одразу ж надійно, без зайвого галасу усунуті новим директором. З тих пір все найкраще, що є в радгоспній коморі, поступає в лікарняну та шкільну їдальні.

Городниця Марина Сердюк:

— Того літа, як прийшов до нас Плакся, ми з моїм Іваном мало не розсварилися: приходить увечері додому з польового стану механізаторів, насилаю йому їсти, а він крутить носом, бо, бачите, в обід по зав'язку наївся молододі тупцюваної телятинки, курячого бульйону з локшиною, вогнистих помідорів та напився узвару з фруктів. Стільки років моє вариво його влаштовувало, вихваляв мене завжди за борщі, а оце — тринди-ринди коржі з маком! — удавано сердиться тітка Марина, проходячи повз чоловіка, який супокійно посмокує сигарету, обкурюючи вересневе надвечір'я.

— Еге, тільки б тобі клопоту, жінко... — відказує Іван Петрович і поправляє на голові маленький кашкетик.

На цей час Перемога встигла в колишніх повосених землянках, які, наче в давнину, дали притулок вдовам і дітям (навіть лікарня спершу була в примітивному бурдеї), завести собі просторі льохи, обіклавши забуте житловисько цеглою та квасячи в ньому капусту й зберігаючи яблука, які шалено родять на колишньому згарищі. І все ж окільні села куди пишніше й господаровитіше пишються своїми розкішними кам'яницями: он у Гоголеві

кожен новий особняк закладають не інакше як на два поверхи, Русанів гордиться своїми просторими (весілля можна справляти) ганками, Гостролуччя — котеджами. Нічого не вдієш — переможці починали своє село спочатку, навіть на новому місці його будували б легше — не треба було б розчищати й вивозити педогарки, але для них саме це місце було священним, і воли з нього не вступилися.

Радгоспна комора, як виявив новий директор, була заповнена цементом, шифером, цеглою, бо радгосп у цей час нічого не будував. І Плакся приймає рішення: хай будуються люди. Замість того щоб гасати по всіх усюдах у пошуках матеріалів, марнувати час, гроші й, чого гріха таїти, нерви, хай краще працюють люди в господарстві, знаючи, що дирекція подбає про них.

Він був здивований, довідавшись, що дехто з працівників радгоспу і гадки не мав про те, що існує радгоспна комора, в якій кожен має право щось виписати для себе, що вона для того й створена, щоб нею користувався робітник, який отримує в радгоспі лише гроші.

Все це були дрібниці, які можна розцінювати як недогляд свого попередника, але Плакся починав саме з них. І не помилився, бо, коли наступили жнива, увага до людей повернулася радгоспові сторожцю.

Важке місиво хмар сунуло з півночі, роз'юшене небо виливало на землю важкі, монотонні дощі, які, либонь, напосілися розмочити планету до каміння, бо не було їм упину ні вдень ні вночі, навіть голодні птахи понуро купяли по своїх мокрих гніздах. Марніли, падали в полеглицю тлусті колоски. Розвезло дороги так, що варто колесу грузовика з'їхати з бруківки — і вже гукай тракториста з тросом. Щодосвітку виходили на польовий стан комбайнери, сподіваючись, що сонце таки про-

хромить повстаню підкладку неба, осяє своєю всемогутньою усмішкою степ, і вони притьмом кинуться запускати мотори. Якби-то. Буває, під обід сонечко вихопиться з полону хмаровиння, вріжуться в загінку комбайни, святково оживуть поля довкола Перемоги, зайдуть жниварі в свій давно очікуваний азарт, святково замайорять жіночі хустки на току — душа співає од цього прадавнього дива, ім'я якому жнива. І раптом знову навстіж розчиниться небо, вперіщить дощем, почнуть давитися вологим колосом комбайни, забуксують грузовики. Лише воістину хліборобська непоказна мужність може не втратити надії такого літа, адже відпрацьовувалась вона тисячоліттями, передавалася дітям й онукам від примітивного ціпа з рипучою капицею до новітньої моделі самохідного комбайна.

А на току пріє звільгле зерно, ось-ось почнуть куріти стрімкі купини пшениці — і соромом покриє голову тих, хто його виростив, але не зміг спекти з нього хлібину.

І тоді на тік вийшло усе село: від школярів до пенсіонерів. Директорові не знадобилося нічого їм обіцяти. На молодому обличчі Сергія Плаксі залягло стільки смутку, що він за кілька днів став набагато старшим.

У ці дні на радгоспному току зустрічалися навіть ті найстаріші, зовсім немічні баби, які живуть у різних кінцях села і не бачилися по кілька років:

— І ти прийшла, Васирино... — впізнавала Варка Круглик свою колишню подругу, з якою дізували й пішки пройшли в колоні вигнанців аж до Жмеринки, коли фашисти пустили село за вітром. — Скільки ж це ми не здибалися? Рочечків сім?

— Авжеж, Варко, либонь, після похорону нашої ровесниці Катрі... Треба допомогти. Кажуть зять з дочкою, що славний у нас директор теперка, має

людяне серце й голову світлу. Сама ж бачиш, як бідкається. Не за своє, за людське...

— Щось ми довго слова перемелюємо, треба ставати на поміч...

Вдень і вночі радгоспний тік нагадував велелюдний табір, що зупинився на постій: підвозили в термосах гарячу їжу, сушили одяг біля теплового струменя повітря, гріли задубілі руки, дехто тут-таки й відпочивав, горілиць упавши на пригірок теплового зерна, що вже просохло і невдовзі його повезуть на елеватор.

В коротку обідню перерву Плакся (коли це він встиг поголитися, переодягнути чисту сорочку?) оголосить наказ про відзначення кращих працівників (не забуде й про найбільш завзятих школярів та пенсіонерів), прилюдно вручить їм премії.

Іван Ісакович Пилипенко, відвідавши тоді «Перемогу», з радістю повірив: «З Плаксі буде директор, бо люди полюбили його. Хай глибше запусить коріння своє в господарство, і крона заплодоносить».

Радгосп упорався із жнивими, випередивши навіть деякі сильніші господарства в районі.

Та все ж сільськогосподарський ритм уже було збито непогіддю, дощова осінь вимотала людей на збиранні картоплі, це відбилося на заготівлі кормів, тому зимування не принесло радості. Однак зима не засмикала, не злевірила, він використав її для того, щоб ретельно осмислити перспективу, свідомо звільнив головних спеціалістів від дріб'язкових морок, хай на всю потужність працює їх інтелект: робіть глибокий економічний аналіз своєї галузі, мисліть не одноденно, беріть на приціл найближчих п'ять-десять років, бо інакше ми зав'язнемо в щоденній метушні і перетворимося на бездарних строкарів.

Дехто вже й почав ремствувати: директор замахується на журавля в небі, а синиця вислизає з його рук, може, просигналізувати Пилипенкові? Хай зупинить. Та незабаром стало зрозуміло, що саме цей економічний приціл Плаксі й підтримує Іван Ісакович, який успішно захистив кандидатську дисертацію, обгрунтувавши її прикладами з економіки району.

Точні розрахунки страхували Плаксю від помилок, наводили на точні рішення, які він приймав разом із спеціалістами.

Всі неугіддя, мочарі, видолинки були віддані під пасовиська, і переднівок на фермах можна було вимірювати надією на ранню соковиту траву, що зазеленіє на осонні широких радгоспних левад. І справді весною «Перемога» різко додала в надоях молока, наздогнавши сильні, господаровиті радгоспи району, а влітку, коли пасовиська забуяли з усієї сили, «Перемога» сягнула рекордних для себе надоїв.

На жаль, не завжди воно так складається в житті, але ми, люди, можемо зробити навіть більше, ніж покладено нам долею, коли наші діяння освячуються добрим словом, приязною довірою й підтримкою, а не бездушною адміністративною нагінкою, пересмикуванням, од яких млявють наші крила, кудішають помисли й затуркується душа. Скільки талантів через це так і залишилися нерозкритими.

Сергій Плакся просто не має права на це нарікати, та й ніколи не норовить цього робити: Пилипенко в нього повірив, хоч і не поділяє директорів на «фаворитів» та «пасинків», але коли вже засвітився до тебе приязню й довірою — не підведи, не розчаруй його сподівань. Он із твоїм попередником Міт'яєм у нього стосунки були просто-таки товаришескими (як-не-як, а ділили шматок хліба навпіл у студентські роки, в одній кімнаті жили), а коли

той почав зловживати цим, сподіваючись на Пилипенкове покровительство, партійне сумління Івана Ісаковича підказало йому найкатегоричніше рішення. Голова райвиконкому Володимир Григорович Безуглий до «Перемоги» має особливий сентимент, адже тут він починав після інституту свій трудовий шлях, тут переможці вділили йому свої людяності, довіри, життєвської сили й мудрості, вділили сповна — недаремно ж довірено йому зараз таку посаду. Того Володимир Григорович не забуває, і коли «Перемога» в чомусь пасе задніх — то і його ревний біль. «Відроджена із небуття «Перемога» заслуговує і на сучасну славу, отож ти, Сергію, відповідаєш за неї», — приязно сказав йому Іван Петрович Лисенко, голова облвиконкому, після відвідин господарства. І з тих пір чи не на кожній селекторній нараді нагадує: не забув, Сергію, про нашу розмову? Давай, директоре, накопичуй спергію злету, «Перемога» здатна і на трудові подвиги.

Йому приємно чути це батьківське нагадування Івана Петровича, але він розуміє, що на самій лише приязні райопного та обласного керівництва далеко не поїдеш, все вирішать твої будні, сповнені дрібних й великих клопотів по господарству, яким ти керуєш, і не думай про себе як про виняткову особу, яка будь-що повинна уславити оце село під Києвом, ти працею зосереджено й мудро, пам'ятай про цих багатостраждальних дідів і бабусь, що пережили нелюдську трагедію, пам'ятай про їх дітей та онуків, які не хочуть бути обділені ні добробутом, ні радістю, ні вірою в завтрашній день, — і все буде, як годиться. Хіба ти не пережив високий сплеск радості у своєму серці, коли перечулена Марія Орленко із сльозами щастя на очах прийшла тобі подякувати, коли довідалася, що її нагороджено другим орденом Трудової Слави?

Отож не піддавайся спокусі поквапу й прожектерства, усе чини розважливо, фундаментально, не забувай, що за тобою стоїть не просто село, а близько двох тисяч людських доль. І пам'ятай, що сказав уже покійний Петро Заугольний, який десять років мостив першу бруківку, що з'єднала Перемогу з Баришівкою, а відтак і з великим світом:

— Чую, що помру скоро, Сергію Лукичу. Я своє такі прожив. Залишиться по мені двійко дітей і до рога. Хіба цього мало? А вам скажу так: у найчорнішу годину ми не дали Ядлівці зникнути з лиця землі. Є вона і буде. Та от лише якою буде? Київ виманює до себе молодь. Думай, директоре, ой, як думай, щоб не залишились у «Перемозі» самі діди й баби та невдахи, які непридатні місту. Шефи й студенти тебе не врятують. Кажу тобі це, бо прикипів до тебе серцем, бо залишаю тобі свою віру в життя.— Старий видобув усмішку із зморщок задуманого обличчя і довго дивився вслід Сергієві з-під дашка долоні.

І Сергій Плакся з такою невідступною завзятістю й терпінням доводить у тресті, в обкомі та облвиконкомі потребу «Перемоги» в новому Палаці культури (скільки ж можна тулитися в довоєнній дерев'яній церковці, яка придатна хіба що для музею неопалимої історії села), що радгоспу виділяють шістсот тисяч карбованців на це будівництво. Невдовзі новітній Палац постане на просторому майдані села, створить його урочистий архітектурний центр — тоді встигай лише приймати київські театри, ансамблі, титуловані колективи, тоді розгорнеться самодіяльна творчість самих переможців. Та це буде через два-три роки, а час не жде. Партком і місцевий комітет підтримують ідею директора (хоч вона спершу здавалася нереальною) — придбати кілька автобусів. «Хто напосядисто стукає, ма-

ючи переконання, що його справа дуже важлива, тому й відчиняють», — сказав тоді Плакся, і господарство таки розбагатіло на два нових пасажирських автобуси. Тепер школярі в будь-який день можуть поїхати на перегляд вистави, виставки, на екскурсію до музею — за годину вони вже на Хрещатику.

— Нашому робітникові зараз добиратися до театру імені Івана Франка рівно стільки часу, скільки й киянину, що мешкає на Оболоні. Навіть зручніше, пересадок не треба робити, — пояснює секретар парткому. — Це не я підраховував, а почув від пташниці, дочка якої живе в Києві, живе на квартирі і, з усього видно, повернеться в простору материнську хату, що потопає в саду, а над нею шумлять височезні тополі — свідки доччиного дитинства.

Минулого літа Сергій Лукич зважився на ще один експеримент. На свій власний ризик він відрядив на Волинь (звідти найчастіше приїзять на Україну сезонники) веселого, балакучого й приятного завгоспа, який легко сходиться з незнайомими людьми. Виділив йому автобуса, цілий вечір прогомоніли перед від'їздом — і завгосп вирушив.

Сергій і сам мало вірив, що поїздка буде успішною, але чого не спробувати, коли є така можливість?

І через два тижні збуджений, хоч і вимотаний довгою дорогою завгосп влетів у директорський кабінет:

— Вибачайте, що переважна більшість — дівчата. Але як-кі дівчата, Сергію Лукичу! Ружі! Писанки! У пайглухіших селах, де лише пісок, ліс і болото, познаходив. Хлопці по будовах роз'їхалися після армії, а дівоча краса марніє в глухомані. От побачите, що під осінь Перемога загуде од весіль! Он уже парубки наші біля автобуса товпляться. Побачите, що всі вони й приживуться в селі. А спі-

вають як, Сергію Лукичу, навіть моє підтоптане серце за дорогу помолоділо.

Так воно й сталося. Невдовзі затишні кімнати радгоспного гуртожитку стали порожніми, перемозькі родини поповнювалися невістками, а радгосп придбав собі молодих доярок, городниць, лапкових.

Ясна річ, що це — тимчасовий і не ідеальний вихід із становища, але якби приїжджим у Перемозі було кепсько, вони б ніколи тут не залишилися. Більшості з них Плакся допоміг справити весілля, обжитися, почати будівництво власного дому — люди відчули на собі увагу директора, правдивість його слова, щирю людяність, то хіба вони стануть шукати іншого місця?

Цієї весни повернулися з армії хлопці в село. Плакся чекав їх, загодя приготував робочі місця, взявши собі у спільники і їхніх батьків. Та все ж водіїв (а їх було найбільше) вирішив перевірити. На новий самоскид попросилося одразу троє. Кому віддаси перевагу, директоре? Кому, коли б навіть всезнаюча ЕОМ розгубилася: усі одного віку, біографії «під копирочку», енергії — хоч гать гати...

Вранці директор з'явився в гаражі, підійшов до одного претендента:

— Мені притьмом треба на польовий стап. Поки мою машину заправлятимуть — підвези грузовиком. Запізнююсь. Машина — як звірюка, якщо роздрочити її, встигнемо.

Юнак хвацько вскочив у кабінку.

Машину кидало на баюрах, розліталися в усі боки злякані кури, зчиняли лемент собаки. Все зрозуміло: вітрогон, який зажене машину за одне літо. В такий спосіб директор випробував усіх молодих водіїв і віддав самоскида Іванові Гречкосієві. Й не помилився.

Попросив якось Івана в жнив'яний день попра-

цювати в пічну зміну. Перед досвітком Плакся відпустив його додому, хай передімає хлопець, бо день знову буде важкий і виснажливий.

— Поїдь машиною. Тобі ж іти аж на край села. Поки доплуганишся — ніколи й очей стулити буде.

А вночі саме була автоінспекторська перевірка. Сергій приїхав у гараж, коли перед водіями виступав начальник районної автоінспекції Василь Онопрієнко:

— Не було в гаражі машини Івана Гречкосія. Може, на вечорниці їздив радгоспною машиною? Чи не велика розкіш для господарства?

Плаксю саме покликали до телефону, і він не встиг вступитися за водія. Та був на зборах сам Іван Гречкосій, варто йому встати, сказати одну хльостку фразу — і доповідач потрапив би в кепське становище. Кваплячись до телефону, Сергій подумав, що так воно й буде.

Збори закінчились, шофери смаковито перекурювали перед рейсами, обгупували черевиками шини, голосно перемовлялися між собою. Плакся вже зібрався їхати на ферму, коли до нього підійшов Іван. Він відводив затуманений гіркою образою погляд, у якому, однак, не ятрилися злишки, а проступали непрошені сльози. Врешті спромігся на слово:

— Я ж казав, Сергію Лукичу... треба було поставити машину в гараж... Маєте неприємності через мене...

Сергій переповідав мені цей епізод, глибоко й ревно перечулювався, па миловидному обличчі вирізьблювалися майже дитячі рум'янці, й він не соромився їх:

— Бачите, які люди в Перемозі? Гречкосій переступив через свою прилюдну образу, щоб «захистити» мене, хоч, самі розумієте, я мав право відпустити його додому з машиною. Оце і є людська добро-

та в найчистішому її вияві. Значить, старі переможці, які пережили таку надлюдську трагедію в роки війни, не лише не втратили своєї доброти, а й сповна передали її своїм дітям.

Ясна річ, що тоді ж таки Плакся все пояснив Василеві Онопрієнкові, і той порозумівся з Гречкосієм, а Сергій наступного дня мав радісну нагоду врятувати репутацію хлопця перед його товаришами: за першість на вивезенні хліба Іван Гречкосій був відзначений премією.

— А оце вчора в Івана закінчився бензин. В дорозі. І саме тоді, коли хлопець віз свою ювілейну, соту тонну силосу. То я геть випорожнив бак свого газика, щоб зарадити йому, — стиха мовить Сергій, і в його карих очах стріпується неприхована радість.

Для когось, можливо, це й дрібниці, не варті уваги керівника, який відповідає за виконання державних планів, за врожай і надої, за сьогоднішнє й майбутнє села, але молодий директор не шкодує свого часу на душевні стосунки з кожною людиною, знаючи їм ціну, знаючи, що, коли ці стосунки проходять крізь серце, вони здатні жити і великі справи. Інакше бути не може. Саме в цьому він, Сергій Плакся, і бачить своє призначення.

І все ж директор Сергій Плакся лише починається. Починається впевнено, розумно й далекоглядно.

Того літа (теж дощового, тривожного, виснажливого!) «Перемога» однією з перших впоралася з жнивими, радгосп закінчує будівництво опатних котеджів для молодих спеціалістів, налагоджено зрошення полів, появилася своє зарибнене озеро, повністю механізовано ферми. На черзі — упорядкування болотистих, розбитих грузовиками сільських доріг, що лежать обіч асфальтової траси, відновлення колишніх ядлівських ставків, що прикрашали село до війни, та встигли замиршавіти, заму-

литися й зарости осокою, а ще треба приступати до будівництва дитячого комбінату, сільської капалізації, нового польового стану. Два найближчих роки директорської діяльності Сергія Плаксі вже можна розписати поденно. Він знає, що то будуть круті, щільно натовчені клопотами будні, в яких і гіркоти по вінце, і втоми, і встигнеш постаріти, але без цього й свято нічого не варте. А воно неодмінно буде. Плакся ствердив це своїм початком.

Коли приходять у літературу талановитий письменник, чи кіноактор на екран, чи композитор в музику, ми завжди радіємо їхній появі і не шкодуємо напутнього слова, вірячи в їхню дорогу.

В одне з господарств на Київщині прийшов талановитий керівник. Справжній талант сам виділяє світові стільки доброти, що добре слово про нього перейде у могутність його крил, а не в пустоцвіт марнославія. Тож хай так і буде, Сергію!

Лука Романович Плакся приїхав у гості до сина вранці. Зійшов з автобуса і став розпитувати людей, де мешкає директор. А вулицею саме текла строката весільна юрба. Хтось вивідав, що цей дідусь із кошиком подарував Перемозі свого сина. Вировисько весілля підхопило подорожнього, закрутило його в танцях, непомітно завело у гамірний двір...

Сергій відшукав батька лише під вечір.

— Розкажи мені, сину, про внуків, бо, як ти тут господарюєш, я вже знаю від людей, — сказав Лука Романович і вийняв з кошика спіле домашнє яблуко. — Це із твоєї яблуньки. Ох, і зародила цього року...

ПІДКОВАНІ ГОРИ

Повільно стигнуть під дощами гори, що обступають село. Обступають, але не тиснуть на нього. Відчайдушно спалахують уже осінні кольори землі і накликають на себе тягучу й монотонну мжичку, що торочиться з низького, провислого над самою головою неба.

Осені повно в селі, вона позалазила в престарі й наймолодші криниці, залягла золотим відблиском в очі дітей, здиваних лошат і задуманих дідів, котрі щоденно бачать ці гори, але зараз дивляться на них з-під долоні. А осінь уже сягнула вищої гори, вже перетікає за неї. Незчулися, коли те сталося. Вчора? Сьогодні? Чи ось саме цієї миті?

Понижчали дерева, наче присіли по шаленім літі хати, гори. А від того повищала людина. Повищала, бо помисли її стали вищими, бо відступилося суєтне й надокучливе, бо за збуденіло близьким побачилось щось звабливо далеке, від чого рука мимовільно лягає на серце, аби воно не вискочило пташкою в цей, наче зупинений на мить, безконечний світ.

Восени людина ближчає до цього язичеського світу, з печальними кіньми, дивовижними контурами старих лісових корчів, які влітку були й непомітними під зеленню, а тепер вийшли із своїх засідок і стали перед очима...

Ніхто не зриває під вікнами дотліваючих пізніх квітів. Їх залишають дощам. Хай гасять.

Восени навіть літаки летять нижче над землею. Може, земля посилює своє тяжіння? Низько летять птахи й літаки. І тому людина вище піднімає голову.

З вікна його хати дуже багато видно. Я не запитував його, чи навмисне так ставив її, чи то просто сам світ зазирає у вікно. Не запитував, щоб залишити собі оте, друге.

І невеличку прозору річечку, що за кілька століть свого невпинного бігу так і не здобулася ні на яку, бодай непоказну назву, а називається отим найпершим іменем, яким назвали воду, котра те-че, — Річка.

І червоний куц калини на круточолому березі. Може, на тому місці хтось співав задушевної пісні про дівчину-калину та й пішов собі далі, а вона взяла й виросла на німотному камінні. І присвічує старому у вікно навіть посеред ночі. Та ще дочка Марійка бере в нього кольорів на свої рушники...

І стрункі остряниці сіна, що розбрелися по крутому схилу гори: чи то піднімаються на вершину, чи спускаються з неї? Коли між ними націджується сутіноків — нагадують вони древніх воїнів, що поставали над селом та й думають свої якісь не-вояцькі думи... Цей здогад весь час просочується в уяву — ще б пак, за кілька кілометрів звідси — Тухля, архістолиця слави цієї землі із Захаром Беркутом на престолі.

Та ще видно сільську дорогу, видно, хто виходить з села і хто в нього повертається. І старий Дорош задумливо дивиться на того подорожнього, па-че вимірковує: що веде людину на той шлях?..

Учора надвечір тією дорогою спускався до села і я. Напевне, він бачив. Чи здогадався, що я йду до нього по кілька житейських істин? Завтра вдосвіта бачитиме, як я відходитиму. Чи ж відчує, що дав мені ті істини?

Він сидить на старому дерев'яному ліжку, зробленому ним самим першого тижня по одруженні з Мокриною. Видно, він тоді був перечулено щасли-

вий, можливо, і насцївував щось, тешучи дерево, бо воно й зараз, через п'ятдесят рокїв, у своїх вісерунках, у тендітному сплетінні ліній на бильцях обачно зберігає все те. На ліжку яблука з його осїннього саду, маленька купка яблук, наче вони висипані в гніздо, у якому осїнь висиджуватиме малих осенят. Мурликає кішка в замічку, шумить Річка за вікном, та вітер у саду норовить зїрвати ще один пережовклий лист. Старий мовчки смокче міцну цигарку, а його привороженийї погляд весь час націлений у вікно.

Ми вже наговорилися з ним. Наговорилися до того щирого порозумїння, коли можпа помовчати гречно й урочисто і лише потїм збагнути, що бесїда нї на мить не уривалася. Ось і зараз за цим мовчанням я чую слова, мовленї ним учора. Він сказав їм тихо й звично, наче то голос несамохїть підхопив роздуми:

— Я є коваль, то смертї нич не боюся, бо я для неї коси ніколи не кував. То чо' менї її боятися...— І тут-таки, не змінивши тону, оповїв власну билицю.

«...Був у селї кїнь, що мав якусь гаспидську й осатанїлу кров у своїх кїнських жилах. І тота кров рїдко відпочивала. Все кипїло в ньому. Побачить кїнь якогось корча — той ведмедем йому здається чи ще якимсь страховиськом (хто знає ту його фантазію?). Підпускав до себе лиш одного чоловіка. Видно, його одного вважав за людину, а нас усіх — за якихось ходячих опудал. Але який би він не був гоноровий — без підків все одно нічого не вартий. Той чоловік чогось був загнувався на мене. За щось таке пусте, що вже й не згадаю. Ну й повїв він кувати коня в сусїдне село. Зїбралося із десять хлопцїв тримати його. Хотїли звалити з нїг і так підкувати. Радилися, радилися та й почали до нього підходити з усіх бокїв. То він як цибонув — десятьох їм звалив з нїг, а коваля мало не заїв, добре, що той

у кузні зачинився. Тоді коваль і каже: «Ти ще до Дороша піди, якщо і він не вкує тобі ту звірину, то лишається хіба до лісу вовкам його відпустити».

Таки привів він коня до мене, перепросився і питає: «Скількох хлопців на поміч привести?» А я йому кажу: «Припни коня, принеси йому сіна та й сам собі йди. По обіді навідайся». Знизав він плечима і пішов.

Кінь стоїть, сіно жумрає, я свою роботу роблю, але намагаюся більше на очах у коня крутитись: то сіно поправляю, то скажу йому щось і все ближче й ближче до нього підходжу. Тоді хліба кавальчик йому кинув, але так, щоб він не міг з прив'язу дотягнутись. Бачу, шарпається, а дістати не годен. Я тоді хліб у руку взяв. Підступаю до нього ближче. Підійшов. Він собі хліб жує, а я його рукою у підгривку лоскочу. Е, думаю, то ти не такий страшний, як вдаєш із себе. А тепер, Шимцю (так звали його), давай-но мені ніжку, будемо куватись. Отак ми собі домовились. Зробив я чотири підкови, поставив його на них. Коли прийшов той чоловік, кінь уже був підкутий і пощипував собі траву біля кузні.

А потім ще кілька років, як тільки, було, кінь зірветься з прив'язі чи втече, то за ним приходили до моєї кузні. Він тут пасся».

Десь на дерев'янім мості над Річкою проторохтіла підвода. Та тут, у видолинку, між горами, де, як у колисці, лежить село, чутно навіть неголосну людську говірку: ти всіх чуєш, і всі чують тебе. Тому перезвук воза долинув аж сюди, в господу, де ми сидимо. Дорош на якусь мить пильніше прислухався:

— Василько поїхав упорожні звідкись...

— Адже не видно звідси, вуйку Федоре. Як то ви знаєте?

— Як би то я не пізнав свою роботу? Таж робив

того воза своїми руками. Вуха самі впізнають. Іншим разом поночі лежу собі, а хтось як їде возом понад Річкою, і я вже знаю — хто. Навіть знаю, що бракує возові, що до ремонту проситься. Бо все життя при тому прожив.

Вігер розгойдує яблуневе пагілля за вікном, одна гіллячка стиха постукує в шибку, наче проситься до світлиці, наче хоче сповістити щось важливе про людину, яка її посадила. Може, те, що немає у Плав'їм нікого, хто б не куштував з неї яблук? Бо хто не приходив сюди, до кузні, поки Дорош із сліпучого шматка заліза кував йому чи ножа, чи сапу, чи завіси до нової хати, сідав собі під яблунею, куштував її червонобоких яблук.

А може, те, що з оцієї кузні, під якою вона виростала, почався перший у Плав'їм колгосп? І перші колгоспні плуги звідси вийшли, і нові, ще теплі, борони притулялись до її стовбура. І підкови для перших колгоспівських коней остуджувались он там, при березі в Річці, а потім висіли на її галузках між яблуками... І дехто запитував: то вона у вас, Дороше, яблука чи підкови родить?

А може, хоче оповісти про ту сльозу, що облила її? Ту пекучу сльозу, що вп'ялась у її кору вдосвіта? Того досвітку, коли Дорош не пішов до кузні, а, похилившись на яблуню, по-дитячому гірко заплакав. Вона не могла зрозуміти його горя. Але Мокрина вже більше ніколи не виходила в сад.

Над Мокриною росте вже інша, молоденька, посаджена п'ять років тому яблунька...

І два дні по тім ніхто не приходив до кузні. А на третій — прийшов сам Дорош. Тяжко зітхнули із своїх легенів жалобу міхи, і в горпі знову затанцював вогонь.

Дорош затято кував тоді цілий день. Цілу ніч. І знову день. Щоб у роботі відновити себе.

А яблунова гілочка стукає й стукає у вікно навіть при несильному вітрі. Він дивиться на неї, і очі його проймаються якоюсь предковичною всерозуміючою ласкою. Що вона ще хоче розповісти?..

Я краще згадаю, що казали люди, серед яких і задля яких він живе.

Старенька бабуся, що пасла корову біля церкви і прізвища свого не назвала, бо «вам це всі тут скажуть»:

«Як він оженився в наше село, то тут його ніхто не знав. Він себе тут працею показав. Бо в нас у Плав'їм по праці чоловіка міряють. Він, якщо хочете, півсела цього створив. Усе, що в хаті є кутого, — то його. І що то в нього за руки такі: навіть дзигарі ремонтував. То де це бачено, щоб коваль, що гатить по ковадлу здоровецьким молотом, та дзигарі міг полагодити? Я про таке ніколи не чула. І чого він тільки не кував! А щоб коли-небудь про плату говорив? Спитайте. Ніхто того не підтвердить. Хочеш йому заплатити — і то відмовляється. Але ж он ставить тепер нову хату, то самі люди йдуть йому допомогти. Такий чоловік, вам скажу! Ми тут, у селі, з ним найстарші, то можете мені повірити. А підків тотих стільки наробив, що, бігме, гори паші можна підкувати...».

Ганна Волошина, сусідка. Ми зустрілися з нею біля криниці, цямрини до якої робив Дорош. Ганна має такий чистий і співучий голос, що здається, ніби вона співає ті слова, які говорять:

«Я з сусіднього села сюди заміж вийшла. То його там знають так само, як і тутечки. Я дитиною його і в очі не виділа, а вже знала. А він же колись був найбільшій чоловік на всі ті села, де його тепер знають як коваля. Все своїми руками зробив. І кузню звів, і причавдалля для неї зробив. І не для себе то, бігме, не для себе, а для людей, бо треба ж

було. Прокидаюсь удосвіта — вже молот вистукує. Та так веселенько вистукує, що хоч пританцювуй бери. А в жнива, коли в колгоспі багато роботи було, то й поночі стук-дзень, стук-дзень. Далеко по горах наше Плав'є чути. Якби хто їй заблудився, то на той стукіт міг до нас пристати. Пощастило нашому селу такого коваліка мати. Може, того пощастило, що й саме Плав'є на підкову схоже. Як дивитись з гори одної чи другої — пу просто тобі підкова. Велика така підкова. А скільки він їх викував. Ми колись у дитинстві співали такої співанки:

Ой ковалю — коваліку,
Викуй мені щастя.
А він сидить та й думає:
Чи вдасться, чи вдасться?

А либонь, нашому Дорошеві вдалось. Один син уже сам ковалює, другий — має хист до малювання, у Стрию художником. Третій на Донбасі — теж коваль, а наймолодша Марійка — при ньому, у нас в радгоспі працює. На що ось зараз, при мені, не киньте оком, то рідко що трапиться, де б не було його роботи. Цямрини в крипиці — то ж він скибикував. Усі хати довкола — завіси, гаки для дитячих колисок — тільки його. Міст он через Річку — теж на його гвинтах тримається. Він уже зараз мало кує, бо старий став, а все те, що зробив, стоїть собі хоч би й що. То коли те все не є щастям, то що тоді ним називати у нашім житті?»

Ретельно вимахує маятником стінний годинник, ледачкувато муркоче кішка, згорнувшись на ліжку. Пахпе яблуками у хаті. Лежить надрізана хлібина на столі. А на білій стіні над столом — трійко синів у вишиванні рушника. Над ними трьома — зовсім молода жінка. Їхня мати, молодша за своїх синів. Спершу я думав, що то мені видасться, але так і є — вона не зводить своїх молодих, як два дже-

рела, очей з нього. Щось запитує чи радить? Чи, може, думає про те саме, що й він зараз?

Шумить Річка, квапиться годинник. Квапиться у солодку безвість і ніколи не наздожене її.

Чого варте твоє бравадне вимахування маятником? Чого вартий ти сам, часе, коли б тебе не міряли днями й ночами ось цього чоловіка, що сидить на ліжку в буденній сорочці, час від часу покашлює, дивиться у вікно, за яким стоїть заосенілий світ, як не розсідланий з дороги кінь?

Кінь, що вже стільки віків не губить підкови.

МИТЬ ІЗ ЛІТНЬОГО САДУ

У Літньому саду неможливо кудись поспішати. Ті, що налаштовані на поквап, обминають його віддалік, бо тоді їх намір зачахне і щезне біля першої ж скамниці. Встати і піти буде ще важче, ніж пройти повз нього і не зупинитись зовсім.

Зрештою, я так і залишився при думці, що саме тут, у Літньому саду, відбувається пайзворушливіше таїнство осені. Тут вона невидимо почпється ще задовго до того, як з котрогось із дерев упаде перший лист. Тут вона її закінчиться, коли міфічний Вертумн, бог зміни пір року, відчує на своїх устах першу зимову паморозь. Тоді його дружина Помона заходиться прати йому білу сорочку.

Але то буде пізніше. А поки що в саду осінь, така певна й потужна, що важко повірити в її мнучість, у те, що вона себе таки вичерпає і одійде так само непомітно, як і прийшла.

Серед цієї осені в Літнім саду хочеться мовчати і думати так само неквапливо, як опадає листя з дерев, хочеться струсити з себе, зі своїх днів і трудів суєтне і прошелестіти самими губами: «Зупинись, хвилино, ти прекрасна!» Цей настрої, либонь, просочується до кожного, бо навіть гурт школярів, що йдуть слідом за вчителькою, незвично стипшений, як на найцікавішому уроці. Від того навіть Нева здається елегантнішою, приховує свій вир десь там, у глибині, а тут, зверху, наче норочить на якусь хвилю зупинитись, підхопити опалий лист і прочитати на ньому золоті ієрогліфи часу.

Із протилежного берега вдивляється сюди жерло «Аврори», сповнене пастояної тиші. І саме в той бік дивиться статуя Правосуддя. Її кам'яний погляд, здається, ось-ось засвітиться зворушливою ласкою і ніжно повисне в повітрі, як тонка павутина бабиного літа. В цю мить вона позує художникові. Либонь, так само, як понад століття тому серед білих ночей позувала хлопцеві з великими жагучими очима, у яких уже було приховано по вулкану. Він міг малювати цю статую, міцно стискаючи в руці олівця, як важку козацьку шаблю.

Саме тут, на березі Неви, може пародитись думка, що постріл «Аврори» був останнім розділовим знаком у кінці рядка: «О люди, люди, неборакци, нащо здалися вам царі...»

Зараз під статуєю Правосуддя — візок із сонною дитиною. Його навмисне там поставив художник чи вже застав цю сцену, і саме вона зупинила його тут? Неподалік він стоїть за мольбертом, пожадливо курить сигарету, мружить очі й поривчасто малює. Іноді таке враження, що не рука водить пензлем, а навпаки.

Опадає листя. На голову художника, на візок з дитиною. Дивиться крізь дерева в осінь бронзовий Крилов. Дивиться так, наче вирішив написати не байку, а вполювати словами хисткий настрій саме цієї миті під північним сонцем.

До візка підходить мати, один листок упав на сонне личко пемовляти, вона обачно забирає його, але не викидає, кладе обіч, як послання дерева до дитини. Як заповіт, який буде прочитано пізніше.

Якою буде картина, коли художник накладе останній мазок і витре пензель? Підрум'янена фотографія осені, обгороджена з чотирьох боків рамкою, де єдиною ознакою часу буде вереснева дата чи емоційне клекотіння творчої думки?

Зараз над тiм'ями дерев котиться низьке ленiнградське сонце, люди неквапливо сiдають на лави, довго думають, нiби причащаються осiннiм умиротвореним спокоем. Навiть iноземнi туристи бояться сполохати тишу клацанням фотопаратiв — iдуть алеєю майже навшпиньках. I кожен бере собi на пам'ять опалий лист iз Лiтнього саду.

Бiлi лебедi на озерi стережуть свої бiлi тiнi й обережно обминають великi жовтi листки на водi. Такi ж бiлi лебедi у Стрийському парку. На котрусь мить менi здалося, що вожак-лебiдь хоче пiдбрати один листок, щоб передати його лебединий зграї Стрийського парку...

Сидить на лавi над озером старенька бабуся. Дивиться на своє вiдображення у водi, наче виглядає себе двадцятирiчною. Може, гадає, що вода такi зберегла її молоде вiдображення, бо колись бачила його тут. Невже воно втопилося назавжди, чи та вода просто давно стекла, а ця вiддзеркалює тепер когось iншого? Вона згорблено сидить над озером, в її руках закрита книжка, закладена на якiйсь сторiнцi кленовим листком. Вона сидить обличчям до Марсового поля, на якому цвiте вiчний вогонь пам'ятi, i в очах її час вiд часу з'являються вiдблиски того вогню...

Заплакала дитина у вiзку, мати кипулась до неї, двi її руки, як лагiднi крила осiннього птаха, зметнулися над сповитком. Немовля затихло, жiнка вибачливо прощається з художником i поволi прошкує алеєю до виходу. Художник згортає мольберт, положе у дзбаночку пензлi, а потiм витирає їх осiннiм листком. Він не розгублений i не розчарований вiдходом матерi. Щось найосновнiше для себе він уже схопив, напевне, й реально бачить його. Витирає рукою чоло i йде алеєю до Неви. Його по-стать ще довго маячить крiзь чавунне литво огорожi.

Над садом летять птахи. Не сідають на дерева, щоб не збити крилами листка, який впаде на землю завтра...

Підводиться з лави над озером бабуся, ще трохи стоїть, щоб обвиклись засиджені ноги, затискає під пахвою недочитану книгу, дивиться з-під долоні на птахів у осінньому небі і поволі йде до брами. На її місце сідають хлопець і дівчина. Напевне, вони сиділи тут не раз, бо дивляться не у воду, а в очі одне одному...

День ще невловимо для ока таки починає блякнути. Приглушується строката оргія кольорів, вони, лаштуючись на нічліг, приховують свої відтінки, аби ті відпочили і завтра вибухнули до сонця з новою силою. Та в саду не меншає люду. Замість тих, що відійшли, приходять інші — наче ленінградці несуть тут якусь свою, не встановлену ніким осінню вахту. Кажуть, що навіть у час блокади, коли ленінградцям було не до прогулянок, у Літній сад все одно приходили люди. Може, на якусь мить він додавав їм сили, а може, цю вірність диктувало усвідомлення того, що сад став частиною кожного з них.

Таки марнів день, з Неви тягне провільглою прохолодою, лебеді на озері стають ще більшими, поміж деревами лякливо випають сутінки, наче їх же не сюди із засідки вечір.

Можливо, вночі, полишивши своє темпераментне перо, прийде з набережної Мойки сюди, в Літній сад, Пушкіп; чи забіжить на хвилю, одірвавшись од роботи в маляра, молодий Шевченко; або, звернувши з велелюдного Невського проспекту, завітає Гоголь, щоб угамувати розбурхану за день фантазію.

Але ще дуже рано. Вони прийдуть сюди пізніше, коли в саду нестиме свою варту осінь, коли дриматимуть навіть кам'яні боги і скрапуватимуть у ніч

опалі листки, а їх підхоплюватиме вітер, що забрів сюди з Канева чи з Болдіна.

Вони таки прийдуть...

А поки що в саду сидять на лавах люди двадцятого століття, століття Леніна, і дивляться в чистий листопадовий простір, у якому пришвидшено обертається наша земля.

Вечоріє.

Я не кажу тобі «прощай», Ленінграде.

Не кажу, щоб не сколихпути твої задуми...

УРОК СМОЛИЧА

Моєму літературному поколінню здається, що високі, сиві і мудрі майстри нашої радянської літератури були народжені саме для цієї прекрасної ролі, що вони завжди були на своєму найвищому мистецькому перевалі, з якого віщо бачиться не лише плодюче строкате поле сучасності, а й цілина майбутнього, цілина, яку неодмінно переорють нащадки, висіють в неї священне зерно, вирощене сьогодні. З того духовного перевалу справжні майстри бачать і давно скошені, обмолочені, складені в скирди і зсіпані в засіки пам'яті врожаї і недороди наших предків.

Здатність до цього «стереобачення» і визначила їхню позицію на складних перехрестях історичних подій, їхню складнюючу місію радянських першописьменників, а відтак і їхнє місце в літературі та їхню кровну причетність до всього, що відбувалося в першій, воістину драматичній половині нашого століття.

Напевне, саме тому нам зараз здається, що Тичина, Яновський, Рильський, Головка, Сосюра, Смолич були в нашій літературі завжди, бо для нас вона вже без них немислима, бо перший пласт соціалістичного буття нашого народу відкрили й освоїли своїм полум'яним серцем і жадібним розумом саме вони, бо наступні літературні покоління вже вирости з їхнього досвіду, з їхньої віри в людину і в людство, з віри у можливість перебудови світу на кращий.

Ми не можемо уявити себе без вогнистого темпераменту і срібної чистоти почувань Павла Тичини, в душі якого вживалося (бо, власне, й творило його душу): «Я — єсть народ!» і «Спать мене покклала Тала на дівочії рупці»; без гречної і прозорої, як осінні небеса, мудрості Максима Рильського, який із міфічного материка «білих островів» зійшов на солодко-солону землю людей, щоб од цього всемогутнього відчуття стати сином свого часу, відчутти себе Антеєм і причетним до всього землянином, який до останнього дня сповідуватиме двокрилість людського щастя: «Троянди й виноград, красиве і корисне». А хіба можна вилучити сьогодні з нашого духовного світу емоційну магію, глибинний почуттєвий екстаз Володимира Сосюри, який пропустив крізь свої найзаповітніші, найінтимніші почування революційні та пореволюційні діяння свого народу. Варто нам лише зачути: «Стояв серпень високого тембру» — й одгукнеться до нас прозоре степове марево, могутні степові фрески неба, історична далечінь, з якої вилетять на конях захекані непримиренні брати Половці. Яновський...

А чи можемо уявити себе сьогодні без епічної пристрасті Андрія Головка, чи можемо уявити літературу без його жилавого, натрудженого реалізму, коріння якого розпростерлося по всьому материкові сучасної української прози, і ми відчуваємо головківський досвід у творчості Євгена Гуцала та Григора Тютюнника, Віктора Близнеця та Броніслава Грищука...

Я зумисне поставив у цей світлий ряд наших корифеїв ім'я Юрія Смолича останнім. Бо про нього моє слово, бо зрештою його покоління заявило устами Павла Тичини: «Товариство, яке мені діло, чи я перший поет, чи останній?!»

Для нас головне сьогодні, що вони усі БУЛИ, причому були на всю силу свого людського ества, свого таланту, пристрасті, світобачення.

І саме тому ми так ревно і жадібно припадаємо до їхнього досвіду, до їхніх уроків і навіть до їхніх прорахунків, які були неминучими, як у кожній справжньої людини, яка розпочинає велике діло, причому таке велетенське діло, яке не в змозі завершити одне покоління, а його вистачить і для далеких нащадків.

Юрій Корнійович Смолич...

Подумаймо лишень, переберімо долі всіх його попередників у дожовтневій літературі.

Шевченко: роздвоєність між літературою і малярством, гіркущі літа заслання, стовковисько особистих драм, майже трагічне намагання докричатися до свого народу. Шевченко — перший, і його як поета витворили не лише умови життя, а сама місія першого будителя пам'яті і совісті народу. Творчість поета завжди живиться блискавичними спалахами емоційних озарінь їхньої душі.

Панас Мирний: більшу частину свого життя провів у задушливій та осоружній канцелярії. Те, що встиг написати «Хіба ревуть воли, як ясла повні», — щасливий випадок, який ми сприймаємо, ясна річ, як щасливу закономірність, бо цей твір є в нашій літературі.

Щасливий випадок і те, що під казенним військовим мундиром Котляревського не зачерствіло його веселе і лицарське серце.

Леся Українка: скільки сил і літ висмоктала з неї і її творчості хвороба!

Михайло Коцюбинський: лише в останні роки життя він міг би визначити своє основне заняття — література.

Василь Стефаник: селянин, який жив, обробляючи, орючи й засіваючи свій шматок кам'янистої землі. Творчість — то його душевні муки в перервах між циклами селянського ремесла.

Можливо, лише Іван Франко порушив цю сумну, породжену соціальними умовами тодішнього українського письменника, традицію. І то — яких нелюдських зусиль це йому коштувало. Та й не лише зусиль, а й самого життя.

Отож нова радянська література почалася майже без традицій професійної літературної праці, яка в російській літературі, наприклад, була узаконена Пуцкіним, Гоголем, Толстим, Достоевським, Тургенєвим.

Хоч Юрій Смолич ніколи не був «чистим» літератором (у молодості — лицедійство у новому українському революційному театрі, згодом — журналістика, а ще — керівник Харківської письменницької організації, редактор журналу «Україна», голова республіканської письменницької Спілки, президент товариства «Україна»), але він першим у нашої українській радянській літературі подав приклад літературної роботи прозаїка, який всього себе, всі свої людські можливості використав найбільш цілеспрямовано, щедро й потужно. Він подарував нам прекрасний взірець титанічної роботи прозаїка-професіонала, який заходився до крихти висповідатися перед читачем, нічого не відкладаючи на потім, не економлячи ні себе, ні свого таланту, ні свого досвіду, ні свого здоров'я.

Юрій Смолич таки перший в українській радянській літературі прозаїк, який подарував читачеві великий цикл романів про долю свого покоління, яке пережило всі найскладніші, найтрагічніші і найоптимістичніші події першої половини двадцятого століття, покоління, яке кинуло виклик моно-

тонній млявості історії, яке сторч головою кинулося у вирівисько класової боротьби, освятило свій характер ідеалами перебудови світу, яке, зрештою, використало свій темперамент на реалізацію давньої, вишлеканої ще предками ідеї — після десятиків, сотень бунтів і повстань здійснити переможну революцію.

Юрій Смолич присвятив себе складній і прекрасній місії — розповісти світові про одчайдушну, грозову і шляхетну водночас душу цього покоління; про лицарську невмирущість його діянь, пристрастей, вулканічних вивержень його революційного гніву, його нечестивіючої, незнищеної доброти, емоційної просвітленості за найдраматичніших обставин.

Ясна річ, що ніхто не має права (ні читацька громада, ні найвищі критичні інстанції) вимагати від письменника чи нав'язувати йому темп його творчої роботи, нікому не дано право квапити його чи бодай натякати на його літературну «нерентабельність». Це настільки індивідуальна, ба навіть загадкова, утаємничена річ, що кожен тримає її за стома замками свого людського й творчого ества. Врешті-решт усе міряється результатом, добутим чи у виснажливих роздумах над стопрокатим і столблагословенним аркушем чистого паперу, на який ніяк не ляже чергова або перша ффраза, чи добутим з тобою ж таки встановленого, жорстокого, самокатівного закону: цього дня в моєму житті не було, бо я не написав свою заповітну сторінку, бо все інше — письменницька суєта, яка аж ніяк мене не виправдовує.

Буйне чаклунство весни сімдесят першого непомітно переходить у соковиту реальність літа. По-

дільський чорнозем аж мліє од сонця, одвічної перечуленості землі, що знову зацвіла. Повінь зеленого кольору аж перехлюпується за обрій, від того й небо над Вінницею здається зеленаво-синім, як морська вода на глибині.

Від літературного Львова мене делегували на дні української літератури, що відбувалися на моїй рідній Вінниччині.

Душа святково раювала од передчуття нових знайомств, од зеленого хмелю подільської весни, од високого сплеску любові до цього отчого краю, од солодкого дурману акації, що до самозабуття цвіла під готельним вікном. Ловлю себе на тому, що вже зараз я можу пояснити своїй тодішній «вінницький» настрій, можу унормувати його і знайти виточки своїх почуттів, а тоді це був просто весняний клекіт молодості й зачудування тим, що світ зелене, купається в сонці, плодоносить і знову й знову зачаровує твою душу. Напевне, я мав тоді на це право, бо був наймолодшим письменником у чисельній делегації українських літераторів.

До глибокої півночі готель вирував знайомствами, розмовами, шпилькастими дотепами, приглушеним бубонінням віршів, вибухами щирого сміху (одразу ж можна впізнати, що в тій кімнаті — Кочевський, який сам себе розкрутив на реготи). Готельна чергова не ремствує на цей літературний ярмарок, бо такий письменницький «букет» уперше гостює в готелі за її пам'яті, бо й сама вона перейнялася нашим ластроєм, хоч і не забуває вже вкотре нагадати: «Будете їхати, не забудьте залишити автограф. У книзі подяк...»

Та парешті виснажилися дотепники, глибока північ пригасила святковий азарт (кияни приїхали автобусом, натомилися від спеки та дорожніх балачок), стиха поклацують замки в дверях готельних

кімнат, гасне світло у вікнах. Я вийшов на балкон своєї кімнати, щоб остудити перед сном розпашіле, збуджене обличчя, а може, й душу.

На нижньому поверсі світилося єдине вікно, а точніше — світилася кімната, двері якої виходили на балкон. Вже й світатиме, а комусь ще не спалося. Навіть не вірилося, що це хтось із наших, адже завтра (тобто вже сьогодні!) — напружений, розписаний сценарієм до хвилини день, який завертить нас усіх у вировиську святкового регламенту, ніколи буде й подих перевести. Своему безсонню я не дивувався, сказано ж — наймолодший, витримаю.

Та раптом у склі вікна майнула тінь, і на балкон обережно, щоб, бува, не скригнули двері, вийшов Юрій Корнійович Смолич. Він ще раз сторожко озирнувся, одійшов у закапелок балкона, якоесь злодійкувато-кумедно добув з кишені сигарету, халливо чиркнув сірником, знову зазирнув у кімнату, жадібно затагнувся, стенив плечима і довго шукав, де б захвати недопалок? Так міг палити лише підліток, який ховається від очей батьків.

Він зник у кімнаті, а в склі балконного вікна ще довго маячила постать людини, зсугуленої за робочим столом.

Ту ніч, яку ми безтурботно, тухтіювато перевели на хихички, дотепи, словесну потеруху і веселу гульбу, він не подарував небуття, хоч і мав би для того весь набір виправдань: далека дорога, кволе здоров'я, тягар керівника делегації.

(Вже через шість літ я запитаю його дружину Олену Григорівну про ту підпільну затажку гарячим цигарковим димком опівночі, і вона здивовано сплесне долонями: «Я ж так і думала. Лікарі категорично заборонили йому те зілля. Досі в потаємних місцях надпалені ним цигарки знаходжу»).

Творчість, постійна, вкрай виснажлива робота була потрібна йому як єдиний, істинний спосіб життя. І тому він жив не в літературі, а жив літературою.

День пройшов в організаційних клопотах, і Юрій Корнійович доточив його нічю.

На сніданок він прийшов хвилипа в хвилину. Був збуджений, говіркий, невимушено пляхетний. Юрій Оліферович Збанацький познайомив нас: «Наймолодший з мого «пилородошепроникного» десанту, що висаджується пині в Стельмахових Дяківцях...» Юрій Корнійович приязно глянув мені в очі, лагідно усміхнувся й відповів: «Найстарший повинен знати наймолодшого. От ми з вами й визначаємо середній вік нашої делегації, а середній зріст... між Василем Земляком та Андрієм М'ястківським». Одразу ж посипалися пропозиції про середню вагу та середній талант — і сніданок перетворився на миле, якесь аж родинне свято.

Я тоді подумав, що цей його настрій ще акумулюється в його серці від того, що доба його життя не зійшла марницею, не канула безслідно у безвість; майже неймовірним зусиллям волі він переміг не лише себе, а й норовистий галоп часу. Він таки зупинив його, бо наперекір усьому висповідався пині перед чистим аркушем паперу. Тому чесно й легко йому їсться ранковий хліб, легко дихається повітрям, і очі всміхаються людям.

Далебі, я не дивлюся на цю Смоличеву рису крізь збільшувальне скло. Зрештою, як не захоплюйся нею, а перебільшити її просто важко.

Зосереджую свій погляд саме на цій грані його письменницької та людської особистості, бо кожен з нас у кожного видатного майстра бере саме ті

уроки, які найбільш співзвучні його душі або ж які йому доконче потрібні, щоб скоротити час своїх власних вагань на котрусь із істин письменницького ремесла.

Розумію, що таким логічним маршрутом можна зайти і гримнутися чолом у крайність, проігнорувавши священний фактор патхнення, глибокого душевного осіяння. Я далекий від крайності. Митець сам створює ритми й закони свого буття, закони використання свого таланту й покладів душевної енергії. За життя Василеві Землякові аж надто часто закидали вигойдкування на повільних хвилях його пастроїв, прадавню селяпську неквапливість (ця риса Земляка-сценариста просто приголомшувала кіношників, які поспіхом ковтали бутерброди, переписували мізапсцени, гарикали на акторів і гнали план кінозйомок), надмірну розважливість у тих місцях, де інший давло б уже прийняв очевидне рішення. Та уявімо Василя Земляка іншим хоч па мить — і ми вже не повіримо, що саме він міг написати, витворити «Лебедину зграю» та «Зелені Млини» з багатоповерховістю фрази, із повільним вицаклюванням із небуття своїх героїв.

Просвітлений, вивищений над суєтним побутом та повзучою буденністю характер Олеся Гончара диктує йому не лише прояснений, як фреска у сонячний день, світ його романів, а й ритми його творчої роботи. (Гончар завжди приходиться до читача з новим романом у поворічному номері «Вітчизни», бо, либонь, навіть для останніх штрихів у творах йому потрібне саме літо, коли світ зазирає йому в душу всіма своїми щедротами).

Вибуховий, постійно «здетопований», з енергією до краю стиснутої пружини характер Загребельного буквально розряджається, вивільнюється у його кожному новому романі.

Ділюся цими своїми спостереженнями і для моїх літературних (та й не лише літературних) ровесників, і для тих, хто щойно прийшов у літературу, і для тих, хто лише набирається відваги переступити її священний поріг. Все це нам треба знати, аби і в цьому не марнувати часу на себешукання.

І уроку Юрія Смолича тут нам просто не обминати.

Він прийшов в українську радянську прозу тоді, коли саме це поняття було настільки ефемерне, розпливчате й хистке, що знайти свою дорогу, свою духовну «територію» в ньому змогла б лише людина глибоко талановита, одержима і мужня. Всі ці риси були потужно закладені в особистість Юрія Смолича, і він усе своє життя не давав їм попусту.

Він начеб постійно твердив: я прийшов в українську прозу на одне-єдине людське життя. Іншого в мене не буде. І тому я мушу висповідати людям усе, що пережив, передумав, перебачив і навіть перечув. Це моє кредо, в цьому сенс мого буття. А пащадки розберуться, що залишити собі на духовний спожиток, а що здати в запасники пам'яті.

І він одержимо творив свій, смоличівський, епос про Людину у вирі Революції, про Людину, за якою бачиться Народ, драматичні роздоріжжя його душі, могутні злети його духу й народження в ньому чогось воістину нового, нечуваного — державності народної душі.

Юрій Смолич не наситно експериментуватиме, вводячи у свою прозу публіцистичні монолози, живі історичні постаті, документальні фрагменти, вшробуватиме багатоступеневий сюжет з автономними міні-сюжетами, «схрещуватиме» революційний,

масовий епос із проникливим інтимним, ба, навіть утаємничено інтимним потоком сповідальності.

І чим більше він проникатиме в цю незглибиму тему, тим щедріше вона розкриватиме йому, саме Смоличеві, свої тематичні надра. І він зачаровано знову буде повертатися до неї, до своєї генеральної письменницької теми Людини в Революції, і ця тема щоразу підсвічуватиметься якимсь незвичним, але його, смоличівським, світобаченням.

Так здійснить він свій літературний подвиг, створивши цілу бібліотеку української прози про революційні події на Україні: й про людину, яка стоїть в епіцентрі цих подій.

Для іншого вистачило б і цього на одне людське життя, але він боїться, щоб навіть рісочка його власного досвіду і досвіду його покоління канула в небуття.

І тому він здійснює ще один — не менший, можливо, й, навпаки, більший, це покаже час, подвиг. Юрій Смолич пише вкрай оригінальну історію української радянської літератури в письменницьких особах, у щиросердних спогадах про найяскравіших представників свого покоління.

Кілька книжок його «Розповідей про неспокій» стали чи не найчитабельнішими серед книжкової продукції останнього десятиліття. І все це тому, що Юрій Смолич одразу ж узяв дуже точний і мудрий тон своїх спогадів. Він не вдається до поспішних висновків про творчість своїх колег, не підсаджує їх на громіздкі постаменти, не розподіляє між ними місць у літературі, як готельний адміністратор, він лише гречно, з м'якою смоличівською інтелігентністю воскрешає їхні характери.

І перед нами постав увесь строкатий, галасливий, ярмарковий літературний процес республіки в пореволюційні роки, але постав він у людських ха-

рактерах, у психологічному дійстві, де сам Смолич виконує роль не самовпевненого, свавільного режисера, не роль суфлера, а роль пристрасного, хоч і шляхетного очевидця-співучасника подій.

Це й визначило бучний успіх його експерименту.

Остання книга цієї літературно-письменницької епопеї «Мої сучасники» вийшла вже по смерті її автора.

Восени сімдесят восьмого до нас ізнову прийшли Яновський і Курбас, Ванда Василевська й Паустовський, Корнійчук і Сенченко, Петрицький і Козлянюк, Блакитний і Муратов... Вони принесли з собою гаряче дихання двадцятих, тридцятих, сорокових і п'ятдесятих років нашого століття.

Але з ними до нас прийшов і сам Юрій Смолич, бо у кожному слові його книг пульсує його гаряче серце, непогасне тепло його душі й розуму, бо кожне його слово випромінює світло його письменницького таланту.

І так він приходитиме до все нових і нових поколінь.

Щоб віддати їм свою пам'ять і пам'ять свого покоління.

Так віддачує література лише тим, хто віддав себе їй до останнього подиху.

Перо з його руки випало на одну єдину мить пізніше, ніж зупинилося його серце.

І В МОРІ ПАМ'ЯТАТИ ДЖЕРЕЛО

Серед найосвіченішого народу на планеті потужно засвітити своє ясне імення письменника, підхопити глибинну, емоційно розкуту, з розмашистими характерами традицію української літератури саме тоді, коли її переважували на терезах сумнівів, вважаючи, що вона безнадійно вичерпана, пересохла і річище її ось-ось поросте глухим бур'яняччям, підхопити і вдихнути в неї стільки молодого й мудрого таланту, стільки доброти і сонця — ця риза знову стане визначальною для нашої літератури на багато десятиліть уперед... Сотворити свій могутній, просвітлений на всі сторони світу материк, сотворити себе з мудрої доброти, з невмирущого досвіду народу, з невтомного чаклунства нашої пісні, відкрити в собі найчистіші і найглибші джерела, які не пересохнуть ні від марнославія, ні від приголомшливих перемог, ні від довгих, виснажливих невдач... Освятити свою душу ідеалами комуніста, освятити, пам'ятаючи, що це дає тобі єдине право — мати більше обов'язків і повинностей, ніж інші, пам'ятаючи, що всі кращі сини, всі найшляхетніші лицарі твого століття мали право забути про інші свої титули, крім оцього — комуніст... Відкрити свою душу кипдзальним ураганам проблем, які вирують у надрах часу, вистояти самому перед їх невідпорною навалою, вистояти і відстояти в собі оте найкраще, чим наділили тебе батько-матір і народ, не розтрилькати його на тряских путівцях буднів і у вирівницьку подій, а пайважливіше — допомогти іншим вистояти і перемогти.

У шістдесят літ досягти виключно всього, чого спроможен досягти письменник на високому перевалі свого життя в нашій країні: бути Героєм Соціалістичної Праці (для митця це визнання має майже винятковий сенс!), бути депутатом Верховної Ради СРСР (ні на мить не спокуситися, що це робить тобі найвищу честь, а пам'ятати, що мусиш ущільнити своє життя так, щоб відгукнутися на клопіт старої херсонської колгоспниці, якій через чийсь душевну глухоту не завезли налива, втрутитися в долю сільської вчительки, яка потрапила в прикре непорозуміння, жителям села, на яке впав жереб «перспективності», повернути віру в те, що на цьому місці житимуть і їхні нащадки). Бути кандидатом у члени Центрального Комітету КПРС (брати участь у розв'язанні усіх найглобальніших проблем, які вирішуються не лише в країні, а й на планеті!). А ще бути членом Всесвітнього комітету захисту миру, а ще нести десятки вкрай відповідальних обов'язків і ні на мить не забувати, що ти — письменник, який перед аркушем чистого паперу щоразу мусить починатися знову й знову, що перед непочатою сторінкою нового твору ти нічим не відрізняєшся від своїх побратимів по творчості — ні нагородами, ні всепародним визнанням, ні численними преміями, ні спокусливою поблажливістю видавців, ні чесно здобутою любов'ю читача. Нічим. Окрім того, що ти — Олесь Гончар.

Хіба цього мало, щоб виправдати святу доречність страждання матері, яка тебе народила, доречність твого пригіркло-солодкого дитинства, одчайдушного хмелю юності, коли народ уділив тобі свого насущного хліба й надії («колись, якщо зможеш, віддаси...») — хіба цього мало для сплачення боргів?

Для Гончара ця мить могла настати вже тоді, коли було написано фразу: «Готовий до всього» і поставлено останню крапку в «Прапороносцях», у яких автор виспівав, вистраждав, виволав і вишептав себе так одчайдушно, що годі було й сумніватися, наче він ощадливо й господаровито приберігає щось на майбутнє.

Навіть зараз, знаючи не лише витoki могутньої духовної ріки на ім'я Олесь Гончар, а й бачачи її від джерела до гирла, знову перечитуючи «Прапороносці», не можу збутися невідступного враження: навіть найталановитішій людині потрібне було якесь неймовірне осіяння, якийсь рідкісний внутрішній спалах, щоб написати отакий роман. Твори такого гуманістичного реєстру, такої незнищеної віри в людину на трагічному віражі історії, серед оргії смертей, страждань і горя можуть появлятися в літературі лише раз. Все, що буде написане потім, так чи інакше, а все ж приречене на вторинність.

Лише письменникові дано знати і відчувати усім своїм єством, яким болісним і підступним може стати згодом цей успіх: усе, що ти писатимеш потім, буде позначено твоєю ж таки власною, тобою сотвореною, але — вторинністю, і ти відчайдушно гриматимешся сумнівами об холодну незворушну істину: найкраще вже написано мною. Лише поодиноким одержимцям дано (саме за оту каторжну одержимість!) вирватися з полону першого, можливо, навіть несподіваного успіху й бачити заповітну вершину не за своєю спиною, а ген на обрії.

...До тридцяти п'яти старші літератори великодушно називають нас молодими. Ця чарівлива «індульгенція» іноді вколисує нас, а в думки потиху підкрадається: ще встигну, ого яка цілина часу в мене попереду, ось почекаю, поки зрілість задзвонить мені в усі дзвони!

Тепер нам, молодшим, здається, що «Прапоросці» були в літературі завжди, бо без них вопа вже немислима. Я ще й читати не вмів, а нашого сусіду, колгоспного фурмана Івана Тинтуляка, вже чомусь називали Хомою Хаєцьким. Мене лише дивувало, що прізвисько не втаємничували від його вух, порушуючи тим одвічну сільську етику. І я вже ніколи не побудуся здвосності Гончарового персонажа з нашим сільським їздовим, на могилі якого давно родить вишенька, а його вшуків і досі називають Хаєцькими.

Це майже неймовірно! Підраховую ще раз. Так і є: Гончар написав свої «Прапоросці» в двадцять дев'ять років. У тридцять став класиком радянської літератури...

Досвідчені романісти ще приголомшено гортали свої фронтіві записники, вони ходили по своїй пам'яті, як по мінному полю, здавалося, що й потужний гомерівський епос безсилий увібрати в себе апокаліптичні румовища Європи, сотні мільйонів людських драм, страждань, трагізм і велич, бездонні провалля смутку й хмільну зливу радості переможців, які знову відстояли свою багатостраждальну землю і вслухаються, як проростає зерно та подають голоси новонароджені діти. Світ поволеньки доходив до тями, чоловіки уві сні піднімали в атаку свої взводи і відділення, через пів-Європи шепотіли своїм матерям і дружинам слова любові, забувши, що і матір, і дружина нишком сидять біля їхніх ліжок й не вірять своїм очам — живий! Світ ще не йняв віри, що диявольські сили його знову загнудано, хоч і ніхто не спроможен скласти ціни цьому подвигу. Таки не здатен ніхто, опріч мистецтва. Але як? Ще ніколи це питання не стояло так болісно і конкретно, як зараз, в оці перші роки після перемоги.

І першим відповідає на нього ще нікому не відомий полтавець, студент Дніпронетровського університету, юнак з такою великодушною усмішкою, що вона може засвідчити невичерпну сонячність народу, до якого він належить, з такою гожою й просвітленою усмішкою, що важко повірити: він пройшов усі кола фронтового пекла.

Тасмпиця цього роману в тому, що Олесь Гончар повернув людям віру у незнищенність їхньої доброти саме тоді, коли це їм було вкрай потрібно, в найтрагічніший період затемнення долі цілих народів. Якщо і війна не випалила тротилом, не зграсувала танками, не задушила в газових камерах, не зацькувала осатанілими собаками людяності в душі народу — значить, доброта ця вічна, значить, і наш народ безсмертний, бо його щедрість перейде до дітей і внуків.

Він не шукав стилю свого першого роману — стиль прийшов до нього сам. Одвічна й благословенна, відкрита для всього світу доброта жила в ньому так природно і буйно, що, власне, вона й творила його людську сутність, вона нетерпеливо прагнула перелитися в слово, зматеріалізуватися в характерах і долях його героїв. Потім критики присвоять йому звання романтика, аби в рахівницький спосіб заоблікувати, унормувати на свій кшталт Гончарів мистецький світ, а його проза дедалі потужніше випромінюватиме урочисте світло високої і мудрої людяності, виділятиме потужну віру в людину, в священну доцільність її буття на землі, яку торовано ордами, палено всіма вогнями, але вона все одно ласкаво тягнеться до нас своїм цвітом і плодом, бо поки ми стоїмо на ній — вона не здичавіє.

Коли ж розпочався Олесь Гончар, якщо «Прапорозносці» він, власне, записав із свого внутріш-

нього голосу в тісному, наспіх складеному з уламків шлакових плит «курени» його сестер в селі Ломівці, що тулилося до робітничої щочки Дніпропетровська, а за городами ломівчан починався цей український океан, імення якому — степ, що вигоїдав характер нашого народу? Коли ж він розпочався, Олесь Гончар, якщо із двадцяти семи літ (саме тоді він писав перші сторінки роману) п'ять до крапельиночки віддано нелюдським зусиллям у боротьбі з фашистською ордою на своїй рідній і на братських землях? Коли ж у ньому почався письменник, якщо сидючи на студентській лаві, він уже писав роман, який через два роки той самий доцент Чанля в цій самій аудиторії буде з кафедри аналізувати для тих, хто іще пам'ятає вродливого, смагліїкуватого старшокурсника Олеся?

Напевне, письменник Гончар почався від усіх щедрот, радостей і болю свого чесного, мудрого і доброго роду й народу та від радісного усвідомлення: я — людина!

Не лише розумні селянські коні, скоряючись своєму інстинктові, а й закеханий поїзд, кажуть, швидше біжить додому, піж від рідного порога. А що вже казати про потяг, у якому оселилися тисячі солдатських нетерпінь, тисячі спечалених розлук, тисячі нестримних радостей! Нарешті настала мить повсрнення. Вони пронесли її з собою через весь європейський материк крізь дні і ночі війни, через мінні поля, через спалені міста і села, через ріки і гори, на самому денці серця загамувавши свою доброту, оберігаючи її в найжорстокіших і найвиснажливіших битвах. Їм судилося жити, і вони повертаються до своїх, нехай і зруйнованих, але рідних гнізд. Біля дірявої стіни пошарпаного вагона-товарняка, вкрившись блаженською шинелиною (крізь ппарни вже кушпелить першим

снігом осені сорок п'ятого), погойдується і задуманий солдатик. З-поміж інших його вирізняє хіба що підсвічене якимсь внутрішнім сяєвом вродливе обличчя, що видає вроджену, а не вишколену для щоденного вжитку інтелігентність. У його свідомості вже всевладно і вельможно живуть Хома Хаєцький, Черниш, Шура Ясногорська, Юрій Брянський — усі ті, над чіями могилами він скрушно шепотів спеченими устами: «Якщо залишуся живим — напишу!» Це вже їхав не просто солдат, який відвоював у напасника свою священну землю, це вже повертався до свого народу після ратного подвигу письменник Олесь Гончар.

...Напіввинищений батальйон завтра вдосвіта мусив знову приймати нерівний бій із фашистами в Рудних горах. Завтра, можливо, ніхто з них не залишиться живим. Це знав кожен. Це знав і сержант Сашко Гончар із мінометної роти. І раптом серед ночі вістовий передає наказ із дивізії: мінометника Гончара забирають у дивізійну газету! За іншої ситуації він, можливо, пішов би і його журналістське слово було б таким палючим, як і його мінометний вогонь, але вдосвіта — бій. І він залишається серед своїх побратимів, про яких потім розповість у «Прапороносцях». І в цьому епізоді ми вже впізнаємо його — Олесь Гончара. Людину, в якій уже живе прекрасний письменник.

А може, його джерела ще глибші, може, його витоки сягають у першу трагедію — втрату матері і в перше відкриття світу, коли він зрозумів, що світ усе-таки добрий, бо його сирітство заступила собою великодушна, щедра на душевне тепло і ласку бабуся та неслемовні ратаї із полтавського села Сухого. Може, тоді він і зрозумів, що істина — в доброті, яка є єдиною чесною й вічною міркою людини. Йому, як рівному, вділили («бери, скільки то-

бі треба...») мудрості й доброти, щоб він знову повернув усе те людям у слові.

Однак сам митець визначає міру своїх боргів, своїх одвічних повинностей, своїх творчих страждань, прозрінь і радощів.

Тільки він знає, як важко йому було залишатися Олесем Гончарем після триумфу «Прапороносців». Скільки маємо прикладів, коли перший успіх назавжди засліплює автора, непомітно вкорочує йому крила, він починає вірити у свою безгрішність — і настає неминуча драма художника. Олесь Гончар уник цієї підступної пастки, бо його душевні поклади виявилися такими глибокими, здатними до постійного оновлення й самовідродження, що згодом ми переконаємося — вони просто невичерпні.

Тільки не подумайте, що під ювілейний настрій, коли навіть за логікою ювілейного ритуалу про ювіляра годиться говорити виборцям усе найкраще, що ми про нього думаємо, я намагаюся твердити, що буквально кожен новий рядок Олеся Гончара вкладається в суцільну висхідну лінію, як графік надоїв у передовому колгоспі. Надто спрощеним, а то й безглуздим був би такий підхід до його творчості. Хистке, я б сказав, лякливе й трепетне поняття художньої творчості було б підмінене холодною арифметичною схемою. Та незаперечним є те, що Олесь Гончар завжди залишався самим собою увсьому, чого торкався його письменницький погляд; він завжди розумів, що йому не лише багато дано, а що від нього чекають набагато більшого, ніж від інших.

У «Таврії» і «Перекопі» ми відкрили нового Олеся Гончара. В його світ увірвався могутній подих степу, що лежить — як гігантська розпростерта долина вічного хлібороба, увірвалася свавільна стихія:

народних характерів, виписаних з такою одчайдушною любов'ю, на яку здатен лише Олесь Гончар — сонячний син цього правічного степу.

Через десятиліття його пам'ять знову повернеться на фронтові дороги, позначені не лише неопалимою величчю духу й перемогою, а й могилами побратимів. Він повернеться не для того, щоб підправити сказане в «Прапороносцях». «Людина і зброя» — це вже погляд з історичної дистанції, це вже погляд сорокарічного Олесья Гончара на війну крізь десять тисяч мирних днів і ночей тих, кому випало щастя жити, продовжувати свій рід, свою борозну, яку вже доточила перша космічна траса.

Він щоразу начеб усе починав спочатку. Таке враження, що він і близько не підпускав до себе думки: «Прапороносці» виручать мене в «Перекопі», «Людина і зброя» — в «Тропці», «Циклон» — у «Бригантині» чи в «Березі любові». Якби він хоч на мить піддався цій ілюзії — ми б не мали, напевне, жодного з Гончаревих творів. І коли б не було їх поруч із творами його вчителів і його ровесників, невідомо, як би склалася доля молодших літературних поколінь і літературна доля кожного з нас, бо ми виростили вже з їхнього досвіду, з їхнього сонячного людинолюбства, громадянської пристрасті і невимісної потреби бути причетними до всього, що коїться в нашому відвойованому для краси і добра, для любові і мудрості, складнішому, багатостраждальному, а все ж одвічно прекрасному світі. Без цієї успадкованої причетності до всього наші долі пагадували б порошини на вітрі, які несуть протяги часу від дати народження до кінечної дати. Це — чи не найбільше, що дістається нам у спадок.

Сьогодні доля кожного з нас так ущільнена долею всього людства, що, крім відчуття рідного дому, постійно й тривожно живе у нас відчуття пла-

нети, її видимої й конкретної матеріальності. Можливо, цим і відрізняємося ми, люди двадцятого століття, від наших попередників — саме оцим відчуттям планети, яке уловлює чийсь згорьований плач навіть на протилежному боці земної кулі.

Спасибі долі, що ми прийшли у світ тоді, коли Гончареве покоління вже було на нашій землі, що воно зберегло для нас чистоту ідеалів, винесених із пекельного бойовиська з фашизмом, що воно подарувало нам усеровуючу, та не всепрощальну доброту і мудрий, добутий за найтрагічніших обставин оптимізм. І не лише зберегло, а й щедро вділило його нам («беріть, та пам'ятайте, чії ви діти...»).

Вже сьогодні ми, Гончареві сучасники, говоримо про деякі визначальні риси людського, особистого в характері Олесь Гончара як про еталон (причому незаперечний еталон!) нашої поведінки і в житті, і в літературі, хоч ці поняття і двоєдині, бо спроба гіперболізувати котресь із них закінчується крахом.

Чого тільки варте лицарське вміння Олесь Гончара зайняти позицію там, де інший заліг би під «райським кущем середини». Ця риса настільки Гончарева, що постійно виявляє себе і в творчості, і в депутатській діяльності, і в щоденному бутті. Либонь, його хата ніколи не була скраю, бо епіцентр усіх найважливіших подій завжди проходить крізь його серце: і тоді, коли він вирішує всепланетарну проблему миру на землі, і тоді, коли йдеться про творчість наймолодшого колеги, і тоді, коли херсонська вчителька-пенсіонерка просить свого депутата допомогти їй у придбанні путівки до санаторію.

А ще знаменита Гончарева шляхетність у ставленні до всіх незалежно від рангу, незалежно від висоти службового «щабля» і віку. В ньому недремно живе високе відчуття власної людської гідності,

бо ніколи в житті він не принизив людської гідності в інших. І це навіть тоді, коли Олесь Гончар довше від своїх попередників і наступників очолював нашу велелюдну, строкату на характери і на таланти письменницьку Спілку (добряча третина сучасних українських письменників носить письменницькі квитки з його, Гончаревим, підписом).

А ще — рідкісне Гончарове вміння розгледіти в людині талант тоді, коли він лише зав'язується, зігріти його своєю увагою, відгородити від непорозумінь, довірити відповідальну справу наперекір педантичним любителям сім разів відміряти, а потім сім разів перемеріяти, а вже потім... можливо, й відрізати...

Отож Гончарової особистості ось уже шістдесят літ вистачає для всього, що ми називаємо коротким і містким словом — життя.

Під час нашої останньої розмови в його затишному (ніщо не випинається, не сліпить ока — якась дивовижна гармонія і вивірена доречність робочого місця) кабінеті, що двома вікнами виходить на гамірну київську вулицю, я помітив, що, коли він думає, коли розважливо добирає найточніше слово, яке зійде з його уст, — йому таки шістдесят перший рік.

Коли ж його обличчя сонячно осяває щира усмішка — далєбі, йому лише двадцять сім. Далєбі, він лише починає писати свої «Прапороносці».

І йому вистачить життєдайної снаги написати все, що він задумав.

ОСЯЯТИ СОБОЮ ІНШИХ

Лише людині випала ця щаслива здатність: із сучасного бачити дороги, пройдені предками, і всі ті далекі шляхи, які обживуть нащадки. Ця людська здатність — не випадковий дарунок природи, не примхливий «жерб долі», а найчесніша винагорода за тисячоліття невсипущого труда рук і мислі, за вистраждану мудрість і доброту. Лише в людському розумі й серці здатні єднатися минуле, сучасне і майбутнє, лише людина здатна здійснювати постійний і благословенно безконечний зв'язок часу, витворювати з нього прекрасний моноліт, який ми називаємо всеосяжним словом — життям.

Зрештою, саме тому ми приходимо в наш світ під високим небом із надією на те, що не просто відцигикаємо дистанцію між двома датами нашого буття, ретельно видихаємо повітря, відведене нашим легеням, чесно відпрацюємо хліб, великодушно позичений нам народом у дитинстві, продовжимо свій родовід, а для того, щоб бодай на якусь частку змінити цей світ на кращий. Тому-то й квапимось замолоду осягнути найважливіші істини нашого народу, освятити свою душу й розум його високими ідеалами, віднайти себе серед мільйонів інших, навчитися робити хоча б одне важливе й сутнє діло в якому виправдаєш доречність свого народження, яким утвердиш себе і своє людське імення.

Якби-то всім випадало щастя красиво й мудро здійснити цю просту життєву формулу. Тоді б світ був святково гармонійним, довершеним і прекрасним, як у пісні закоханих або в пісні матері над

колискою. Та перемога дається лише одержимим, котрі кидають виклик шпаркій течії часу, підступній віхолі житейських дрібниць, марнославним спокусам та найголовніше — ліноцям, які завжди можна пояснити цілим збіговиськом аргументів, серед яких буде багато переконливих і поважних!

Поміркуй, читачу, і ти погодишся, що це стосується кожного людського життя, незалежно від того, чи мешкає людина в одному з найбільших європейських міст, увінчаних титулом столиці республіки, де напрочуд легко відчувати себе на вістрі цивілізації та надбань технічного прогресу, чи в покинутому аж під маківку Говерли гуцульському селі (а то й садибі), куди лише недавно провели електрику та на покірному коневі привезли «із низу» телевізор. Якби це мало вирішальне значення, ми б напевне й не знали карпатських різьбярів, вишивальниць та чаклунів-будівельників, які обезсмертили себе в своїх витворах. Либонь, недаремно ми й досі сперечаємося, чи сповна повертає наше серцю велике місто те, що воно в нас одбирає?

Отож усе залежить від самої людини, від того, як вона розпорядиться своїм життям, куди його спрямує, наскільки повірить у правильність свого вибору, його вичерпну неминучість. Коли це тобі вдасться — ти відчуєш і свою людську великість, і дивовижну гармонію між тобою і світом, мудру душевну рівновагу, яка завжди тишитиме тебе, байдуже, чи ти йтимеш зарешеною стежкою до польового стану, чи похитуватимешся в напівпорожньому гулкому трамваї, що везе тебе до заводської прохідної, чи вслухатимешся в прощальний гул космодрому, знаючи, що за тобою стежить уся планета, чи опівночі, коли спатиме місто й твоя родина, нечутно підійдеш до свого письменницького столу, на якому

лежить, як цілинний степ, непочата сторінка нового твору.

Цей зачин до портрета Павла Загребельного не випадковий, бо, коли осмислюєш його особистість, людську й мистецьку (а в людини талановитої вони завжди дотримуються закону «сполучених посудин», завжди взаємно підсвічують одна одну, взаємно живляться й акумулюються), відкриваєш для себе вкрай сутню, перекопливу і, на перший погляд, незвичайну істину: навіть якби Павло Загребельний обрав у молодості не письменницький, а будь-який інший фах — він все одно не був би людиною пересічною.

Зрештою, він міг стати талановитим педагогом, який щорічно дарував би світові кілька десятків (хіба це мало?) мудро виплеканих ним умів і душ, котрі б пронесли імення свого вчителя через усе життя й уславили його. Він би неодмінно павчив їх чинити так, як мислиш, він би таки віднайшов, відкрив і виховав у кожному з них оте неповторне й святе, чим наділили їх батько-матір, він відкрив би їхню здатність на великі й малі чесноти, на лицарське вміння залишатися собою і в монотонній череді буднів, і на зманливій висоті перемог, не поступившись своїми ідеалами ні на йоту.

І ми б, звісно, знали сьогодні прекрасного вчителя Павла Загребельного. То цілком ймовірно, адже він з-поміж усіх спокусливих шляхів, на які рясна молодість, обрав навчання в Дніпропетровському університеті за фахом саме філолога-вчителя. Цей вибір було зроблено тоді, коли за плечима двадцятидвохрічного хлопця із тихого й щедрого на людські таланти й характери полтавського села Солошиного (за два десятки кілометрів од його отчої хати народився Олесь Гончар, який уже встиг уславити себе «Прапороносцями», буйне відлуння його

Гончаревої, слави ще витає і в аудиторіях, і в гуртожитських кімнатах університету), який рано залишився без матері, вже була така щільна й драматична біографія, якої б вистачило на велике людське життя. Скільки разів увижався йому в дитячих снах золотоголовий красень Київ, він мріяв поїхати після випускного вечора вчитися саме туди. І таки поїхав... у душному вагоні поїзда, що віз добровольців не просто з Полтави на Київ, а з тилу — на передову. І він зустрівся з містом своєї мрії в ту хвилину, коли його треба було захищати від іще однієї орди завойовників. Сімнадцятирічним хлопчаком він стане в мілкий, нашвидкуруч викопаний шанець і разом з іншими добровольцями відчайдушно зупинятиме залізні хвилі фашизму, що котилися на Київ. Ще тоді він ціною життя здобув право бути киянином, не знаючи, що саме в цьому місті прийде до нього визнання й слава і він впише в його історію свою мистецьку сторінку.

Так-так, у його біографії була тоді вже оборона Києва, була гіркота відступу, був крижаний погляд небуття з прицілу фашистського танка, він встиг пережити сотні смертей, бачачи, як падають товариші. В його біографії вже буде навчання у військовому училищі, знову передова, буде важке поранення й осоружне, розпачливе відчуття свого безсилля у фашистському полоні. Він ні на мить не втратить своєї гідності й священної приналежності до великого радянського народу і тому пройде всі кола гітлерівського пекла, супроти якого пекло Дантове — лише казочка зі злими химерами. Та концтабори не спопелять його юне серце, не похитнуть його віри в невмирущість доброти, у могутнє самоочищення й відродження народу. Після визволення він іде рік працюватиме в радянській військовій

місії в Західній Німеччині й зуміє з учорапньої ненависті до цих одурманених фашизмом людей добути в собі поклади справжнього глибинного гуманізму, пам'ятаючи, що причетний до майбутньої долі цього народу.

От скільки було прожито й пережито молодим Павлом Загребельним до того, як він вирішив стати педагогом. Це вже був вибір зрілої, цілком сформованої людини, і дрібні випадковості тут майже виключені. І коли б він розвивав у собі саме цей, педагогічний, талант — зоря Павла Загребельного неодмінно б спалахнула, бо він віддав би цій справі усю свою людську снагу, жадібну, я б сказав — пенаситну працьовитість, оригінальність мислення й почування, дивовижну цільність натури.

Знаючи ці воістину прекрасні риси його людської особистості, можна твердити, що Павло Загребельний міг би бути й прекрасним, одержимим ученим, який би постійно перебував на найгострішому шпилі проблем (доказ цьому — роман «Розгін», у якому за кібернетиком Карналем якоюсь мірою проглядає характер самого автора). Він міг би бути й талановитим дипломатом, здатним представляти свій народ і державу на найвищих світових рівнях (доказ цьому — роман «Намилена трава», де знову зустрічаємось із у чомусь таки автобіографічним Чередою).

Отож маємо підстави не сумніватися, що на царині будь-якого людського фаху Павло Загребельний таки б виявив свій талант і життя його неодмінно було б сповнене найвищого сенсу й доречності.

Та ми, сучасники, маємо в особі Павла Загребельного видатного майстра українського слова, маємо письменника, чия багатогранна, навдивовижу розмаїта, пристрасна творчість вивела його в ряд

гих літераторів, які примножують славу радянської літератури на світовій арені.

Чому ж він обрав саме художнє слово? Чому обрав саме його, знаючи, що немає праці більш виснажливої, ризикованої, а іноді й просто невдячної?

Зрештою, поміркуйте самі: вчений приходить в науку тоді, коли вже певна ділянка її вивчена, відвойована в небуття, він лише продовжує пошук на одному етапі. Ймовірність успіху тут більш реальна й очевидна. Інша справа творчість. Хоч у літературі вже були Пушкін, Шевченко, Толстой, Достоевський, Леся Українка — та це лише ускладнює завдання письменника, а не спрощує його. Як це не парадоксально, а кожен літератор усе мусить починати спочатку. Невдалий дослід в лабораторії вченого просто кане в небуття, а поганий роман жорстоко відкидає літературу назад, і невдача письменника завжди привселюдна.

Хто-хто, а Загребельний з його рідкісним умінням самокритично дивитися на свою творчість знав цей жорстокий норів письменницького ремесла, знав, що в літературу треба йти тільки тоді, коли певен, що не станеш в ній сірим поденником, коли вистачить у тобі мужності беззастережно віддати їй свої дні і ночі, знаючи, що вона безжально черпатиме з тебе снагу, силу й здоров'я, іноді нічого не даючи затомість.

Знаючи все це, Павло Загребельний став письменником, бо лише художня література могла дати творчий і неповторний вихід на люди усіх тих талантів, які були закладені в його людську особистість батьками, а коли хочете — то й нашим прекрасним, многоталановитим народом. Лише письменникові дано щасливу (і настільки ж важку!) можливість бути у своїх творах і дитиною, яка робить перший крок по зеленій планеті, і мудрим си-

воголовим дідом, який підводить ризику під своїм життям, і ратаєм, що на світанку засіває плодючу землю, і вченим, який зазирає за грань наших уявлень про світ, і багатостраждальною матір'ю, сини якої рідко озиваються із великих міст, бути щасливим і нещасним, бути добрющим і світлим, як любов, і бути злим, як зрада і смерть, — тобто вміти у мить творчості вбирати в себе всю багатолікість буття, не забуваючи про свою власну особистість.

А це дано далеко не кожному, це випадає лише на долю талантів виняткових, щедрих і одержимих.

Павло Загребельний належить саме до таких.

За двадцять п'ять років професійної роботи в літературі ним створено двадцять дві книги, шістнадцять з яких — романи, що охоплюють пласти людського життя від часів Київської Русі до найгостріших сьогоденних проблем українського села та вчених-кібернетиків. Коли все це проаналізувати, то неважко помітити: за двадцять п'ять літ було лише два роки, коли Павло Загребельний не приходив до читача з новим своїм твором. Навіть у світовій літературі таких працелюбів можна нарахувати одиниці, а в нашій, українській, то приклад просто унікальний.

І це тоді, коли він жодного (не забудьте: жоднісінького!) дня не був на самій лише чисто творчій роботі, якою охоче (з державного узаконення, ясна річ) ласує майже половина радянських письменників, що не обтяжені регламентом робочого дня установи чи редакції і рамками штатної посади. Всі ці роки Павло Загребельний щоденно відривався від свого робочого письменницького столу, бо: завідував відділом прози в журналі «Вітчизна», перечитуючи й редагуючи чужі романи і повісті, редагував республіканську газету «Літературна Україна»

(найгарячіші струмені літературного процесу республіки треба було негайно оцінювати, скеровувати, навіть зважуватися на «хірургічне» втручання в цей строкатий, буйний процес), ніс морочливі, далеко не творчі, обов'язки оргсекретаря української письменницької Спілки, потім — обов'язки секретаря, за якими стоїть тисяча українських літераторів, у кожного з яких є добряча сотня ще й своїх творчих та побутових, а то просто людських клопотів, у які мусиш розумно вникнути, зважитися на рішення, переконати тих, від кого це залежить, у своїй правоті. Та всі ці вкрай необхідні й неминучі секретарські клопоти — то ненаписані романи самого Павла Загребельного. Скільки б він зміг «списати» на це! Адже жив, проникався долями інших колег-письменників, у такий спосіб безпосередньо впливав на розвиток самої літератури. А ще ж обов'язки депутата Верховної Ради УРСР, кандидата в члени ЦК Компартії України, а ще десятки інших громадських обов'язків, а ще сам — батько, а ще — цікавий співрозмовник, який ніколи не відмовляє собі в одвічній насолоді поговорити з друзями в затишній кімнаті Ірпінського будинку творчості, яку тепер називають «загребельнівською»...

І все ж він встиг сказати своєму читачеві більше, ніж інші. Він начеб подвоїв свої людські можливості, мужньо відмежував себе від багатьох зманливих (можливо, навіть і необхідних) утіх, котрі не лише поглинають час нашого життя, а поволі перетворюються на підступну звичку: наприклад, мало хто з нас, його молодших колег, пам'ятає, щоб Загребельний долучався до галасливої юрби любителів літньої міграції в кримське чи кавказьке «ельдorado»: влітку сміланське життя набуває канікулярної розважливості — він нарешті має можливість писа-

ти. Павло Загребельний зміг відвоювати ще трохи свого часу в пустопорожньої адміністративної суєти, не давши можливості щоденним спілчанським морокам затуркати його, приголомшити навалом нерозв'язаних дрібниць, — він навчився вирішувати їх тут-таки, поки вони помпезно не переросли в проблеми. І все це тому, що він ні на мить не забуває — найбільший сенс його життя в тому, що він письменник, покликання якого вичерпно просте й однозначне: писати нові твори. І поки ти щоденно підтверджуєш цю істину, доти маєш моральне право очолювати письменницьку Спілку республіки. Письменник-адміністратор — посада надто тимчасова й мстива, пікому ще вона не принесла тривалої слави, а тим більше — літературного безсмертя. Навіть Олесь Гончар, який найдовше очолював напу Спілку, ввійшов у душу й пам'ять народу тільки своїми творами, своїм сонячним, добротворним словом художника. Павло Загребельний добре пам'ятає ці уроки своїх попередників.

Тому-то сьогоднішній читач може говорити про дуже своєрідний, неповторний художній материк, ім'я якому — Павло Загребельний, автор великого епічного циклу романів про Київську Русь, у яких він спромігся відтворити для сучасників далекі й могутні витoki нашої духовності, що дісталася в спадок, а не загубилася на вітрах історії. Коли б він зробив лише це — ми б мали цілу історичну бібліотеку («Диво», «Євпраксія», «Смерть у Києві», «Первоміст» і «Роксолана», що вже друкується в «Жовтні»), яка б уславила ім'я Загребельного в літературі.

Але ж є ще й цикл його детективних романів («Європа-45», «Європа. Захід» і «Шепіт»).

А ще ж є Павло Загребельний із циклом, я б сказав, суперсучасних за амплітудою проблем, за

темпераментністю позиції автора романів про життя сучасників (згадайте: «День для прийдешнього», «Добрый диявол», «З погляду вічності», «Переходимо до любові», «Намилена трава», «Розгін», «Левине серце»).

А ще — самобутні літературознавчі статті й виступи, п'єси й кіпосценарії, есе, оригінальні монолози про творчість майстрів світової літератури, про класиків літератури української і не менш серйозні, щирі й доброзичливі про тих, у кого повірив з першої публікації в пресі.

Як легко було б розділити себе на маленькі «філіали» Павла Загребельного в цьому непогамовному вировиську обов'язків, непомітно знеособитися у оцій багатолікості, тим більше, що він ніколи не заощаджує своїх сил на потім, він усе робить так, наче оце — найважливіше зараз у його житті. І саме тому він всюди залишається саме Павлом Загребельним, що не ділить себе на письменника, на першого секретаря Спілки письменників, на депутата, на кандидата в члени ЦК Компартії України, на, зрештою, просто оригінальну, із шляхетною здатністю піддавати сумніву свої вчорашні заслуги людину. Він залишається неподільним у кожній із цих форм самовияву, і завдяки цьому є серед нас прекрасна людина з ім'ям Павло Загребельний, котрий завжди пам'ятає, що це прізвище носили малописьменний хліботворець, мудрюючий селянин Архип Загребельний та ненаситна до важкої селянської роботи жінка Варвара Загребельна, які за свій многотрудний вік вибороли найсвятішу свою радість — подарували світові сина.

Вже немає ні батька, ні матері, і він, Павло Архипович Загребельний, готовий віддячити за материнський і батьківський клопіт, хліб, слово, першу мурдість і першу пісню всьому народові.

Він сплачує ці священні борги не лише як письменник, а й як представник свого народу у соціалістичному Парламенті нашої держави.

ПАМ'ЯТЬ ДУШІ І ПЕНЗЛЯ

I

Як добре, коли ніщо в нашому житті не зникає безслідно, коли літа невдач, успіхів, виснажливе себешукання, багаторічна облога таємниць ремесла врешті таки переливаються в активний духовний досвід, який потужно живить усе, що думає і що чинить людина, який стає невідступним співавтором митця, оберігаючи його особистість від молодечих сахань у крайнощі.

Художник Ігор Боднар формувався непросто, я б сказав — навіть драматично (новий митець народжується, як новий світ, і процес цей не можна аж ніяк спрощувати), на високому градусі кипіння. Тому тепер можна говорити про те, що він використав свою молодість сповна, дав їй можливість вибродити, жадібно насититись експериментом, навіть повдавати себе різним, побути в чиемусь образі, пропустити крізь себе чужий досвід, залишивши собі лише те, що може природно прижитися в його духовному світі.

Період його творчого становлення був наддивовижу жадібним до всього, що могло формувати його особистість.

Мистецький світ пробудився в ньому в шістдесяті роки, коли хвиля космічних настроїв увірвалася в поезію, малярство, графіку, музику. Людський погляд сягнув за узвичайну межу, ввірвався в приголомшливі простори всесвіту й породив нові виміри самої людини, яка стоїть на своїй планеті, руками торкаючись космосу. Все це було природно, бо

наша уява начеб вимагала саме крупномасштабного бачення світу і нас самих у цьому світі. Це була заслужена винагорода за багатовікові потуги нашого розуму та фантазії. Згадайте, з яким тріумфом було зустрінuto межелайтісівську «Людину» та графічний космізм Красаускаса, ранню поезію Миколи Вінграновського та Івана Драча, музику Тарівердієва та Скорика.

Але найближчим часом мистецький космізм — цього й варто було чекати, бо така логіка розвитку художнього пізнання світу — став просто модою, в яку впадали ще незміцнілі творчі особистості.

«Згріпив» цим і молодий художник Ігор Боднар, але це був напрочуд щирий гріх, бо епіцентр його проліг крізь серце митця, котрий жадібно шукав себе.

Ігор Боднар ходив тоді в «поето-художниках» і в «художнико-поетах»: те, що не вміщалося в слово, виливалося в розмашисті, ліричні лінії графіки. Однак то зовсім не означає, що поезія його ситилась відходами графіки, а графіка — рештками поезії. Він не писав того, що можна намалювати, і не малював того, що може яскраво спалахнути у віршованому рядку.

Космічні мотиви тоді всевладно увійшли в його мистецький світ, бо то був загальний настрій часу, своєрідний емоційно-інтелектуальний гіпноз крупномасштабного бачення світу, який заволодів тоді багатьма умами, а що вже казати про мистецьку мольдь!

Та вже й тоді Ігор Боднар не просто йшов за модою в графіці, а дошукувався свого світобачення, своїх настроїв і почувань. Зрештою, навіть його найпоказовіша робота того часу «До зірок» має якийсь суто боднарівський емоційний серпанок, хоч

вона й змодельована більше раціонально, ніж почуттєво.

Скільки молодих художників його покоління так і залишилися на «космічному роздоріжжі», зависнувши уявою поміж землею і небом, їх притомлена від помпезної масштабності фантазія вже нездатна була витворити щось справді нове й зворушливе, гідне духовного спожитку сучасників. У них не вистачило снаги перебудуватися, і вони множили схожі одна на одну роботи, нагадуючи підмайстрів ширвжиткового цеху від мистецтва.

А ми маємо сьогодні оригінального художника, який таки видобув у собі заповітне джерело, жагуче припав до нього і може користуватися ним, аж поки не вичерпає.

Чому ж так сталося? В чому полягає тайна перемоги Ігоря Боднара сьогоднішнього над Ігорем Боднаром вчорашнім?

Як на мене, то ця таємниця закладена в самому характері художника, в його особистості.

Справа в тому, що Ігор Боднар завжди вмів шляхетно піддавати сумніву високість того перевалу, який уже взято ним, самоіронія спрацьовує в ньому завжди доречно і вчасно, він майже позбавлений звичної сентиментальності в ставленні до своїх робіт. Може, й тому він завжди ставився до своїх віршів як до вкрай необхідних, та все ж учбових вправ і тому не атакував ними редакцій. Вони просто мусили вигоріти в його душі, щоб загартувати її для образотворчих пошуків.

...Якось до нас із Ігорем на львівській вулиці підійшов зовсім молодий художник. Він не знав Ігоря в обличчя. Розмова зав'язалася про тодішню виставку львівських художників, що саме експонувалася в місті. Хлопець на всі лади вихваляв... роботу Іго-

ря Боднара. Юнак був настільки категоричний у своїх судженнях, що, здавалось, витримав би натиск цілої орди мистецтвознавчих гурманів. І все ж за якихось двадцять хвилин Ігор настільки переконав його в композиційній та колористичній вторинності «художника Боднара», що той образився й одійшов, не попросившись, лише докинув нам: «От ви побачите, в якого художника він виросте! І будете відрікатися від своїх слів!». Ігор постояв мовчки, неквапливо докурив сигарету і лише тоді сказав:

— А я таки мав рацію...

Рація була в тому, що в цій ситуації, за жартом, він зберіг себе самого, не піддався на можливість збаналізувати його власний успіх, не роздякувався перед шанувальником, не дав собі можливості успіху спожити, як карамельку.

Наситившись космічними мотивами, він гостро відчув ностальгію за земним, за терпкою поезією земного будня. Цей процес повернення до земного пережили більшість митців його покоління. Це, зрештою, закономірно, бо мистецтво мусить спрямовувати свій погляд туди, де більшість людей, де вирує основне джерело життя, його проблеми й пристрасті. Зважте самі: Микола Вінграновський, який півтора десятиліття тому писав: «Я став з колін і небо взяв за зорі»,— тепер до краю «заземлив» свої почуття: «Біліє сад під вороном сумним...». Це ж саме повернення до земного пережили й Іван Драч, Едуардас Межелайтіс, Андрій Вознесенський.

І все ж той період творчості не пройшов для Ігоря Боднара безслідно саме через те, що він був не легковажною даниною моді, а тодішньою його духовною потребою, а отже, формував його як митця.

Ті творчі пошуки не просто полишені ним на такому-то кілометрі й покинуті назавжди. Вони

внутрішньо присутні в сьогоднішньому його чіткому фізично відчутному реалізмі площин, постатей, де-, талей, настроїв.

Зрештою, я не уявляю його «Чумацьких жартів» — цієї бурлескної, одчайдушної зупиненої художником миті в житті просолених на вітрах часу українських «одісеїв» — без добутого Ігорем на попередньому етапі його творчості.

Ця робота справді створює враження зупиненої миті. Здається, відведи лишень очі — і всі п'ять постатей не втримаються — жбурнуть себе в шалений, нестримний танок, в одчайдушний виплеск своєї короткої радості, яка наблизить їх до вже чогось призабутого, запорошеного пилюгою безконечних їхніх доріг. Саме ця радість прилучить їх раптом до великого світу, до великого людського товариства. Потім знову буде висушувати очі безконечний шлях, але їх мовчазна задума берегтиме терпкий спогад про коротку зухвалу радість.

Здавалося, що в цю композицію аж просяться і чумацькі рипучі мажі, і пишновида шинкарка, і рогаті тіні волів. Ігор Боднар щасливо уник цього (саме завдяки отій скупій лаконічності, незахарактерності дріб'язком сюжету, які він виробив у ранньому, космічному, періоді своєї творчості). Уник своєрідно, бо вони всі (оті названі вище традиційні атрибути) легко домислюються глядачем, а тому й присутні дець на другому, затуленому чорною площиною ночі плані. А натомість введено незвичну, віддалену від хрестоматійних уявлень про побут чумаків деталь — хмільне, зухвале бісеня, що вилазить із барила з вином. Автор не робить його центром твору, бо його помічаєш лише тоді, коли перейнявся настроєм чумацьких веселощів, пластикою їхніх постатей. І коли помічаєш бісеня — вми-

кається начеб додаткове підсвічення картини — її зухвалий гумор.

«Балада про матір» диктувала авторові більш скупу, аскетичну композицію. В ній художник нічого не відкладає на потім, бо закони смутку куди складніші, ніж закони радощів. Смуток виникає повільніше і повільніше вчахає в нашому серці. Тому-то Ігор Боднар у цій роботі пропонує глядачеві все одразу, щоб настроєвий вплив був максимальним, вражаючим, як спалах. Скупа геометрія дерев, що стоять півколом і закільцьовано ведуть наш зір до постаті журної матері з опущеними руками та похилою головою. Це найперше. Щоб одразу ж ввірватися у твій глядацький настрій, а вже потім ти збагнеш, що схилені над матір'ю дерева — то і є її полегли на війні сини, які повернулися до неї і стали в її узголів'ї тополями. І в тебе таки народиться думка: наперекір усім логікам, наперекір усім смертям — мати таки вірить у повернення своїх синів. Але це вже потім, коли ти з художником пережив складнючу веремію почуттів і заслужив право на надію.

З елегійної просвітленості літа, із зеленого виру дня, із зачудованої дивом душі людини народився «Лев, як квітчате сонце». І цілком природно, що фантазія (дуже земна й конкретна!) художника тут має щасливу нагоду «порозкошувати», як народна фантазія в пісні. Може, саме тому наші пісні так і залишаються нерозгаданим дивом, що в них вулканно кипіла зачудованість світом, яка не горбатіла під тягарем найсмоніших буднів. Може, тому й сягали наші предки у мить творчості аж такого: «Засвічу свічку напроти сонечка», «А кінь скочив — Дунай перескочив», «Ой орали хлопці ниву — виорали ярмо»...

«Лев, як квітчате сонце» наче виривається із чорно-білих кольорів, розсуває їх. Здається, що крізь чорне графічне тло ось-ось просочиться на папір іскристо мусянжеве сонце, стрепенуться гуси, струсять із себе чорну фарбу, а добрий (кольору сонця) лев вийде на стежку і не злякає навіть немовляти, як знаменитий Довженків лев із «Зачарованої Десни». Здається, виструнчаться золотоголові соняшники і обтрусять пахучу пергу на хати, що стоять у білих сорочках. Три білих воли підійдуть до трьох чорних волів і самі запряжуться у воза, на якому їхатиме день нашого життя, день, по вінця налитий радістю буття.

Та все залишається на своїх місцях і в своїх кольорах так, як задумав художник, але ти не шкодуєш, бо сталося найголовніше — митець перетворив твій будень на свято. Він не лише вділив тобі свої радості, а й віддав її сповна.

Картина «Лев, як квітчате сонце» стала підсумковою роботою його молодості й водночас — першою роботою теперішнього художника Ігоря Боднара.

Нинішня його творчість (до речі, як і творчість його ровесника, живописця зі Львова Романа Безпалківа) мені особливо близька тим, що вона самотужно перегукується із сьогоднішнім українським фольклорно-химерним, буйно поетичним романом, який уже зараз привернув читацьку увагу на всесоюзній арені. Використання народної поезики, вигадливої, несподіваної народної гіперболи, створення масштабних характерів, схрещення смішного й трагічного надало особливої принади романам Василя Земляка, Павла Загребельного, Романа Іваничука, Володимира Дрозда. Присмно, що цей процес торкнувся й образотворчого мистецтва і що він відгукнувся в душах справді талановитих художників.

Великий цикл робіт Ігоря Боднара «Легенди мого дитинства» — то його неповторне, зворушливе й людяне слово в мистецтві.

Всі ці твори мають якийсь свій глибинний і мудрий чар, свою шляхетну, ненав'язливу, як б сказав — неагресивну філософічність, яка просвічується із самих надр життя, а не свавільно моделюється самим автором.

Вважаю цей цикл найвищим набутком художника Ігоря Боднара, бо використання народно-пісенних мотивів буває дуже мстивим, а тому вимагає особливого таланту й мистецького такту. Найменший недогляд чи переборщення перетворять твою роботу на звичайну підробку, невдалу імітацію, яка одразу ж викаже свою вторинність, стане псевдонародним напівфабрикатом, який не матиме нічого спільного з мистецтвом, бо в народі воно завжди справжнє, правдиве і первозданне.

Отож ідеться не про використання народного світобачення й пісенних мотивів — про глибинне проникнення в них, освоєння їхніх прихованих пластів, щоб дістатися самої суті багатоговікового народного досвіду, побачити і відчутти його по-своєму, не поспішно уподібнюватися йому, а перетворювати на свій власний досвід.

Саме в цьому й таємниця магічних робіт геніальної чаклунки пензля Катерини Білокур, яка подарувала нам свій мистецький квітковий материк.

В цілому ряді робіт Ігореві Боднару вдалося відкрити нам істинну красу широких, навдивовижу поетичних і мудрих людських характерів. Такі його «Дід Іван» та «Баба Текля», які наче вийшли з марева авторської трепетної пам'яті. Натруджена жінка тримає в руках порожнє гніздо. Воно ще дихає пташиним теплом, пташенята щойно вилетіли з нього у світ, і жінка на єдину мить відчула себе

самотньою, бо оті пташенята — то її сини і дочки. Тому печаль її висока й мудра, вона витікає з її серця і впадає в безсмертя людського роду, який продовжать на цій землі її неспокійні діти.

Дід Іван лагідно тримає на своїй мозолястій долоні голуба, який ось-ось розправить крила і полетить. В парі вони немовби творять безперервність і безконечність життя на землі. Основне в їхніх характерах — очі. Автор іде на відкритий прийом: він одразу ж виказує, що малював їх не з природи, а з своєї перечуленої сивівської пам'яті. Не такими, якими вони були в будень чи в свято, а такими, якими він бачить їх з далекої відстані літ. Тому й сюжет цих робіт гранично скупий, не захаращений подробицями та декоративністю. Головне в них — емоційне зворушення, поетичне зачудування, насичене думкою.

Очевидно, з фольклорної первозданності прийшли в мистецький світ Ігоря Боднара коні. Вони природно з'являються в цілому ряді його робіт. То промайне біла, як чарівний привид, голова білого коника в густій ковилі, то сильна, граціозна шия коня-красеня зведеться над обрієм, то десь аж ген в далечезному полі ледь замріє білий контур натруженого коня. Цього разу натруженого, охлялого, бо він не з дитячої казки, а з реального, мозолястого світу, з ниви, яку безліч разів перорював. І тому так красується на передньому плані буханець хліба з колоса, що виріс на тому полі.

Із щедрого буйства народної фантазії і його роботи «Земля-маківка» та «Рушники матері», в яких стільки сміливих мистецьких знахідок, пристрасті й поетичності, що вони запам'ятовуються назавжди. Як зачаровані птахи, летять і летять над матір'ю рушники, вишиті її руками. Летять у світ, до лю-

дей, як сторінки її життя. І материна постає схожа на стовбур дерева, яке стоїть перед нею. Летять рушники над рясним, обтяженим плодами деревом, і мати спокійно дивиться їм услід.

У цьому циклі робіт Ігор Боднар відкрив нам цілий світ краси, добра й мудрості, освяченого високою любов'ю до людей, до матері, до рідної землі.

Пильно вдивіться в його роботи, і ви не пошкодуєте, бо відчуєте, як світлий струмінь любові й краси перелється у вашу душу.

Мені не хочеться твердити, що написані ним картини — то є остаточне слово Ігоря Боднара в нашому мистецтві, бо вірю, що зараз він «зазіхає» на ще одну свою висоту. Тож в ім'я завтрашнього Ігоря Боднара я й сказав про нього оце слово.

II

Ви знайомитесь із ним на тому творчому етапі, коли слово «художник» для молодого митця вже втрачає хмільну солодкавість і щемку святковості, а натомість приходить суворе й небагатослівне відчуття зрілості з невідступною вагою обов'язків. І речі, які ще вчора з наївною відданістю (так принаймні здавалося) зазирали тобі в очі й спокусливо нашіптували: намалюй, це ж так просто — намалювати, сьогодні мовчки стоять поруч, іронічно натякаючи: «А ми складніші, ніж тобі здавалося, скажи про нас те, чого ми ще про себе не знаємо...».

У духовному світі митця починають у супрязі йти вже дві проблеми: одночасно з пошуками нового обличчя світу довкола тебе треба шукати нового світу і в собі самому. І ці дві проблеми не мають права йти наввипередки одна з одною, а весь час рухатися синхронно, рівномірно нести на собі ношу

кожного творчого будня, з якого народиться свято для глядача.

Талановитий львівський художник Роман Безпалків перебуває зараз саме в такому душевному та інтелектуальному стані. Зрештою, все наше мистецьке покоління, якому вже перекотило за тридцять, переживає зараз свій перший подих зрілості, коли час суворо кладе руку на твоє плече й питає: хто ти, що приніс у собі, чи надовго тебе вистачить?

Саме тому я й вирішив розповісти про художника Романа Безпалківа.

Розповідаю не про незнайомця, бо його роботи виставлялися на багатьох виставках, бо про нього вже не раз писали мистецтвознавці, отож маю можливість поминути все другорядне, а говоритиму про найголовніше — про «градус» його творчого горіння, не про речі, де його молодий пензель виконував «малярську гімнастику», а про твори, де той пензель виконує роль скальпеля, який змітає з речей нашарування поверховості й зауживаних уявлень про них.

Із малярським початківством Роман Безпалків розпрощався, коли напнув чисте полотно для свого триптиху «Дума про безконечність».

Об'єднує всі три картини не лише потужна філософська ідея вічності народу на землі, ідея незнищенності краси, добра й радості, об'єднують триптих очі героїв. Вони різні, із середини, з душі їх підсвічують різні характери, але вони — з одного сузір'я, вони родом з однієї думки, думки про безсмертя народу. Саме задля цього художник навіть іде на ризик, затуляючи людські чола хусткою, волоссям, а натомість всю вагу мислі переносить в зіниці очей, бо вони не лише характеризують героїв, а насамперед — рентгенізують тебе, глядача, викликають на співдумання і співпочування.

Вони не стоять поза часом — вони дзеркало часу, у них він бачить себе не в дрібницях, а в істинному вимірі. Від покоління до покоління викруглюються брови героїв, а очі стають все добрішими й добрішими. Коли довго вдивляєшся в них — просочується в свідомість здогад, що з картини в картину переходять ті самі очі. Лише в останній частині триптиху в хлопчика вони особливо насичені передчуттям чогось великого і вірою в це велике.

Такі очі можуть мати дуже добрі і дуже сильні люди, які прийшли у цей світ, щоб перетворити його на ще кращий, щоб вибороти ще одну істину й подарувати її своїм дітям...

Триптих був першим успіхом Романа Безпалківа — про його роботу сперечалися, та в полярності думок не залишилося й шпаринки для байдужості. Сам же Роман Безпалків тоді й зрозумів, що його душа й розум можуть щасливо переливатися в соковитий колір, в пругку, розмашисту лінію, контур, тінь, напівтінь, які здатні сотворити людину такою, якою він її бачить і любить.

Роман Безпалків, як і його колега Ігор Боднар, близький мені ще й тим, що його мистецькі принципи начеб проєктуються на самотутнє явище в нашій сучасній українській прозі, явище, яке ми називаємо фольклорно-поетичним, або «хімерним» романом, у якому відчайдушно й молодо буяють фарби світу, де торжествує краса буття, де роль персонажа виконує не лише людина, а й квітка, дерево, дорога, поле, крипиця, сонце, вечір, пісня, минуле, майбутнє, де, зрештою, все можливе, як у магії народної пісні, де «кінь скочив — Дунай перескочив» і «візьми, сестро, піску жменю, посій його на каменю». І все це — при вражаючій матеріальності побутової деталі, яка «заземлює» твір, ні на

мить не позбавляє його народного, натруженого реалізму, життєвої конкретності.

У своїх картинах Роман Безпалків начеб дає волю всім кольорам світу — хай торжествують, хай співають з усієї сили, хай упиваються сонцем і своєю святковою неповторністю, бо, можливо, й справді більше не буде саме такого сходу й заходу сонця, бо вдруге воно так не осяє людське обличчя, берег Дністра, міський двір, з глибини якого діти випускають у небо голубів.

Та це лише одна грань його творчості, його са-мобутнього фарбопису. Її одної ой як замало для сучасного художника, до якого було вже стільки різних і прекрасних митців, котрі мали в ужитку ті ж самі кольори, тони і напівтони, використовували їх у найрізноманітніших поєднаннях. Коли б його картини живила лише яскрава, чиста, піднесена гра фарб, їх веселкове плетиво й настроєна осяяність — ми б мали ще одного здібного живописця, який тишив би нас своїм оптимістичним світобаченням, дарував би нам хвилину радості зачудування нашим прекрасним світом. І... успішно (в кращому випадку!) змагався б із талановитими фотографами, які працюють в «кольорі».

Та в кожній своїй роботі Роман Безпалків жагуче думає, шукає істини не для миттєвого вжитку, а істини, яка надовго осяде в нашій свідомості, ми будемо повертатися до неї знову і знову, бо вона — не одноповерхова, не банально однозначна і не «лобова», як плакат.

Саме оця двоєдиність чуттєвого та раціонального, осмисленого і творить мистецьку особистість Романа Безпалківа, особистість самобутню, про творчість якого можна сперечатися, та найголовніше — не можна бути байдужим до неї.

Його художницька самобутність ще й у тому, що

молодий митець завжди малює те, що пройшло через його серце, через найпотужніші силові лінії його душі й розуму. Скільки різних натюрмортів ми вже бачили: одні запам'ятовувалися навіки (ось і зараз бачу перед собою, варто лише заплющити очі, «Сніданок колгоспника» Катерини Білокур: з репнутою від гарячої задухи картоплею, з прищипуватими огірками, з надрізаним хлібом, у якому бачиться кожна соточка, з ранковим повітрям!), інші на мить підсолодили нашу уяву, та більшість лише ковзнули по поверхні душі й канули в небуття.

Скільки зворушливого, чистого й мудрого тепла вкладено Романом Безпалківим у його «Натюрморт для матері». Щойно полишене шитво, окуляри, наперсток, клубочок ниток, розкрита скринька... Яке промовисте все, яке доречне, бо воно зберігає в собі дотик маминих рук. Скільки в цих деталях синівської святої перечуленості. І думка: мама лише на хвилюшку полишила своє немудряче ремесло, зараз вона прийде знову, але колись (страшно подумати!), вона відійде від цього столу назавжди. Хіба таке забудеш, коли і тебе народила матір?

Створив Роман Безпалків і свою самобутню портретну галерею львівських митців. Портрет художника Олекси Шатківського, актора Юрка Брилинського, письменників Романа Іваничука, Ніни Бічуї, Романа Кудлика, дружини — художниці Ольги Дзиндри. Так їх міг намалювати, бо так самотньо їх розуміти й відчувати може лише він, Роман Безпалків. У кожному з них за зовнішністю він дошукується їхньої душі, їхньої визначальної суті, а не портретної фотографічної схожості, хоч його зіркового ока не уникне жодна суттєва подробиця натури.

Більше того, в кожному з героїв художник шу-

кає в першу чергу те, що співзвучне його художницькому світові і темпераментові.

Сказане про Романа Безпалківа доповнює і його «Автопортрет», який щедро дарує нам момент саморозуміння художника. Саме ту мить, коли він не позує собі самому біля мольберта чи перед дзеркалом, чи в колі друзів. За його плечима стоїть буйний, соковитий світ на карпатському пригірку, з селом і річкою, з копицями сіна і зораною землею. Цей світ незабаром переселиться на полотно художника, який припав до цілющого джерела й нахильці п'є з нього воду. Він не квапиться малювати, він мусить зважити щось вкрай важливе й сутнє перед тим, як затиснути в пальцях свій пензель і замахнутися ним на чисте поле полотна. Він мусить ще раз припасти до незглибимого, яке ніколи не пересохне, джерела своєї Вітчизни і рідної землі, щоб відчутти себе її сином. Це священне відчуття просвітлить його душу і зміцнить його руку. Хай так і буде!

До всього сказаного, може, іще щось додасть така деталь: Роман Безпалків закінчив медичний інститут у Львові, мав лікарську практику, був співробітником науково-дослідного інституту. Та десь невидимо, як джерело під землею, бродила й нагромаджувалася та непогамовна творча жага, яка, досягнувши своєї «критичної маси», таки змусила його взятися за пензель. Він закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, викладає в художньому училищі живопис.

Правда ж, важкий «обхід»? Зате не доводиться говорити банальних фраз про любов до мистецтва, а говоримо вже про саме мистецтво і про творчість талановитого художника.

ЗМІСТ

Роки, полічені під осінь	3
Траса іде крізь нас. (Триптих)	29
Дорога, пройдена двічі	59
Сонячний дощ на дорогу	100
Ще б одне життя	118
Вслухаючись у себе самого	137
Випростай крила на вітрі	148
Підковані гори	175
Мить із Літнього саду	183
Урок Смолича	188
І в морі пам'ятати джерело	200
Осяяти собою інших	211
Пам'ять душі і пензля	222

Владимир Александрович Яворивский

И В МОРЕ ПОМНИТЬ РОДНИК

Очерки

Київ. «Молодь»

(На українском языке)

Художнє оформлення М. Д. ДАХНА

Художній редактор **В. І. ПОЙДА**

Редактор **Н. Б. МУРЧЕНКО**

Технічний редактор **М. Л. МЕЛЬКО**

Коректор **І. К. ЦАРФІЛОВА**

Інформ. бланк № 1200

Здано до набору 02.06.80.

Підписано до друку 23.09.80.

БФ 39556. Формат 70×100¹/₃₂.

Папір друк. № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 9,68. Обл.-вид. арк. 9,97.

Тираж 15 000. Зам. 0—3054. Ціна 65 к.

Адреса видавництва: 252004, Київ-4,

Пушкінська, 28.

Надруковано з набору друкарні ордена «Знак пошани»
видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь», 252119, Київ-119,
Пархоменка, 38—42 на Київській фабриці друкованої реклами
РВО «Поліграфніга» Держкомвидаву УРСР, 252067, Київ-67,
Виборзька, 84.

Яворівський В. О.

Я22 І в морі пам'ятати джерело: Нариси. — К.: Молодь, 1980. — 240 с.

Публіцистиці Володимира Яворівського притаманна емоційна насиченість, залюбленість у своїх героїв, серед яких найстаріший голова колгоспу на Україні Герой Соціалістичної Праці Микита Якович Діброва, директор радгоспу Сергій Лукич Плакся, будівники траси газопроводу «Дружба» та інші.

Три нариси присвячені відомим українським прозаїкам: Юрію Смоличу, Олесю Гончару, Павлу Загребельному.

Я 70303—112 БЗ.17.27.80. 4702590200.
М228(04)—80

У2